

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΡΩΤΙΔΗΣ

**ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

2014

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ /

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ

Γιώργος Παρωτίδης

**Κοινωνία και επιστήμη, επιστήμη και βιβλιοθήκες:
δοκιμή σκιαγράφησης της κατάστασης της γνώσης και της
επιστήμης υπό το πρίσμα της ιστορικής διαμόρφωσης του
ανθρώπου και των κοινωνιών του στον δυτικό κόσμο, με ειδική
αναφορά στους κόλπους της επιστήμης των βιβλιοθηκών, και με
κάποιες σκέψεις περί βιβλιογραφίας.**

Πτυχιακή εργασία

Επόπτης: Σάββας Μαυρίδης

Θεσσαλονίκη
2014

Παρωτίδης Γιώργος, 2014

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της πτυχιακής εργασίας από το τμήμα Βιβλιοθηκονομίας και Συστημάτων Πληροφόρησης του Αλεξάνδρειου Τεχνολογικού Ιδρύματος Θεσσαλονίκης, δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του τμήματος.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Επιτομή - Abstract ... σελ. 6

Πρόλογος (καλύτερα να διαβαστεί ως επίλογος) ... σελ. 9

Μέρος Α:

Κοινωνία και επιστήμη: δοκιμή σκιαγράφησης της κατάστασης της γνώσης και της επιστήμης υπό το πρίσμα της ιστορικής διαμόρφωσης του ανθρώπου και των κοινωνιών του στον δυτικό κόσμο ... σελ. 23

Επίμετρο παραπομπών εργογραφίας ... σελ. 97

Μέρος Β:

Επιστήμη και βιβλιοθήκες: επιγραμματική επισκόπηση των διανοητικών θεμελίων στον χώρο των βιβλιοθηκών μέχρι την διαμόρφωση της επιστήμης των βιβλιοθηκών ... σελ. 109

Επίμετρο παραπομπών εργογραφίας ... σελ. 145

Βιβλιογραφικό παράρτημα:

Σκέψεις περί βιβλιογραφίας ... σελ. 155

Ευρετήριο εργογραφίας ... σελ. 213

Κοινωνία και επιστήμη, επιστήμη και βιβλιοθήκες:
δοκιμή σκιαγράφησης της κατάστασης της γνώσης και της επιστήμης υπό το πρίσμα της ιστορικής διαμόρφωσης του ανθρώπου και των κοινωνιών του στον δυτικό κόσμο, με ειδική αναφορά στους κόλπους της επιστήμης των βιβλιοθηκών, και με κάποιες σκέψεις περί βιβλιογραφίας.

Επιτομή:

Η παρούσα εργασία ανιχνεύοντας συνοπτικά τις απαρχές της δυτικής σκέψης -πιο συγκεκριμένα, τις στοχαστικές αντιλήψεις που διαμορφώνει ο άνθρωπος αναφορικά με τη σχέση του με τον εαυτό του, το περιβάλλον του και με την πορεία της ζωής του συνολικότερα-, εκκινά κατά πρώτη φάση απ' την αρχαία Ελλάδα ως τη μεσαιωνική χριστιανισμένη. Η ανίχνευση προχωρά στη διαμόρφωση των κοσμοθεωρητικών αναζητήσεων των ανθρώπων που σχετίζονται με τη συγκρότηση κι ανάπτυξη της (νέωτερης) δυτικής επιστήμης, μέσα στο περιβάλλον της αναγέννησης και του Διαφωτισμού. Μετέπειτα, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στην ολοκλήρωση και παγίωση του τρόπου ύπαρξης των δυτικών κοινωνιών στα πλαίσια της βιομηχανικής κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, στις αντίστοιχες πολιτισμικές οριοθετήσεις κι εγειρόμενες προσδοκίες κι απαιτήσεις, καθώς και στη διανοητική δραστηριότητα που παράγεται στα επιμέρους πεδία απ' το σύνολο της επιστημονικής κοινότητας. Ύστερα, ο προβληματισμός εστιάζεται στη μεταπολεμική ανάπτυξη του διεθνούς πολιτικοοικονομικού οικοδομήματος των δυτικών καπιταλιστικών δημοκρατιών, στις διαμορφωθείσες καθοδηγητικές αρχές της κοινωνικής συμπεριφοράς και δράσης, στα πολιτιστικά περιεχόμενα μαζικής αποδοχής, καθώς και στο παραγόμενο γνωστικό υλικό και τον τρόπο οργάνωσης της επιστημονικής δραστηριότητας. Τέλος, αυτό το μέρος επικεντρώνεται καταλήγοντας στα τελευταία 35-40 χρόνια, στις μεταβολές στην οικονομική αρχιτεκτονική και στην πολιτική διάρθρωση της καπιταλιστικής δύσης, στις αντίστοιχες αξιακές και πολιτισμικές νοηματοδοτήσεις που συντελούνται σ' αυτήν την περίοδο, καθώς και στη διανοητική δραστηριότητα που παράγεται σε ακαδημαϊκό κι επιστημονικό επίπεδο. Μετά το πέρας αυτού του μέρους παρατίθεται επίμετρο παραπομπών εργογραφίας.

Στη συνέχεια -και παρότι κατέχουσα αυτοτελή υπόσταση, εντούτοις νοητά εγγραφόμενη στη σκιαγράφηση της γενικότερης κατάστασης της γνώσης και της επιστήμης- αναφορά γίνεται στην ειδικότερη κατάσταση στον χώρο των βιβλιοθηκών, σκιαγραφώντας επιγραμματικά τους κυριότερους σταθμούς διαμόρφωσης κι ανάπτυξης των διανοητικών θεμελίων του αντίστοιχου πεδίου. Το σημείο καμπής εντοπίζεται στον 17^ο αιώνα, στον ευρωπαϊκό χώρο -στη Γαλλία κι ιδιαίτερα στους βρετανικούς θρησκευτικούς κύκλους-. Συγκεκριμένα στον κύκλο του Hartlib και στον John Dury, και στην οπτική τους για τις βιβλιοθήκες ως μερών ενός ευρύτερου κινήματος για την προαγωγή της μάθησης. Μετέπειτα, η σκιαγράφηση προχωρά στην Γερμανία, καταρχάς προς τα τέλη του 17^{ου} αιώνα -όπου γίνεται μνεία και στον G.W. Leibniz- αλλά κυρίως στην αυγή του 19^{ου} αιώνα, στον Martin Schrettinger και στο εγχείρημά του για έναν επιστημονικό τύπο διαχείρισης των βιβλιοθηκών, και στον Andreas Schleiermacher και στο σύστημα βιβλιογραφικής ταξινόμησης που προτείνει. Έπειτα, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, κυρίως στον αγγλοσαξωνικό κόσμο, και πιο συγκεκριμένα στις κατασκευές εργαλείων και τεχνικών οργάνωσης του βιβλιογραφικού υλικού, στην αναζήτηση θεωρητικών αρχών της βιβλιογραφικής ταξινόμησης, και στην οργάνωση των απασχολούμενων στις βιβλιοθήκες ως επιστημονική κοινότητα, ως επαγγελματική ομάδα, ως θεσμική ένωση. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην ίδρυση της ALA και στην κυκλοφορία του Library Journal, αλλά και στους Melvin Dewey, C.A. Cutter, E.C. Richardson, Otto Hartwig, J.D. Brown. Ύστερα, η σκιαγράφηση προχωρά στο Βέλγιο, όπου απ' τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι το πρώτο μισό του 20^{ου}, ο Paul Otlet (μαζί με τους συνεργάτες του) αναπτύσσει το πρόγραμμά για την βιβλιογραφία και την τεκμηρίωση, κι αναζητά τα νέα μέσα επικοινωνίας και τις νέες μηχανές που προκύπτουν απ' τις επιτακτικές ανάγκες πρόσβασης και χρήσης της πληροφορίας. Τέλος, η σκιαγράφηση καταλήγει στην αμερικάνικη επικράτεια στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, στην έμφαση του ιδρύματος Carnegie για την εκπαιδευτική προετοιμασία των απασχολούμενων στις βιβλιοθήκες, στην ίδρυση της GLS (η οποία πραγματοποιεί και την έκδοση του Library Quarterly), στην κεντρικότητα της έρευνας στην ανάπτυξη των προγραμμάτων της, και στις πρώτες προσπάθειες οικοδόμησης ενός οργανικού σώματος επιστημονικής γνώσης που να έχει να κάνει με την βιβλιοθήκη. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στους C.C. Williamson, Douglas Waples, J.H. Shera, Pierce Butler. Μετά το πέρας αυτού του μέρους παρατίθεται επίμετρο παραπομπών εργογραφίας.

Η εργασία συμπληρώνεται με δύο μέρη, που έχουν πιο έντονο ένα προσωπικό τόνο: πρώτον, από ένα βιβλιογραφικό παράρτημα, όπου εκτός απ' τη σύνταξη της γενικής βιβλιογραφίας (ακριβέστερα: του ευρετηρίου εργογραφίας όλης της εργασίας), παρατίθενται ορισμένες σκέψεις περί βιβλιογραφίας εξηγώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις μεθοδολογικές επιλογές που προτάθηκαν/ακολουθήθηκαν και δεύτερον, από ένα προλογικό σημείωμα (που καλύτερα θα 'ταν να διαβαστεί ως επίλογος) όπου εκτίθεται η διαδρομή που έλαβε η εργασία, αναφορικά με την πολυετή -δυστυχώς ή ευτυχώς...- προσωπική εμπειρία φοίτησης στο τμήμα βιβλιοθηκονομίας (και συστημάτων πληροφόρησης), εξηγώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την καθεαυτή επιλογή σύνταξης της συγκεκριμένης εργασίας στα πλαίσια ενός πτυχιακού επιπέδου.

Society and science, science and libraries:

an attempt to outline the condition of knowledge and science in the light of the historical development of humanity and the western societies, with a specific reference to the area of library science, and certain thoughts on bibliography.

Abstract:

The essay at hand begins by tracing briefly the origins of western thought -more precisely, the reflective perceptions humans develop regarding the relation with themselves, the environment and the course of their lives in general- in the first place in ancient Greece to the medieval christendom. The outline moves to the formation of the worldviews of humans that were related to the establishment and development of (modern) western science, within the context of the renaissance and Enlightenment. Thereupon, interest is shifted to the completion and stabilization of the mode of existence of western societies within the context of the industrial capitalist economy, to their respective cultural boundaries and expectations and demands, as well as to the intellectual activity produced in individual fields and in the entire scientific community. Then, the discussion focuses on the postwar development of the international political-economical structure of western capitalist democracies, to the development of the guiding principles of social behaviour and action, the cultural contents of mass approval, as well as in the produced knowledge material and the mode of organization of scientific activity. Finally, this part of the essay focuses in the last 35-40 years, on the changes of the economic architecture and the political structure of capitalist west, to the corresponding cultural and value related significations produced in that period, as well as to the intellectual activity produced in an academic and scientific level. After the end of this part of the essay, works for further reading are cited.

From then on -and despite the fact that it possesses an independent existence, although thoughtfully drafted within the outline of the general condition of knowledge and science- a reference is made to the environment of libraries, sketching briefly the main points of shaping and development of the intellectual foundations of the corresponding field. The turning point can be located in the 17th century, in european sphere -France and especially the british religious circles-. Notably the Hartlib circle and of John Dury, with their perspective on libraries as components of a broader movement for the advancement of learning. Thereupon, the outline moves on to Germany, initially towards the end of the 17th century - where G.W. Leibniz is mentioned- but mainly in the dawn of the 19th century, Martin Schrettinger and his attempt for a scientific form of library management, and Andreas Schleiermacher and the system of bibliographical classification he suggests. From then on, interest is shifted to the second half of the 19th century, especially in the anglo-saxon world, and more precisely the construction of tools and techniques of organization of bibliographic material, the quest for theoretical principles of bibliographic classification, and the organization of librarians, as part of the scientific community, as a professional group, as an institutional association. A particular reference is made to the foundation of ALA and the publishment of Library Journal, as well as to Melvin Dewey, C.A. Cutter, E.C. Richardson, Otto Hartwig, J.D. Brown. Then, the outline includes Belgium, where since the late 19th century to the first half of the 20th, Paul Otlet (with his colleagues) develops the program for bibliography and documentation, and researches the new means of communication and the new machines produced by the emerging needs of information usage and access. Lastly, the outline results in american soil, emphasizing the first half of the 20th century attempts of the Carnegie Foundation for the educational training of library workers, the foundation of GLS (that carries the publishing of Library Quarterly), the centrality of research to the development of its programs, and the first attempts to build up an organic body of scientific knowledge that deals with the library itself. Special references are made to C.C. Williamson, Douglas Waples, J.H. Shera, Pierce Butler. After the end of this part of the essay, works for further reading are cited.

The essay concludes with another two parts, that have a more intense and personal tone: Firstly, a bibliographical appendix, where apart from editing the general bibliography (more precisely: the index of works for further reading of the whole essay), included certain thoughts on bibliography, explaining in this way the methodology opted for, and secondly, a preface (that suits best being read as an epilogue) setting out the paths of development of the essay, concerning the many years long -for better or for worse...- personal experience in taking academic course at the department of library economy (and information systems), explaining thus the selection of the essay itself as part of the graduate studies.

Πρόλογος
(καλύτερα να διαβαστεί ως επίλογος)

Αυτό το προλογικό σημείωμα, θα ήταν πράγματι καλύτερα να διαβαστεί ως επίλογος, καθώς δεν έχει σχεδόν καμία σχέση με όσα ακολουθούν, τα οποία μάλλον προϋποτίθενται γι' αυτόν. Αν και πάλι, κάποια σημεία έχουν γραφτεί πρώτα από όλα, ενώ διάσπαρτες σημειώσεις κρατούσα καθ' όλη την διάρκεια της συγγραφής, όμως η σύνθεσή τους έγινε μόνο εφόσον τελείωσαν όλα -ή σχεδόν όλα- τα υπόλοιπα μέρη του έργου.

Τα όσα ακολουθούν έχουν έναν εντελώς προσωπικό τόνο και κάλλιστα θα μπορούσαν να μην είχαν λόγο ύπαρξης έξω από τα συγκεκριμένα πλαίσια στα οποία εντάσσεται η εργασία, ως πτυχιακή εργασία του τμήματος Βιβλιοθηκονομίας και συστημάτων πληροφόρησης της σχολής διοίκησης και οικονομίας του αλεξάνδρειου τεχνολογικού ιδρύματος Θεσσαλονίκης.

Για την ακρίβεια, μέσα σε τέτοια ακαδημαϊκά συμφραζόμενα, ο προσωπικός τόνος, μπορεί στο κεντρικό μέρος μιας εργασίας να αποστραγγίζεται για χάρη ενός στεγνού αντικειμενικού ύφους, αλλά στα προλογικά της σημεία -όπως και στα επιλογικά-, όχι μόνο δικαιολογείται, αλλά κι ίσως απαιτείται, ως αντιστάθμισμα μάλλον της υπόλοιπης απουσίας του.

Το ότι μάλιστα έχω αυτόν τον αριθμό στο μητρώο του τμήματος (022/98), μου δίνει επιπλέον εναύσματα για να επικοινωνήσω ορισμένες εμπειρίες μου από τα δεκαπεντέμισα χρόνια που έχω συσχετιστεί κατά κάποιον τρόπο με το τμήμα, τις σπουδές και τους ανθρώπους του. Οπότε λοιπόν, μια τέτοια αποχαιρετιστήρια αυτοαναφορικότητα, για να αξίζει να εκτεθεί σε δημόσια θέα, κάτι οφείλει να πει εν είδει αναστοχαστικού σχολίου στα πεπραγμένα τόσο τα δικά μου όσο και του τμήματος, ώστε μέσω των αναμνήσεων από το ίδρυμα, να γίνει απτή κι η διαδρομή της συγκεκριμένης εργασίας στον χρόνο.

Γυρίζοντας πίσω στον χρόνο, δεν θα 'ταν ψέμα να πω ότι το τμήμα βιβλιοθηκονομίας το είχα βάλει αρκετά ψηλά στις προτιμήσεις μου όταν είχα δώσει πανελλήνιες εξετάσεις, που τότε μπορούσε κανείς να εισαχθεί είτε μέσω 3^{ης} δέσμης -όπως εγώ-, είτε μέσω 4^{ης} δέσμης των γενικών λυκείων, είτε κι από τεχνικά επαγγελματικά λύκεια. Εν έτει 1998 -όπως και κάποια χρόνια πριν, όπως και κάποια χρόνια μετά- η κατάσταση «ανθρωπογεωγραφικά» στο τμήμα είχε κάπως να κάνει με τους τρόπους εισαγωγής των σπουδαστών. Απ' την μια μεριά πλήθος θηλυκών από όλα τα πολιτισμικά φάσματα και για όλα τα αισθητικά γούστα, κι απ' την άλλη μια μειοψηφία αρσενικών, όπου οι μισοί ήταν κύπριοι, ενώ οι υπόλοιποι όχι και τόσο συμβατικοί με τα πολιτισμικά καθιερωμένα.

Χωρίς να έχει μεγάλη σημασία μια τέτοια σχηματική -κι εν είδει αστεϊσμού- γενίκευση των πολιτισμικών τάσεων του σπουδαστικού δυναμικού, ας υπάρχει στο πίσω μέρος του κεφαλιού, προκειμένου εξεταστεί το πλαίσιο των σπουδών στο τμήμα λίγο πριν την έλευση της χιλιετίας που διανύουμε. Γιατί εκεί που τον πρώτο καιρό πήγαινε να μάθει η πλειοψηφία των σπουδαστών περί τίνος πρόκειται στην βιβλιοθηκονομία, στις βιβλιοθήκες, στα βιβλία, διαπίστωνε μια μεγάλη έμφαση που αποδίδονταν στους υπολογιστές.

Το σκεπτικό του τμήματος ήταν να αποκτήσει οικειότητα κάποιος που δεν έχει ιδέα με τους υπολογιστές -όπως κι εγώ τότε-, προκειμένου αργότερα να ανταπεξέλθει στα πιο απαιτητικά μαθήματα που είχαν να κάνουν με βάσεις δεδομένων. Κι ενώ το διαδίκτυο άρχιζε να μπαίνει στις ζωές των πληροφοριακά εγγράμματων, η κατεύθυνση του τμήματος είχε αρχίσει να οδεύει προς ένα γειτνίασμα με τις τεχνολογικές εξελίξεις, κρατώντας πάρ' αυτά μια στενή σχέση με τα περισσότερα τυπικά μαθήματα της επεξεργασίας του γνωστικού υλικού, και σε κάποιο βαθμό και με αυτά γενικού ενδιαφέροντος που επικεντρώνονταν στην ιστορία γνωστικών κλάδων που με κάποιον τρόπο είχαν να κάνουν με τις βιβλιοθήκες.

Κι ενώ η έμφαση στο διαδίκτυο όλο και αυξανόταν, με την οικειότητα στους υπολογιστές να προσδιορίζει το κύρος της επιστημονικής επάρκειας, μια φήμη ερχόταν να ταραξεί τα νερά. Ότι δηλαδή κάποιοι καθηγητές, χωρίς να το ανακοινώνουν δημόσια, προετοιμάζανε με ταχύρρυθμα σεμινάρια εκπαιδευτικούς, τους οποίους η νομοθεσία έδινε το δικαίωμα να μπορούν να καλύψουν θέσεις σχολικών βιβλιοθηκών, αποκτώντας επάρκεια με την βασική εκμάθηση των εργαλείων και των τεχνικών οργάνωσης του βιβλιογραφικού υλικού και με την γνώση των υπολογιστικών μεθόδων.

Αυτό δημιούργησε σε αρκετό κόσμο έναν προφανή λογικό συνειρμό, πέρα από το συναίσθημα προδοσίας που βίωσαν κάποιοι για τους δασκάλους τους. Ότι, αφού το να δουλέψει κανείς σε δημόσιες βιβλιοθήκες μπορεί να γίνει με μισό χρόνο προετοιμασίας σε εκπαιδευτικούς, κι αφού για να δουλέψει κανείς σε ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες απαιτείται τουλάχιστον ένα μεταπτυχιακό δίπλωμα, οι προπτυχιακές σπουδές δεν είχαν και τόσο νόημα ως προς μια επαγγελματική κατοχύρωση.

Μια αναζήτηση ταυτότητας ήταν αυτό που απέμεινε από την συντηνιακή κινητοποίηση σε πρωτόλεια μορφή που ακολούθησε, αλλά κι αυτό που ώθησε τους περισσότερους σπουδαστές σε απαισιόδοξα -ή ρεαλιστικά- συμπεράσματα. Να πάρουν το χαρτί να τελειώσει η αγγαρεία και μετά να δουν από κει και πέρα πως αλλιώς θα αποκατασταθούν επαγγελματικά, εξασφαλίζοντας τους υλικούς όρους διαβίωσης.

Με την επίγνωση ότι μια ταχεία και σταθερή αποκατάσταση μέσω πτυχίου, δεν εξασφαλίζει ούτε τις συνθήκες μιας σφαιρικής επιστημονικής επάρκειας, ούτε κι επαρκείς συνθήκες βιοπορισμού, άρχιζα να ξεμπερδεύω με τα λεγόμενα μαθήματα ειδικότητας, φτάνοντας λίγα βήματα πριν το τέλος των σπουδών μου. Στο μέτρο όμως που αναζήτησα όρους για την ικανοποίηση αυτών των συνθηκών πέρα από το τμήμα και τις προοπτικές του, άρχιζα να αναπροσδιορίζω την σχέση μου με το τμήμα. Όντας μη επιτακτική ανάγκη η ολοκλήρωση των σπουδών, σχετίστηκα με το τμήμα με όρους μη εργαλειακής μάθησης, αντιμετωπίζοντάς το ως αφορμή για καλλιέργεια κάποιων δικών μου αναζητήσεων. Κάνοντας δηλαδή μια αφαίρεση του συντεταγμένου πλαισίου πάνω στο οποίο εδράζονταν οι σπουδές, κινήθηκα σε μια κατεύθυνση δικής μου χρηστικής αντιμετώπισης των φορτίων γνώσης που εισέπραττα.

Παράλληλα, την εποχή εκείνη, είχα αρχίσει να βολιδοσκοπώ τις δυνατότητες για πτυχιακή εργασία, που να εξέφραζε κάποιες ανησυχίες μου σε σχέση με τις βιβλιοθήκες. Αυτό που άλλωστε με ιντριγκαραε εξαρχής στην βιβλιοθηκονομία από την πρώτη επαφή μαζί της, και το οποίο ήθελα κάπως να μετουσιώσω, ήταν ο υπόγειος κι έμμεσος διάλογος της με ζητήματα όπως η ταξινόμηση κι η τάξη, η σχέση πληροφορίας κι εντροπίας, κι ούτω καθεξής.

Η ιντριγκαδόρικη αυτή διάθεση φάνηκε να ωριμάζε τότε, όταν είχα αρχίσει να αποκτώ μια τριβή πάνω στην κριτική θεωρία της επιστήμης, αρχίζοντας να διερευνώ τις δυνατότητες εφαρμογής της στην βιβλιοθηκονομική θεωρία και πρακτική. Ως πρώτο ζήτημα που ετίθετο -και σε συζητήσεις μεταξύ φίλων-, ήταν η δυνατότητα αντανάκλασης μιας κριτικής αντίληψης για την ταξινόμηση των επιστημών στην βιωμένη καθημερινή πραγματικότητα. Αν για παράδειγμα, μια αμφισβήτηση της δυνατότητας επιστημονικής ταξινόμησης ισοδυναμεί με άρνηση να τοποθετούνται τα βιβλία στα ράφια σε μια λογική σειρά, και με μια αναπόφευκτα δύσχρηστη χρήση της προσωπικής βιβλιοθήκης αυτού που ρίχνει στο τραπέζι τους προβληματισμούς.

Αυτό όμως που παρέκαμψε κάπως την προβληματική αυτού του ύφους, ήταν η ενθουσιώδη ανακάλυψη άρθρων στην αγγλόφωνη βιβλιοθηκονομική βιβλιογραφία, που διαπραγματεύονταν ζητήματα στερεότυπων και ρόλων, κοινά και στους δικούς μου προβληματισμούς, αλλά κι ενδιαφέρουσες σχέσεις κι εκλεκτικές συγγένειες μεταξύ βιβλιοθήκης και λογοτεχνίας ή επιστήμης. Τελικώς, μια περισσότερο ενδελχής αναζήτηση, με ώθησε στην διαπίστωση ότι τα άρθρα αυτά δεν ήταν λίγα και δεν περιοριζόντουσαν σποραδικά στα βιβλιοθηκονομικά περιοδικά της δεκαετίας του '90. Αντιθέτως, συνειδητοποίησα κάτι που δεν μου είχε

μεταλαμπαδευτεί -εκτός μιας εξαίρεσης- κατά την διάρκεια των σπουδών μου, ότι δηλαδή αναπτυσσόταν και στο περιβάλλον των βιβλιοθηκών, μια ζωνρή συζήτηση με φιλοσοφικές, κοινωνιολογικές, κι αισθητικές προεκτάσεις. Μια συζήτηση που είχε παρελθόν, παρόν και μέλλον, ανεξαρτήτως του αναλογικά μικρού ποσοστού που κατείχε στην ποσότητα της διεθνούς βιβλιοθηκονομικής βιβλιογραφίας.

Τον καιρό εκείνο, αρκέστηκα σε μια εγκυκλοπαιδική τρόπον τινά ματιά στα άρθρα αυτά, υπό τον παιδαριώδη ίσως φόβο, να μην με προκαταλάβουν σε μια πρώτη απόπειρα καταγραφής εκ μέρους μου, ορισμένων σκέψεων γύρω από την σχέση επιστήμης και βιβλιοθήκης. Οι σκέψεις αυτές κατατεθειμένες με αφοριστικό τρόπο, καθώς κι ένα πρώτο δείγμα σκελετού μιας πιθανής πτυχιακής εργασίας, μετά το καλοκαίρι του 2002 έπεσαν στο τραπέζι των συζητήσεων με τον τότε καθηγητή του τμήματος Σπύρο Πιέρρο, ο οποίος δίδασκε το μάθημα των μεθόδων έρευνας στην βιβλιοθηκονομία, και στις σημειώσεις του τιτλοφορούσε ένα κεφάλαιο με το ερώτημα που με απασχολούσε εντόνως τότε -το αν αποτελεί επιστήμη η βιβλιοθηκονομία-, και στο οποίο υπήρχε μια παραπομπή σε ένα άρθρο -Dick [1995]-, που αν θυμάμαι καλά, αυτό ήταν που με παρακίνησε στην αναζήτηση άλλων άρθρων στην αγγλόφωνη βιβλιοθηκονομική βιβλιογραφία.

Άνοιξε τότε ένας διάλογος, άλλοτε με ενθαρρύνσεις κι άλλοτε με αποθαρρύνσεις, καθώς το θέμα αφενός τράβηξε το ενδιαφέρον, αφετέρου προσέκρουε στην έλλειψη ενδιαφέροντος από την ελληνική βιβλιοθηκονομική κοινότητα. Με το πέρασμα του χρόνου όμως, αυτές οι συζητήσεις έχασαν κάθε πρακτικό αντίκρισμα προοπτικής πιθανής συνεργασίας, καθώς ο συγκεκριμένος καθηγητής σταμάτησε να αναλαμβάνει την εποπτεία πτυχιακών εργασιών έως ότου εν τέλει σταμάτησε και να διδάσκει ως καθηγητής στο τμήμα. Οι συζητήσεις βέβαια, με την συνοδεύουσα αμφιθυμία σε σχέση με τους εξωτερικούς παράγοντες, συνεχιζόντουσαν κάθε φορά που συναντιόμασταν κυρίως στα φεστιβάλ βιβλίου ή μετέπειτα, μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας.

Κάποια παραπλήσια ζητήματα αυτής της προβληματικής, βρήκα την αφορμή να τα αναπτύξω εν όψει μιας κατά τα άλλα χαμηλών απαιτήσεων εργασίας στα πλαίσια ενός μαθήματος του πρώτου εξαμήνου που το 'χα παρατημένο, της εισαγωγής στην βιβλιοθηκονομία που το 2003 το δίδασκε ο Γεώργιος Χάνος. Η εργασία με τίτλο *Πληροφόρηση και κοινωνία: μια μελέτη των πληροφοριακών αναγκών του κοινωνικού ανθρώπου*, την οποία κυκλοφόρησα και λίγο αργότερα εν είδει αυτοέκδοσης, διαπραγματευόταν το θέμα της πληροφόρησης από ιστορική σκοπιά, με έμμεση όμως αναφορά στις βιβλιοθήκες, που υποδεικνυόταν κυρίως από τον

πρόλογο ως αφετηριακή πηγή στις ιστορικοθεωρητικές αναζητήσεις που ακολουθούσαν.

Κοντολογίς, η καθεαυτή προβληματική της σχέσης της επιστήμης με τις βιβλιοθήκες, έμεινε στα συρτάρια, με το ενδιαφέρον μου σε σχέση με το τμήμα να επικεντρώνεται σε λογοτεχνικές εργασίες (πάνω σε έργα των Louis Aragon, Johann Goethe, Michael Ende, Κωνσταντίνου Χατζόπουλου), καθώς και σε εξάσκηση της δεύτερης προαπαιτούμενης ξένης γλώσσας, όπου είχα επιλέξει τα γερμανικά. Η αδράνεια σε σχέση με την συγκεκριμένη προβληματική συνεχιζόταν να παρατείνεται, εξ αιτίας μιας σειράς από αστάθμητους παράγοντες, απ' αυτό που η τρέχουσα μεταφυσική αποκαλεί ως λόγους ανωτέρας βίας, ενώ το 2006 αποφασίζω να προβώ και στην πρακτική άσκηση.

Προσανατολιζόμουνα να δουλέψω σε μια βιβλιοθήκη που δεν θα είχε σχέση με τις δημοτικές ή τις ακαδημαϊκές, είτε ήταν αυτή ειδική βιβλιοθήκη, είτε βιβλιοθήκη ξένου ιδιωτικού πανεπιστημίου. Θέλοντας να γνωρίσω την ύπαρξή τους αλλά και να δω πως δουλεύει το πράμα σε συνθήκες με δώρο και περίπου βασικό μισθό, επισκέφτηκα γύρω στις δέκα βιβλιοθήκες που υπάρχουν στην Θεσσαλονίκη, με τις χειρότερες εντυπώσεις να μου μένουν από τις ξένες ιδιωτικοπανεπιστημιακές, αφού πρώτα είχα εξαντλήσει τις ειδικές, στις οποίες είχα κίνητρο μήπως παραταθεί η εργασία μου και μετά την πρακτική άσκηση.

Σε μια ιδιωτική πηγα πριν αρχίσει η σαιζόν, κι ενώ έχουμε συμφωνήσει, επιλέγουν μια άλλη σπουδάστρια, αναφέροντας εγγράφως στο τμήμα ότι δεν αναζητούν σπουδαστές για πρακτική, αλλά την συγκεκριμένη σπουδάστρια με το όνομά της. Σε μια άλλη, με είχαν στο περίμενε, με την πιθανότητα να αναλάβω την αναδιοργάνωση της μικρής της βιβλιοθήκης που βρισκόταν σε αρκετά ανεπεξέργαστο στάδιο, ώσπου μια μέρα η διευθύντρια μου πετάει εκείνο το ανεκδιήγητο, που με έχει σημαδέψει και τεντώνει τα νεύρα μου κάθε φορά που το θυμάμαι, ότι δηλαδή έχουν ως πρότυπο την φιγούρα της γυναίκας της βιβλιοθηκαρίου, που να μπορεί να επιτελέσει και χρέη γραμματέως (όταν παραστεί ανάγκη ή όταν κρατηθεί μετά την πρακτική άσκηση, και προφανώς με τον μισθό της πρακτικής). Ενώ σε μια άλλη, ενώ με περάσανε από συνέντευξη η υπεύθυνος της βιβλιοθήκης και η διευθύντρια, και δεν τους άρεσε η φάτσα μου, προφανώς δεν είχαν το σθένος να μου το εκθέσουν έτσι χύμα, έχοντας με στο περίμενε για καμιά βδομάδα, έως ότου τελικά, προφασίστηκαν έλλειψη επάρκειας μου στην αγγλική γλώσσα. Αλλά κι αυτό δεν μου το είπαν σε μένα, αλλά στην τότε πρόεδρο του τμήματος Μαργαρίτα Βαγγελάτου-Σαμιώτη, η οποία ήταν αρκετά συγκαταβατική και στην έκρηξη που ακολούθησε εκ μέρους μου, όταν εξέφραζα

τις απαξιωτικές μου διαπιστώσεις για την καθιερωμένη στόχευση και λειτουργία του τμήματος.

Αυτές οι τριβές και προστριβές ενέτειναν την ραθυμία κι απογοήτευσή μου οδηγώντας με να μην ασχοληθώ καθόλου με το τμήμα για κάποια χρόνια, έχοντας αποφασίσει να το παρατήσω τελείως. Απ' την άλλη μεριά, αυτό δεν σήμαινε ότι εγκατέλειπα τις θεωρητικές αναζητήσεις για την σχέση επιστήμης και βιβλιοθηκών. Το αντίθετο θα έλεγα, καθώς μια πεισματώδη διάθεση εκδίπλωσης των σκέψεων, γέννησε κάποια μικρά -συνήθως αφοριστικού ύφους- κειμενάκια, αλλά γρήγορα μετατράπηκε σε τελειομανική κι εμμονική διάθεση -ολοένα και χαοτικά διευρυνόμενου κι εν δυνάμει ατελέσφορου- εμπλουτισμού της γενικότερης προβληματικής.

Μετά από δυο χρόνια, στο χειμερινό εξάμηνο του 2008, αποφασίζω να αναθερμάνω τις σχέσεις μου με το τμήμα, όταν είδα ότι άρχισε να εφαρμόζεται ο νόμος Γιαννάκου-Κουτσίκου, σκεφτόμενος ότι δεν με χαλάει να έχω κι ένα χαρτί από το τμήμα. Έτσι, παρόλο που είχα άσχημη εικόνα για τις συνθήκες της πρακτικής άσκησης στις ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες -ακούγοντας τόσα χρόνια τις αγγαρείες στις οποίες αναγκάστηκαν κάποιοι φίλοι σε λειτουργίες έξω από το πεδίο των βιβλιοθηκών-, αποφασίζω να απασχοληθώ σε μια βιβλιοθήκη που την ήξερα αρκετά καλά καθώς την επισκεπτόμουν τα προηγούμενα χρόνια, στο σπουδαστήριο του τομέα μεσαιωνικών και νέων ελληνικών σπουδών του τμήματος φιλολογίας της σχολής φιλοσοφικής του αριστοτέλειου πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Εκεί, κάποια συμπεράσματα γλυκάνανε απ' την πρότερη ραθυμία. Ήμουν σε μια βιβλιοθήκη πλούσια σε γνωστικό υλικό, με το μόνιμο προσωπικό να μου δίνει το ελεύθερο να την χρησιμοποιώ κατά το δοκούν. Έπειτα, διαπίστωσα ότι δεν είναι και τόσο βαρετικά διεκπεραιωτικό το τμήμα εξυπηρέτησης των αναγνωστών, στο βαθμό που δεν είχα να κάνω μόνο με προπτυχιακούς φοιτητές που θέλουν να τελειώσουν όπως όπως το τμήμα, αλλά και με καθηγητές τους οποίους γνώριζα από τα γραφόμενά τους, καθώς και με μεταπτυχιακούς φοιτητές -μειοψηφία βέβαια σε σχέση με τις μεταπτυχιακές-, που ενδιαφερόντουσαν για κάτι παραπάνω από το να τους πω απλώς που είναι ένα βιβλίο στα ράφια.

Η όλη αυτή επικοινωνία που δημιουργήθηκε, με 'δωσε συν τοις άλλοις, την ευκαιρία να καταλάβω τι γίνεται εκ του σύνεγγυς μέσα στα ακαδημαϊκά πλαίσια, ενώ τις περισσότερες φορές μου γινόταν η προτροπή να ξεμπερδέψω με το πτυχίο, ώστε να κάνω ένα μεταπτυχιακό στο εξωτερικό πάνω στην σχέση επιστήμης και βιβλιοθήκης -μια προτροπή που εκείνο τον καιρό γινόταν επίσης κι από τον παλιό

μου καθηγητή Σπύρο Πιέρρο-. Παρ' όλ' αυτά, εγώ δεν ήμουν διατεθειμένος να πληρώσω τα υψηλά δίδακτρα των ξένων μεταπτυχιακών διπλωμάτων, στο βαθμό που άλλωστε απείχα παρασάγγας από το να είχα ενθουσιαστεί δα, κι από τα ακαδημαϊκά δρώμενα, έστω και σε επίπεδο πιο κοντά στην πρωτογενή θεωρητική δραστηριότητα απ' ότι στο τμήμα βιβλιοθηκονομίας. Το πολύ πολύ, έλεγα, ας γραφτεί κάτι που να είμαι ικανοποιημένος από το περιεχόμενό του, και μετά βλέπω αν είναι να το κάνω μια μετάφραση για να το χρησιμοποιήσω σε μια διευρυμένη μεταπτυχιακή εργασία.

Βέβαια, δεν ήμουν και κάνας νεανίας για να μπω σε μια διαδικασία ακαδημαϊκής κανονικότητας κι ούτε και το 'θελα μάλλον, αφού αυτό που με ενδιέφερε, ήταν να κάνω μία και καλή εργασία. Δεν ήμουν δηλαδή καθόλου σίγουρος στο αν κόντευα έστω και λιγάκι σ' αυτό που συνιστούν τα τυπικά ή άτυπα εγχειρίδια τρόπου δημοσίευσης στα επιστημονικά πλαίσια, σύμφωνα με τα οποία, οι πρώτες δημοσιεύσεις πρέπει να αποφεύγονται να γίνονται πάνω σε «καινοτόμες» ιδέες, κι ότι δεν πρέπει να αναπτύσσονται δυο καλές ιδέες στην ίδια δημοσίευση. Δεν ήμουν δηλαδή διατεθειμένος να ενταχθώ σε κείνα τα όρια που λέει κι ο Harvie [2000], τα όρια που μπαίνουν στην ελεύθερη σκέψη και που δίνονται ως συμβουλές προς την συγγραφή.

Καθώς είχα στο μυαλό μου την σταδιακή αποπεράτωση της πτυχιακής εργασίας, έχοντας χαράξει και σχεδιοποιήσει εν τω κρανίω τον σκελετό της, διαπίστωσα το 2010 ότι είχαν προστεθεί με το καινούριο πρόγραμμα σπουδών κάποιες διδακτικές μονάδες κι έπρεπε να επιλέξω κάποια από τα καινούρια μαθήματα. Σε ένα από τα μαθήματα που επέλεξα, την έρευνα και συγγραφή εργασίας, μάθημα του πρώτου εξαμήνου, που το δίδασκε η Μερσίνη Μορελέλη-Κακούρη, αποφάσισα να αποκρυσταλλώσω εκ νέου σε δύο εργασίες, μέρος των διερευνήσεων πάνω στην σχέση βιβλιοθήκης κι επιστήμης. Έτσι προς το τέλος του 2010, έγραψα τις *Δυο βιβλιοθηκονομικές βιβλιοκρισίες*, όπου με αφορμή μια ομιλία της δεκαετίας του '80 κι ένα άρθρο της δεκαετίας του '90, αναψηλάφησα εκείνες τις αφοριστικούς ύφους καταγραφές των σκέψεων μου μετά από οκτώ χρόνια. Ενώ στις αρχές του 2011, συστηματοποίησα κάπως την εκ νέου διερεύνηση της αγγλόφωνης βιβλιοθηκονομικής βιβλιογραφίας, κυρίως για τα χρόνια μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο μέχρι των ημερών μας, σε μια εργασία με τίτλο *Κοινωνική επιστημολογία*, της οποίας η απαίτηση ήταν η δημιουργία του σκελετού σε μια εργασία, χωρίς την καθεαυτή αποπεράτωσή της, παρά μόνο με έναν πρόλογο κι έναν επίλογο.

Κι ενώ από τα μέσα του 2011 -και χωρίς να έχω εγγυηθεί την ύπαρξη επόπτη καθηγητή και την κατάθεση κι έγκριση απ' το αντίστοιχο συμβούλιο-, άρχισα εντούτοις να κάνω κάποιες γραπτές αποτυπώσεις των συλλογισμών μου, με την σκέψη ότι τον Φεβρουάριο του 2012 διαγράφομαι σύμφωνα με το νόμο Γιαννάκου-Κουτσίκου, διαπιστώνω ότι από το χειμερινό εξάμηνο εισάγεται το μάθημα της ιστορίας και φιλοσοφίας των επιστημών, ένα μάθημα που ταιριάζει γάντι με το πεδίο αναζητήσεων αυτών που έγραφα. Ανέμεινα λοιπόν το όνομα του καθηγητή που θα το διδάξει ενώ ταυτόχρονα προετοιμάζα μια επιτομή και μια ενδεικτική βιβλιογραφία, φτάνοντας στα τέλη Οκτωβρίου που άρχισε το μάθημα, και διαπιστώνοντας ότι η καθηγήτρια που θα το δίδασκε ήταν ηλικιακά δυο χρόνια μικρότερή μου. Παρ' όλους τους συνειρμούς στους οποίους υποβλήθηκα, προσέγγισα την Αναστασία-Σοφία Αλεξιάδου, κι έγιναν κάποιες συζητήσεις προφορικές και μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, ώσπου αρχές Νοέμβρη με ενημέρωσε ότι δεν αναλαμβάνει τελικά, θέματα που προτείνουν οι ίδιοι οι φοιτητές.

Έτσι στράφηκα στο να δω ποιος καθηγητής δίδασκε εκείνη την εποχή το μάθημα των μεθόδων έρευνας -που εν τω μεταξύ είχε απωλέσει το ευκόλως εννοούμενο προσδιοριστικό του σε σχέση με την βιβλιοθηκονομία-, προσεγγίζοντας έτσι την Γεωργία Ζαφειρίου, με την οποία οι συζητήσεις ήταν περισσότερο καρποφόρες. Αν και περισσότερο αναλωνόμασταν με ζητήματα περί βιβλιογραφικής τυποποίησης, πάρ' αυτά καταλήξαμε να κατατεθεί μια καινούρια επιτομή ώστε να εγκριθεί τυπικά κι απ' το συμβούλιο του τμήματος. Κι ενώ πήγε στην αρχή να απορριφθεί ως υπερβολικά απαιτητική, η διαβεβαίωση της καθηγήτριας μου ότι πρόκειται για δικό μου προτεινόμενο θέμα που το 'χω ήδη επεξεργασμένο, ήταν αρκετή για να εγκριθεί τυπικά στα μέσα του Δεκέμβρη του 2011.

Έτσι με μια σχετική πίεση χρόνου, άρχισα να γράφω κάπως φευγαλέα κάποια κομμάτια, μέχρι που απ' τις αρχές της επόμενης χρονιάς, ήρθε καινούρια εγκύκλιος στο τμήμα, σύμφωνα με την οποία οι παλιοί σπουδαστές οφείλουν να τελειώσουν μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2014. Αν κι εγώ χαλάρωσα, η καθηγήτρια με είπε ότι αυτή η εξέλιξη δεν ήταν κι η δέουσα για την αποπεράτωση της εργασίας, καθώς θα ωθούσε στα άκρα την τελειομανία μου χωρίς να υπάρχουν απτά αποτελέσματα. Όχι ότι αυτό δεν ήταν κάτι που ήξερα καλά, αλλά θεώρησα ότι ήταν ευκαιρία να επεκτείνω τους προβληματισμούς, με την σκέψη ότι θα απασχολούμαι κάπως πιο συστηματικά, τουλάχιστον το μισό διάστημα από το καθένα απ' τα δύο χρόνια και κάτι που μου απομένανε.

Έτσι κι έγινε, έχοντας πάρει μια τροχιά οι προβληματισμοί μου προς ένα δόσιμο μιας έμφασης στην πιο συγκαιρινή περίοδο. Κάτω απ' αυτό το τέμπο έφτασε κι η έναρξη του χειμερινού εξαμήνου του 2013, όπου άξαφνα διάβασα την ανακοίνωση του τμήματος ότι αναστέλλεται προσωρινά το μάθημα των μεθόδων έρευνας κι εν τέλει διαπίστωσα ότι σύμφωνα με τις περικοπές που συνηθίζονται τελευταία, απολύθηκαν από το τμήμα αρκετοί καθηγητές, εκ των οποίων κι η Γεωργία Ζαφειρίου. Ξαναμανά απ' την αρχή λοιπόν, κι όπως και δύο χρόνια πριν, έπρεπε να δω τι θα γίνει λίγο πριν τις διακοπές των χριστουγέννων.

Από τους διαθέσιμους για εποπτεία καθηγητές, ξεχώρισα τον Σάββα Μαυρίδη, παλιό μου γνώριμο από μια παλιότερη εργασία πάνω στην έννοια της κυβερνητικής το 2002. Οι περισσότεροι κοινωνιολογικές κατευθύνσεις του οποίου, βολεύανε στην κατάσταση, καθώς με την τροπή που είχανε πάρει τα όσα είχα έτοιμα γραμμένα μέχρι τότε, ήμουν πιο κοντά θεματικά στα ενδιαφέροντα του μαθήματος της πληροφορίας και κοινωνίας, παρά στο μάθημα της ιστορίας και φιλοσοφίας των επιστημών, ή στο μάθημα των μεθόδων έρευνας (στην βιβλιοθηκονομία).

Επιτακτικό έτσι τότε ήταν να ετοιμάσω μια καινούρια επιτομή με καινούρια ενδεικτική βιβλιογραφία, μιας και μου φαινόταν ότι δεν είχε και πολύ σχέση αυτή που είχα γράψει πριν δυο χρόνια. Έτσι, μετά από μια σχετική καθυστέρηση που απόταν κάποιων εξωτερικών συνθηκών, την ετοιμάζω στις αρχές Φεβρουαρίου για να εγκριθεί τυπικά κι από το συμβούλιο στα μέσα του ίδιου μήνα.

Έχοντας από καιρού κλείσει τα αυτιά μου στις -κι εκ του περιβάλλοντός μου προερχόμενες- σειρήνες της τυπολατρικής ευλάβειας στην ακαδημαϊκή πεπατημένη, που με πιέζανε για μια γρήγορη ξεπέτα, είχα αποφασίσει ότι μπαίνω στην τελική ευθεία, ανεπηρέαστος από κάθε εξωτερικό ερέθισμα. Το πλάνο, από καιρό συντεθειμένο, να μελετώ και να γράφω όσο πάει. Όσο προλάβω δηλαδή σύμφωνα με το πλάνο που έθεσα στην καινούρια επιτομή, μέχρις ότου ένα μήνα πριν την ημερομηνία λήξης του ύστατου περιθωρίου πριν την διαγραφή μου από το τμήμα, να αφήσω τα στυλό και να αρχίσω να καθαρογράφω ό,τι έχω γράψει μέχρι τότε.

Αλλά χωρίς να περάσει ούτε μήνας από την κατάθεση κι έγκριση του θέματός μου, αναποδογυρίζονται τα πλάνα μετά την γεμάτη στόμφο εξαγγελία Αρβανιτόπουλου για τέλος των «αιώνιων φοιτητών» το Μάιο του 2014. Αυτός ο ευπατρίδης του κοινωνικού φιλελευθερισμού -που ούτε έναν πρόλογο της προκοπής δεν εδέησε να κάνει για τον ινστρουχτορά του τον Hayek [1960] (2008), σε μια έκδοση που κοστίζει κάτι παραπάνω από δύο ημερομίσθια του σημερινού κατώτατου νομικού ορίου- βάλθηκε να ξεπαστρέψει τέσσερις μήνες νωρίτερα όλους εμάς τους

τεμπελχανάδες και χαραμοφάδες που λυμαινόμαστε τα ελληνικά πανεπιστήμια, στην προσπάθειά μας να τα μάθουμε καλά τα γράμματα.

Αναπόφευκτα έτσι, και με την επιβεβαίωση που είχα από τη γραμματεία του τμήματος, το πλάνο άλλαξε, στο μέτρο που καταληκτική ημερομηνία κατάθεσής της, προκειμένου να μπω στην σειρά αυτών που αποφοιτούν αρχές Ιουλίου, έγινε η 30^η Μαΐου του 2014. Οπότε άρχισε ένα σχετικό ψαλίδι στον σκελετό της επιτομής που μόλις πριν είχα καταθέσει.

Θα ακούμουν καταρχάς σε μια περικοπή στο Β' μέρος των θεμάτων που είχαν να κάνουν με την σκιαγράφηση της κατάστασης μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο μέχρι τις μέρες μας, κατάσταση με την οποία είχα μια επαφή από την πρότερη εργασία, αλλά χρειαζόταν διεύρυνση της διερεύνησης. Σιγά σιγά άρχισα να συνειδητοποιώ κι άλλες διαδοχικές περικοπές, αρχίζοντας από το ότι δεν προλαβαίνω να συμπεριλάβω και να ενσωματώσω εκείνα τα συμπεράσματα για τις πρώτες 6 § του α' μέρους που προέκυψαν με την μελέτη των προσεγγίσεων που διαμόρφωσαν την συγγραφή της 7^{ης} §, και καταλήγοντας στο ότι θα αναγκαστώ να παραλείψω ένα εμβόλιμο κομμάτι μέσα στην 7^η §, το οποίο δεν προλάβαινα να το ολοκληρώσω.

Όπως και να 'χει, έπρεπε να μπει μια τελεία, για να περατωθεί αυτό το κείμενο που δυόμιση έτη με βασάνιζε δημιουργικά. Αλλά ακόμα και μετά την πρωτομαγιά, που είχα ορίσει το σημείο που θα καθαρογράψω και θα ασχοληθώ και με την καταγραφή της βιβλιογραφίας, δεν θεωρούσα και πολύ ρεαλιστικό το να προλάβω να είμαι εντός των ημερομηνιών.

Εκεί απευθύνθηκα στον επόπτη μου για το αν διαγράφομαι στην περίπτωση που δεν είμαι ακριβώς εντός πλαισίου των ημερομηνιών. Η χαλαρότητα που εισέπραξα απ' τον επόπτη μου, που κατά τ' άλλα με είχε αφήσει ήσυχο κι ελεύθερο να γράφω το κείμενο μου, ήταν αρκετά καταπραϋντική μπρος στην απειλητική αύξηση μιας πίεσης για τελείωση. Καθώς ένα είδος τελειομανικής προσήλωσης όφειλε να δώσει την σκυτάλη σε μια συνεπέστερη μεθοδικότητα, αυτό το πέρασμα ας γινόταν -έστω- όσο δυνατόν πιο αναίμακτα, πατώντας στην υπαρκτή μου ανάγκη πλέον, να φύγει αυτό από πάνω μου.

Αυτό άλλωστε το στοίχημα με τους χρόνους ήταν τελικά κι η αποστολή της ένταξης του κειμένου στα πλαίσια της πτυχιακής εργασίας. Ένα επιβεβλημένο όχημα για την έκφραση συλλογιστικών απωθημένων που είχανε συσσωρευτεί από καιρό κι όφειλαν να εξωτερικευτούν μέσα σε ένα δοσμένο διάστημα.

Αυτό το όχημα είχα -κι αυτό από μόνο του κάτι μπορεί να σημαίνει, αλλά δεν είναι της παρούσης-, αυτό χρησιμοποίησα σ' αυτήν την διαδρομή διασχίζοντας πλέον το 35^ο καλοκαίρι μου, και δεν είμαι διατεθειμένος -στα κοντά τουλάχιστον- να ξαναμπώ σε διαδικασία διορθώσεων και συμπληρώσεων. Οπότε μ' αυτήν την μορφή θα το κυκλοφορώ σε φίλους και γνωστούς ως αυτοέκδοση, στο βαθμό που θέλω να πιστεύω ότι θα το 'χω έτοιμο για πρώτη φορά -σε έντυπη μορφή και σε ηλεκτρονικό αρχείο- την ημέρα της παρουσίασης κι εξέτασης.

Θεσσαλονίκη, αρχές Ιούνη 2014

Γιώργος Παρωτίδης

Μέρος Α:

Κοινωνία και επιστήμη:

δοκιμή σκιαγράφησης της κατάστασης της γνώσης και της επιστήμης υπό το πρίσμα της ιστορικής διαμόρφωσης του ανθρώπου και των κοινωνιών του στον δυτικό κόσμο

§

Ανατρέχοντας στις απαρχές της δυτικής σκέψης, όπως αναπτύχθηκε κατά κύριο λόγο στην αρχαία Ελλάδα -και δη στην Αθήνα της κλασικής εποχής, γύρω στους 6 αιώνες πριν την έλευση του Χριστού, όπου ο χρόνος σταματά κι αρχίζει η νέα χρονική περιοδολόγηση- αλλά και μετέπειτα στην Ρώμη, μπορούμε να διαπιστώσουμε αρκετά σημαντικές οπτικές πάνω στη σχέση του ανθρώπου με τον εαυτό του και το περιβάλλον του.

Το γεγονός ότι οι αρχαίοι έλληνες αντιλαμβάνονταν τη θεωρία ως εποπτειακή ζωή -μια θέαση ή ενατένιση αυτού που είναι ορατό-, ήταν πάρ' αυτά συνυφασμένο με μια ταπεινοφροσύνη και με μια μετριοπάθεια στις ενατενίσεις τους για τον κόσμο και τη ζωή τους. Μια ζωή ενταγμένη σε ένα πλαίσιο διαμόρφωσης του ελληνικού κόσμου στις περιοχές γύρω απ' την μεσόγειο, ο οποίος επεκτείνεται δίχως να συναντά σοβαρές αντιστάσεις -τουλάχιστον μέχρι το μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ.-, αλλά κυρίως, μια ζωή εντός των τειχών της πόλης, αυτής της πρωταρχικής μονάδας οργανωμένου και πολιτισμένου βίου.

Όπως όλες οι κοσμολογικές θεωρίες της προχριστιανικής αρχαιότητας -απ' την κινέζικη κοσμολογία και τις ανατολίτικες φιλοσοφίες μέχρι τον παγανισμό και την ειδωλολατρία- έτσι κι η ελληνική αρχαιότητα σεβόταν και λάτρευε θρησκευτικά τον κόσμο, την ορατή τάξη και την ομορφιά του, την αξία και την τελειότητά του. Δεδομένης και της σημασίας που έχει η καλλιέργεια της γης για την εξασφάλιση της ζωής στις πρώτες ανθρώπινες κοινότητες -όταν η μόνιμη εγκατάσταση των ανθρώπων αντικαθιστά την κινητικότητα της αδιάκοπα περιπλανώμενης ζωής σε αναζήτηση τροφής-, οι μεταφορές αυτών που βλέπουν οι άνθρωποι στον φυτικό και ζωικό κόσμο σε αναπαραστάσεις της πραγματικότητας, αποδίδουν στις μυστηριώδεις διαδικασίες της

γένεσης και της φθοράς, ένα χαρακτήρα ευχαριστίας, θαυμασμού, λατρείας, ικεσίας, μυθοποίησης, και δεισιδαιμονικών τελετουργιών.

Μπροστά στην μεγαλοπρέπεια της εγγενούς τελεολογίας κι εμμένειας της φυσικής ολότητας, οι αναπαραστάσεις αυτές παραμένουν στενά προσκολλημένες στον κόσμο κι οριοθετούν ως βάση για τη σύλληψη της αρμονίας που διέπει το σύμπαν, το σύστημα του κόσμου των ζωντανών πραγμάτων και μορφών. Αποδέχονταν άλλωστε, μια κυκλική αντίληψη του χρόνου, κατά την οποία ο κοσμικός νόμος της γέννησης και της φθοράς είναι το αρχέτυπο για την κατανόηση της ιστορίας και του τελικού σκοπού του ανθρώπου, κι όπου η ισορροπία των ιστορικών και φυσικών δυνάμεων αποκαθιστούνταν με νόμους παροχής αντισταθμίσεων -μέσω της νέμεσης-. Κι όταν προχωρούσε πέρα απ' την αισθητική ενατένιση, η θεώρηση του κόσμου για τους αρχαίους, κατά κανόνα, είχε ως μέλημα να εναρμονίσει τις ανθρώπινες σχέσεις στο πρότυπο του κόσμου, να ενσωματώσει τα ανθρώπινα έργα στην κοσμική συνάφεια.

Οι άνθρωποι της αρχαιότητας αρνούνται λοιπόν πεισματικά να υπερεκτιμήσουν τα τεχνητά ανθρώπινα επιτεύγματα, οπότε κι η υπερβολή της ανθρώπινης θέλησης θεωρείται ως ύβρη. Η ατομική προσπάθεια αρίστευσης κι ηθικής υπεροχής -η οποία επιβιώνει απ' το κοσμοείδωλο της αρχαϊκής εποχής και στην εποχή της αθηναϊκής δημοκρατίας κατά την συνεπαγωγή της με την απαίτηση αυτογνωσίας-, εντάσσεται θεμελιωτικά προς τη λειτουργία της πόλης, ως κοινοτικό πνεύμα της υπευθυνότητας, ορίζοντας συνάμα ως πηγή προσωπικού και κοινωνικού ολέθρου, την άφρονη άγνοια και την υπεροπτική αλαζονεία.

Ένα μείγμα σεβασμού και ντροπής, αφενός αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα της πλεονεξίας, επιφυλάσσοντας την κατώτερη αξιολογική βαθμίδα στον πλεονασμό των παρορμήσεων. Αφετέρου, επιβάλλει την αυτοσυγκράτηση και την πειθαρχία στο ανθρώπινο αισθητήριο για τη

δικαιοσύνη, υπογραμμίζοντας τα όρια του ενάρετου βίου στις προδιαγραφές της εθελούσιας υποταγής του προσωπικού συμφέροντος στο συμφέρον της πολιτικής κοινότητας.

Ενίοτε μάλιστα, η διαρκώς ελλοχεύουσα πιθανότητα της ύβρης λειτουργεί κατευναστικά, μετατρεπόμενη από ιδιότητα που αντιστοιχεί σε έναν άνθρωπο, σε ιδιότητα που ανήκει συλλήβδην στην ανθρωπότητα, ώστε η ατομική αποτυχία παραβίασης του οργανωμένου κοινωνικού περιβάλλοντος έναντι του οποίου δεσμεύεται ηθικά το κάθε άτομο, να εμφανίζεται ως μια αιώνια κατηγορία της ανθρώπινης κατάστασης, σε ένα περιβάλλον γεμάτο ενοχή, αδικία και πόνο. Η πίστη άλλωστε, στη μαγική δύναμη της κατάρας -που διατηρείται και στα διατάγματα του θετού δικαίου και του γραπτού νόμου-, δεσμεύει ηθικά τους αρχαίους, και πιο συγκεκριμένα, τους πολίτες της Αθήνας, στην τήρηση των κανόνων και στην χειραγώγηση της καταστρεπτικής ισχύος των ανθρώπινων παθών.

Έτσι, οι αθηναίοι πολίτες αναζητούν να βρουν καταφύγιο στην σταθερότητα και την μονιμότητα της κατάστασής τους, αισθανόμενοι αυτάρκειες στο παρόν τους, χωρίς να νιώθουν κάποια ανάγκη να ρισκάρουν για να δοκιμάσουν τις ικανότητες δημιουργίας της ζωής σύμφωνα με τις ίδιες τους τις θελήσεις. Κι αν ο παράγοντας του τυχαίου έπαιζε μεγάλο ρόλο στη ζωή τους, την όποια αστάθεια που ακρήστευε κάθε υπολογισμό, μπορεί αρχικά να την αντιμετώπιζαν με μελαγχολία αλλά εν τέλει, την αποδέχονταν με μεγαλοψυχία, με τη σκέψη ότι δεν επιθυμούσαν να λησμονήσουν τον επισφαλή χαρακτήρα της ύπαρξής τους και να υπαχθούν σε κάτι που τους ξεπερνά.

Η ύπαρξη του κόσμου δηλαδή για τους αρχαίους, εξέφραζε και μια αιτιακή αναγκαιότητα και μια θεία δικαιοσύνη. Και καθώς έχει εξαγγελθεί από τη δικαιοσύνη η τρομερή δύναμη της μοίρας, το μερίδιο και η τύχη της ανθρώπινης ζωής προκαθορίζονται από μια φυσική κι αναπότρεπτη αναγκαιότητα που χαράσσει το ανθρώπινο

πεπρωμένο, η σχετική διερεύνηση του οποίου καθορίζεται ως μοναδικό -τις περισσότερες φορές- κριτήριο για τη διαχείριση της ζωής τους.

Ο άνθρωπος δηλαδή, έχει το χρέος να είναι υπεύθυνος για τις πράξεις του κι έχει τη δυνατότητα να εναποθέσει την προσωπική του σφραγίδα μέσα στον κόσμο, στο βαθμό που συνειδητοποιεί την περατότητά του, με την επίγνωση ότι η μοίρα του εξυφαίνεται κι από δυνάμεις που τον υπερβαίνουν κι ο ίδιος τις αγνοεί. Έτσι, οι γραμμές της ανθρώπινης και της θεϊκής αιτιότητας στην ερμηνεία της πραγματικότητας, αν δεν τέμνονταν προς την υποτίμηση της ηθικής αιτιότητας και της αυτεξουσιότητας του ατόμου, τουλάχιστον βαίνουν παράλληλα.

Στην σκέψη όμως του μεγαλύτερου μέρους των ανθρώπων της αρχαιότητας -απ' τους πολίτες και τους μέτοικους μέχρι τους δούλους και τις γυναίκες-, ο ατομικός ανθρώπινος βίος νοείται με όρους θρησκευτικής κι υπερκόσμιας πλήρωσης, με το μελαγχολικό αίσθημα της σκληρότητας του πεπρωμένου να είναι αυτό που διαγράφει τα όρια μέσα στα οποία μπορεί να κινηθεί η ανθρώπινη φύση. Κι έτσι, σε ένα τέτοιο -απαισιόδοξο εν τέλει- ιδεώδες που διαποτίζεται από τραγικότητα και συνεπακόλουθα, από παθητικότητα, είναι πολύ δύσκολο να βρεθεί ενδιαφέρον και αξία σε κάποια προοπτική και πιθανότητα αλλαγής, σε κάποιο άνοιγμα διεξόδου στο εύρος των δυνατοτήτων, σε κάποια πρόθεση επιβολής ενός διαφορετικού τρόπου ανθρώπινης και κοινωνικής συνύπαρξης.

Σύμφωνα μ' αυτές τις προσλαμβάνουσες, αυτό το αναπόδραστο της μοίρας ερευνά σε μεγάλο βαθμό κι η ελληνική διάνοηση, αναζητώντας την τάξη της φύσης και τους νόμους της φυσικής, την έσχατη κοσμολογική αρχή και την πρώτη αιτία, την πηγή προέλευσης και την πραγματικότητα των πραγμάτων. Μια μυθολογική και μοιρολατρική πρωταρχή είναι ισχυρά παρούσα, είτε στις απόπειρες προσωποποίησης της φύσης, είτε στην απόπειρα διερεύνησης της παραγωγής του κόσμου από ένα μόνο στοιχειακό υλικό.

Αλλά και τα πρώτα -περισσότερο αυστηρά- μεθοδολογικά πρότυπα στην αρχή της δυτικής σκέψης, επιτάσσουν προς την συνείδηση να προσκολλάται στη φύση των πραγμάτων προκειμένου να βρεθεί στα ίχνη των μεγάλων κι άξιων προς γνώση πραγμάτων. Να παρατηρεί δηλαδή και να περιγράφει τη φυσιογνωμία της κοινής ανθρώπινης μοίρας, απέχοντας από τη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων πάνω στην πραγματική κοινωνική δομή του κόσμου, κι αναγνωρίζοντας την ανεπαρκή θεμελιώδη κατασκευή καθεμιάς ανθρώπινης ζωής, στο γεγονός ότι καμιά δεν αντέχει να εξεταστεί από μια πιο κοντινή και πιο προσωπική ματιά.

Οι περισσότερες άλλωστε απόπειρες ερμηνείας της εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού, γίνονται με αναφορά σε μυθικές μορφές ή σε καταστάσεις κοσμογονίας, στην προοπτική απόδειξης του γεγονότος ότι μόνο μετέχοντας μιας θεϊκής μοιρασιάς των δυνατοτήτων, μπορεί ο άνθρωπος να αναπτύξει την έντεχνη σοφία και την τεχνική ευφυΐα, εφευρίσκοντας τα μέσα εξασφάλισης της αυτοσυντήρησής του. Το ότι προικοδοτείται δηλαδή ο άνθρωπος με ένα ατομικό εξοπλισμό για επιβίωση, συνοδεύεται σχεδόν πάντα, με τη ρητή ή άρρητη διαπίστωση ότι παραμένει εκτεθειμένος στην παλίρροια του αλληλοαφανισμού, με τα κύματα της παραφροσύνης και της αναποδιάς να χτυπάνε τα βράχια της ανθρώπινης υπερηφάνειας.

Καθώς η ανθρώπινη κατανόηση κι ευφυΐα -περιορισμένες πάντα σε σχέση με την υπέρτερη σοφία των θεών- επέρχονται συνήθως μέσα από τη βιωμένη συμφορά και την οδύνη, δεν μπορούν ως εκ τούτου να είναι ποτέ ασφαλείς και μετά βέβαιης συνάρτησης με την ευδαιμονία. Αναπόφευκτα λοιπόν, η γνώση του ανθρώπου για τα πράγματα, παραμένει ατελέσφορη στο να προστατεύσει το υποκείμενο της γνώσης και της αλήθειας απ' τον επισφαλή κι απρόβλεπτο χαρακτήρα της ανθρώπινης ύπαρξης, και στο να υπερασπίσει την καλή του πρόθεση μπρος στο αμείλικτο δικαστήριο του κοσμικού σύμπαντος.

Παρ' όλ' αυτά όμως, υπάρχουν στιγμές -κυρίως στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ.- όπου μια ηθική αισιοδοξία απωθεί κάπως το τραγικό συναίσθημα της μοίρας. Κι αυτό φαίνεται από την μετατόπιση του επίκεντρου της προσοχής της θεωρητικής σκέψης από τα ζητήματα της φύσης στα ζητήματα του ανθρώπου και της κοινωνίας.

Το ιδεώδες άλλωστε στο οποίο βασίζεται η αθηναϊκή δημοκρατία, αλλά και το μεγαλύτερο -ακόμα και του επικριτικού προς αυτήν- μέρος του στοχασμού για την ζωή και για την οργάνωση της επίγειας πολιτείας από κει κι έπειτα, είναι η δυνατότητα ενεργοποίησης της ικανότητας του ανθρώπου να διαμορφώνει τους όρους εκείνους που συνιστούν το ευ ζην. Το αξίωμα δηλαδή της αναγνώρισης της πολιτικής ικανότητας σε κάθε άνθρωπο -πέρα από τις γυναίκες και τους δούλους-, που παίρνει σάρκα κι οστά μέσω μιας μακροχρόνιας και διαρκούς διαδικασίας άσκησης και διδασχής στην κατάκτηση της αρετής.

Στην προοπτική της επίτευξης του σκοπού διατήρησης της πόλης, η φιλοσοφικά θεμελιωμένη εξέταση κι εξήγηση των φυσικών και των ανθρώπινων φαινομένων, επιδιώκει να μεταρρυθμίσει τρόπον τινά τον θεμελιακό τρόπο ζωής των αθηναίων πολιτών. Έτσι ο στοχασμός για την πολιτική κοινωνία, ξεκινώντας απ' την απαρχή των μορφών κοινωνικής οργάνωσης, επιδιώκει εν συνεχεία να υπερβεί την αναζήτηση των αιτιών συγκρότησης τους, με το να αναζητήσει την γνώση της συνείδησης των αιτιών και των συνεπειών των πράξεων των ανθρώπων.

Προχωρώντας βέβαια στο να υποδεικνύει μια οδό ορθής επιλογής μέσα στην οργανωμένη κοινωνία, η φιλοσοφική κατάθεση επιχειρεί να συνδέσει δυνητικά την ανθρώπινη σύμβαση με τις αρχές μιας απaréγκλιτης συμπαντικής τάξης κι οργάνωσης του κόσμου. Έτσι, η προέλευση, η μορφή ανάπτυξης, το κινητήριο αίτιο ανάπτυξης κι ο τελικός σκοπός της όλης διαδικασίας ανάπτυξης των πραγμάτων,

συστήνονται ως ενιαία σημεία αναφοράς στο πλαίσιο διερεύνησης των δυνατοτήτων της ανθρώπινης κοινωνίας.

Και στο βαθμό που η σύλληψη της πραγματικότητας μεταβαίνει πέρα απ' την σφαίρα των αιώνιων κι αμετάβλητων μορφών της εξωτερικής φύσης, προς ο,τιδήποτε βρίσκεται σε διαρκή κίνηση και συνεχές γίγνεσθαι, κι υπόκειται στην εμπειρία του ανθρώπου, επιζητείται ως επί τω πλείω κι η διατύπωση ενός συνόλου λογικών προτάσεων συνδεδεμένων μεταξύ τους με γενική ισχύ. Στην προοπτική παροχής μιας επισταμένης γνώσης των φυσικών νόμων που δύναται να μεταχειριστεί ο άνθρωπος για την εξυπηρέτηση των αναγκών του και για την αναμονή επιτυχίας αυτοκαθοριζόμενων σκοπών, οι στοχαστικές έρευνες θέτουν έτσι τις βάσεις για την τυπική ανθρώπινη λογική.

Χωρίς απαραίτητα να συνιστούν πάντοτε στιγμές αγώνα του ανθρώπου ενάντια στη μυθική κυριαρχία του πεπρωμένου και της μοίρας -αγώνα, ως αναγκαίου όρου για την διασφάλιση της αυτοσυντήρησής του-, τέτοιες προσπάθειες ορισμού ως συστατικού του ελεύθερου ανθρώπου, του συντεταγμένου και προσχεδιασμένου χαρακτήρα των πράξεων του, αποδίδουν όπως και να 'χει, κάποια αξία στην ατομική θέληση του υποκειμένου, με το πρότυπο βέβαια της φύσης να διατηρείται πάρ' αυτά ως βάση στήριξης του σχεδιασμού των πολιτικών επιτευγμάτων σε προσωπικό ή συλλογικό επίπεδο.

Κάτω από την εξέταση για παράδειγμα, ζητημάτων που παραμένουν επιτακτικά στο ανθρώπινο επίπεδο λήψης αποφάσεων, όπως για παράδειγμα οι σχέσεις μεταξύ φύλου και φυλών, η διατήρηση ή κατάργηση της δουλείας και της αποικιοκρατίας, βρίσκεται ένα επίπεδο ιδεών που είναι περισσότερο αφηρημένες. Θίγοντας θεμελιώδη προβλήματα για την ανθρώπινη φύση, οι στοχαστικές έρευνες υποθέτουν περισσότερο τις βαθιά ριζωμένες φυσικές διαφορές, παρά την συμβατική εξυπηρέτηση μιας κατάστασης. Κι έτσι πολλά ενοχλητικά -για την πνευματική ή υλική στάθμη- ερωτήματα για

την πολιτικοφιλοσοφική σκέψη, γλιτώνουν τη βάσανο της διερεύνησης στα κοινωνικά συμφραζόμενα, μέσω καταφυγής στις μυστικιστικές δυνατότητες της εγγενούς φύσης του ανθρώπου.

Λαμβάνοντας ιστορικά προσδιορισμένες ιδιότητες του ανθρώπου ως διαρκείς κι αρχέγονες, κι αδυνατώντας να επικαλεστεί μια θεώρηση συνεχιζόμενης αλλαγής όπου τα άτομα λαμβάνουν τις ιδιότητες που έχουν από την αλληλεπίδρασή τους με τα άλλα άτομα, το μεγαλύτερο κομμάτι της ελληνικής σκέψης υποχρεώνεται να αντιφάσκει με τα ίδια τα πλαίσια λογικής θεμελίωσης των γνωστικών δυνατοτήτων τα οποία θέτει. Κι έτσι η ένταξη της σχεδιάζουσας τεχνικής δραστηριότητας κάτω από τους όρους της πολιτικής ζωής, στην αρχή της δυτικής πνευματικής έρευνας, μπορεί να αξιώνει με όρους καθολικότητας την κατάκτηση μιας βαθμίδας ανώτερης από την συγκεκριμένη παροντική κατάσταση και τον περιορισμένο χαρακτήρα ενός περιεχομένου που εξαντλείται στον ειδικό σκοπό εκάστου ατόμου, αλλά παραμένει σε εύθραστη ισορροπία, καθώς πολλές έννοιες και σχήματα της μυθικής σκέψης, ντυμένα με την ορολογία του τυπικού κι ορθού λόγου, εξακολουθούν να ζουν μεταμφιεσμένα σε έλλογες ιδέες για την προέλευση και την προοπτική της ανθρώπινης ζωής.

§

Η ανασκευή της κλασικής κοσμοθεώρησης κι η ανατροπή όλων των αρχαίων αξιών, δεν μπόρεσαν να συμβούν παρά μόνο με την επικράτηση της ιουδαιοχριστιανικής παράδοσης.

Με την ανάπτυξη του χριστιανισμού -σποραδικά απ' τον 2^ο αιώνα (μ.Χ.) στις διάσπαρτες πόλεις της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και ραγδαία απ' τον 4^ο αιώνα κι έπειτα κατά μήκος όλου του Βυζαντίου-, και την μετάβαση από τα ιουδαϊκά ή χριστιανικά προφητικά ιερατεία στη δημόσια διακήρυξη του χαρακτήρα του χριστιανικού δόγματος, μορφοποιείται ένα σύνολο άρθρων πίστης κι αρχίζει να συγκροτείται και το εκκλησίασμα που το αποδέχεται. Ο πολλαπλασιασμός των χριστιανικών κοινοτήτων στις πόλεις κατά τη μεσαιωνική χιλιετία του βυζαντινισμού στην ορθόδοξη ανατολή και του φεουδαρχισμού στην καθολική δύση, μετατοπίζει ολωσδιόλου τις προοπτικές. Λογικός τόπος για την επεξεργασία και διαπραγμάτευση των ζητημάτων γίνεται πλέον ο θεός-δημιουργός κι ο άνθρωπος, κι όχι ο κόσμος, ο οποίος πλέον έχει υποτιμηθεί σε απλό αντικείμενο δημιουργίας, κάτι που αδειάζει ως έναν βαθμό και τη φυσική πραγματικότητα απ' την ουσία της.

Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτήν την παράδοση, ο άνθρωπος σπιλώθηκε από το προπατορικό αμάρτημα -όπου χρησιμοποίησε την ελευθερία του εναντίον του θεού-δημιουργού του-, κι άρα η ενοχή της ανθρώπινης φύσης δεν πηγάζει από κάποια παράβαση της αντικειμενικής τάξης -ύβρη-, αλλά ανήκει στην ουσία του ανθρώπου. Οπότε κι η μετέπειτα πορεία του ανθρώπου στην γη, οφείλει να 'ναι μια οδοιπορία φρονηματισμού και τιμωρίας, μέχρι την στιγμή που τελικά θα λυτρωθεί και θα σωθεί απ' την προθυμία και την πρόνοια του δημιουργού του.

Η λύτρωση κι η σωτηρία θεωρείται έτσι ως ο τελικός σκοπός του ανθρώπου κι η επίτευξη της ανθρώπινης συμφιλίωσης δύναται να επέλθει με την εκπλήρωση της επαγγελίας για το τέλος του κόσμου και

την έλευση της βασιλείας του θεού. Η στιγμή δηλαδή όπου όλα τα ανθρώπινα πάθη κι όλες οι συμφορές του επίγειου κόσμου, θα φτάσουν στην τελική κατάληξη, εν αναμονή της συντέλειας της δευτέρας παρουσίας.

Έτσι γεννάται η προσδοκία κι η ελπίδα, οι οποίες ενσαρκώνονται στην πίστη σ' ένα εσχατολογικό κι αποκαλυπιακό πρότυπο, στο οποίο η ύπαρξη είναι ολοκληρωτικά στραμμένη και προσηλωμένη στο μέλλον. Ο τελικός σκοπός του ανθρώπου και του κόσμου εισέρχονται στην πραγματικότητα με τρόπο καθολικό και συνειδητό, μέσω της επίγνωσης ότι ο σκοπός της αιώνιας σοφίας αναφαίνεται όχι μόνο στο πεδίο της φύσης, αλλά και στο πεδίο εκείνο που υπάρχει πραγματικά κι ενεργεί στον κόσμο, όταν δηλαδή το ανθρώπινο πνεύμα κατανοεί τα δεινά του κόσμου σ' όλη τους την έκταση, επιτυγχάνοντας μια συμφιλιωτική γνώση της παγκόσμιας ιστορίας.

Το χριστιανικό όραμα του συμβιβασμού της θείας πρόνοιας με την ελεύθερη -αν και διεφθαρμένη- ανθρώπινη βούληση, είναι δηλαδή αυτό που θα προσφέρει αφενός ένα σχήμα προόδου στην ιστορία, το οποίο θα υπερνικήσει το αρχαίο δέος της μοίρας, του πεπρωμένου και της τύχης. Αφετέρου, θα εισάγει την αντίληψη της προοδευτικής πορείας του ανθρώπινου γένους από την άγνοια στην αλήθεια. Μέσω της θεολογίας της προόδου, αναγνωρίζεται για πρώτη φορά στην ουσία της η ιστορικότητα του ανθρώπου, ως θεμελιακού χαρακτηριστικού της δομής του.

Έτσι, η διαμόρφωση της χριστιανικής κοσμοθεωρίας -απ' την πρώιμη πατερική φιλοσοφία των πρώτων χριστιανικών χρόνων, μέχρι την σχολαστική φιλοσοφία προς το τέλος της πρώτης αλλά κυρίως απ' την αρχή της δεύτερης χιλιετηρίδας και μετά-, αναγνωρίζει τον άνθρωπο αφενός ως σκεπτόμενο ον, που κάνει τις αλήθειες της πίστης, λογικά ερμηνευόμενες και προσιτές στη νόηση. Αφετέρου, τον αναγνωρίζει ως

πνευματικά ελεύθερο κι ίσο έναντι του θεού, που προσαρμόζει τις καθημερινές του πράξεις στην τήρηση των θρησκευτικών κανόνων.

Καθώς όμως η εκκλησία γίνεται ισχυρός κανονιστικός πυρήνας ρύθμισης και των παραμικρότερων λεπτομερειών της καθημερινότητας του ατόμου -προσφέροντας ένα αυστηρό αλλά ακατάληπτο για τον μέσο άνθρωπο δόγμα-, το πνεύμα της χριστιανοσύνης υποδουλώνεται απ' το γράμμα της τήρησης του τυπικού και του τελετουργικού της θρησκευτικής λατρείας. Κι έτσι, η διανοητική δραστηριότητα της χριστιανοσύνης αφιερώνεται στην τυπική λογική, στην συλλογιστική σκέψη και στην αφηρημένη μελέτη, αποστερημένη ως επί τω πλείστω από κάθε υποκειμενική παρατήρηση. Επενδύοντας στη μορφή εις βάρος της δύναμης του θρησκευτικού προορισμού, ο σχολαστικισμός εξερευνά συνήθως το παρελθόν, τείνοντας να εξοβελίσει από το διάβα του, κάθε κίνηση προφητικής διορατικότητας με θέληση δεισδυσσης στο μέλλον.

Υπό το πρίσμα της άγρυπνης καθοδήγησης της θείας πρόνοιας, η ενασχόληση με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της αναπτυσσόμενης ανθρώπινης οντότητας, επικεντρώνεται στις διαρκείς, ενεργητικές και κατευθυντήριες δυνάμεις αυτής, επαναλαμβάνοντας σε διάφορες παραλλαγές, το μανικαϊστικό αρχέτυπο του καλού και του κακού, ως προς τη φύση των αναπόσπαστων στοιχείων του ανθρώπου. Και στο μέτρο μάλιστα που η εκκλησιαστική ιεραρχία είναι έντονα προσδεδεμένη -από την άποψη της γεωργίας και της έγχειας ιδιοκτησίας- με τη φεουδαλική δομή της μεσαιωνικής οικονομίας και τις απαιτήσεις επιπρόσθετου μόχθου και καταναγκαστικής εργασίας της συνθήκης της δουλοπαροικίας, η θρησκευτική αντίληψη στις δεσπόζουσες τουλάχιστον εκφάνσεις της, προσυπογράφει μια στατική άποψη για την κοινωνική τάξη πραγμάτων, ως κάτι το αμετάβλητο που χρήζει αποδοχής, κι όχι μεταλλαγής ή ριζικής αναδιοργάνωσης.

Παρ' όλ' αυτά, η οργανωμένη γνώση για τον κόσμο -η οποία απ' τα τέλη του 12^{ου} αιώνα, βρίσκει στέγη και στα πρώτα πανεπιστημιακά κέντρα μάθησης-, στο βαθμό που δεν θέτει το ζήτημα της φυσικής αλήθειας των θεωριών κι εναρμονίζεται με την εξ αποκαλύψεως αλήθεια της καθολικής πίστης, δύναται να επεξεργαστεί μια στροφή προς την μελέτη των πραγμάτων της φύσης, με την προσδοκία της απόκτησης μιας ικανοποιητικής γνώσης του κόσμου. Κι όσο η παπική δύναμη του καθολικισμού κι η πρόσληψη του θείου που αντιστοιχεί στην φεουδαλική κοινωνική ιεράρχηση, υποχωρούν προς μια σχέση του ανθρώπου με τη φύση, πιο δεκτική προς την παραγωγική δραστηριότητα και την σωματική εργασία, και πιο επικεντρωμένη σε δυνατότητες τεχνικών βελτιώσεων στην αγροτική παραγωγή, τόσο υπερβαίνεται ο σχολαστικισμός και τα υπερβατικά αντικείμενα της ανθρώπινης σκέψης, εγκαθιδρύοντας σποραδικά ως χώρο δράσης της ανθρώπινης διάνοιας, την περιοχή της εγκόσμιας εμπειρίας.

§

Κι αν η μεσαιωνική χριστιανοσύνη ανύψωσε την ιστορική προοπτική του ανθρώπου υποτιμώντας ωστόσο τον επίγειο κόσμο προς όφελος του επουράνιου, άνοιξε τον δρόμο στο πνεύμα της αναγέννησης, της θρησκευτικής μεταρρύθμισης και της επιστημονικής επανάστασης, να εμβαθύνει στην άπειρη υποκειμενικότητά του και να προσδιορίσει ένα καινούριο είδος ελευθερίας.

Απ' την αναγέννηση κι έπειτα -όπου στην ουσία, αρχίζει η ιστορία του δυτικού κόσμου-, ο νεώτερος άνθρωπος δεν αρκείται σε μια εμπειρία εσωτερικής ελευθερίας, αλλά αναζητά μια εμπειρία καθαρά κι αποκλειστικά ανθρώπινη, απελευθερωμένη απ' τη θεία πρόνοια. Τελικός σκοπός του ανθρώπου ως αθάνατου όντος, μπορεί να παραμένει σε κάποιο βαθμό η θεωρησιακή μακαριότητα, αλλά τελικός σκοπός του ανθρώπου ως θνητού όντος, θεωρείται πλέον η ευτυχία του σ' αυτόν τον κόσμο.

Ο Θεός, οι Άγγελοι, οι άνθρωποι, τα ζώα, και τα υπόλοιπα στοιχεία της φύσης, αποκτούν το καθένα την σταθερή θέση τους σ' ένα σύμπαν όπου στο κέντρο βρίσκεται η γη και κυρίως ο άνθρωπος, ο οποίος τοποθετεί την επιζήτηση της ευδαιμονίας όχι στο επέκεινα, αλλά στην ενθαδικότητα των κοινωνικών μορφών. Ο άνθρωπος δηλαδή, επιδιώκει να γίνει θεός επί της γης, κύριος και κάτοχος της πραγματοποιημένης φύσης, και να πορευθεί από δω και μπρος, βασιζόμενος στην ίδια του την ανησυχία και κινητικότητα, και στην μέριμνα για τις υλικές προϋποθέσεις της ζωής του, που θα τις σπρώξει ως τις ακραίες τους συνέπειες, μέσα σε ένα μεταβαλλόμενο κοινωνικό περιβάλλον.

Είναι η εποχή που ενοποιείται η δυτική Ευρώπη διπλασιάζοντας τον πληθυσμό της, και κατασκευάζοντας μια καινούρια αίσθηση πολιτιστικής ταυτότητας για τους ανθρώπους της, οι οποίοι θέλουν να

φέρουν τον υπόλοιπο κόσμο στην αγκαλιά τους. Έτσι, η επιτυχία των πρώτων εξερευνητικών ταξιδιών, η ανακάλυψη, η κατάκτηση κι η επέκταση -επί της βάσης της ευρωπαϊκής συμφεροντολογικής συνδρομής- των υπόλοιπων ηπείρων, η εξάπλωση των ναυτικών αυτοκρατοριών, κι η εδραίωση της βρετανικής αποικιοκρατίας απ' την μια, κι απ' την άλλη το γεγονός ότι το εμπόριο κι η συναλλαγή παύουν να αφορούν την οικονομία ορισμένων ευρωπαϊκών πόλεων -κυρίως της Ιταλίας- συνδέοντας την γεωργική εκμετάλλευση με την αλυσίδα των μεγάλης κλίμακας συναλλαγών, κι επεκτεινόμενα ως κυρίαρχη οικονομική μορφή στο σύνολο της δύσης, ολ' αυτά διαμορφώνουν μεταξύ 15^{ου} και 18^{ου} αιώνα, μια ανθρωπότητα που τείνει να γίνει ενιαία, με κοινωνικούς σχηματισμούς με καθορισμένη δομή και τάση σχηματοποίησής τους στη μορφή ισχυρών εθνικών κρατών.

Νέα κράτη, νέες πόλεις, νέα τεχνική, νέοι τρόποι παραγωγής, και νέες ανάγκες μεταφοράς προϊόντων και διεξαγωγής πολέμων, παράγουν ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων που επιδιώκει να προσδιοριστεί μέσω της αναζήτησης εγκόσμιων θεμελίων για κοινωνικές κι ηθικές αξίες. Καθώς το πεπρωμένο εκκοσμικεύεται κι υπεραπλουστεύεται, διαφοροποιείται κι η νοοτροπία των ανθρώπων, που προορίζονται να επιλέγουν τα πεδία εκείνα που θέλουν να αναμειχθούν κι εκείνα που επιλέγουν να εγκαταλείψουν στην τύχη τους. Σ' έναν κόσμο όπου αναδύονται αποπνικτικά μυριάδες αυτεξούσιες, αυτονομιμοποιημένες κι ενίοτε αλληλοσυγκρουόμενες θελήσεις, το παιχνίδι της ζωής αρχίζει να γίνεται ριψοκίνδυνο, όπου όλα παίζονται σε μια πελώρια και συνάμα αδηφάγα αρένα για τις πληθωρικές ενέργειες ανθρώπων διψασμένων για εμπόδια.

Στο βαθμό που υπό το πρίσμα αυτής της συγκυρίας, αναζητείται η επίκληση που θα υποκαταστήσει τη μεσαιωνική θεϊκή εντολή, στον οντολογικό καθορισμό του ανθρώπου, ως παραδομένου στις ορέξεις, τις φιλοδοξίες και στη διαρκή κι ασίγαστη εκζήτηση για όλο και

περισσότερη ισχύ, μόνη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και της απαραίτητης υπαρξιακής ασφάλειας, αναγνωρίζεται αυτή που εμπνέεται από το φόβο της εμπόλεμης κατάστασης και του επικείμενου βίαιου θανάτου, ορίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια νέα μορφή εκκοσμικευμένης απολυταρχικής βούλησης. Μια μορφή δηλαδή πολιτικού διακανονισμού που προσδιορίζει την είσοδο στην συντεταγμένη κατάσταση της πολιτικής κοινωνίας, στην υπαγόρευση αφενός της αμοιβαίας παραίτησης από ορισμένα φυσικά δικαιώματα κι από την δυνατότητα του υποκειμένου να είναι το ίδιο κριτής των υποθέσεων που το αφορούν. Κι αφετέρου, της σύναψης μιας αντίστοιχης συμβολιακής δέσμευσης μεταξύ των ατόμων, που ενσωματώνει τις κοινωνικές διαδικασίες εξουσιαστικού ανταγωνισμού, τυπικά στα πλαίσια μιας συνταγματικά κατοχυρωμένης νομιμότητας, αλλά ουσιαστικά έξω από τα πλαίσια ανώτατου ηθικοδικαιϊκού κανόνα σύγκλισης της ιδιωτικής ανθρώπινης ύπαρξης με την πολιτική ευταξία.

Στο βαθμό όμως που αντίθετα, η δυναμική της οικονομικής ανάπτυξης παραμερίζει τους περιορισμούς τόσο της κλειστής υστερομεσαιωνικής φεουδαρχικής κοινωνίας όσο και του απολυταρχικού κρατικού συγκεντρωτισμού, οι τρόποι διασφάλισης της αναγκαίας ευταξίας της κοινωνικής συμβίωσης, αναζητούνται στη δυνατότητα συμβατότητας μεταξύ ατομικής ευτυχίας και κοινού αγαθού. Σ' αυτήν την περίπτωση, η ευδαιμονία συνυφαίνεται με τον ενάρετο βίο του φρόνιμου, ελεύθερου κι έλλογου πολίτη, ο οποίος επιδιώκει να υπερβεί τα οποιαδήποτε εμπόδια με τη βοήθεια του ορθού λόγου, στην κατεύθυνση καθορισμού μιας έγκυρης έννοιας της ηθικότητας και του αληθινού συμφέροντος.

Κι όσο περισσότερο σταθεροποιείται πολιτικά το κοινωνικοοικονομικό καθεστώς διαμορφώνοντας ένα πνεύμα συμβιβασμού κι αναζήτησης ισορροπιών, κι όσο τα νέα ιδιοκτησιακά ήθη επεκτείνουν την κυριαρχία τους εκκρίνοντας τις παραγωγικές ενέργειες του εμπορικού

συστήματος ανταλλαγής μεταξύ ιδιωτικών φορέων δραστηριοποίησης, τόσο περισσότερο οι προσδοκίες που γεννιούνται για μια παρατεταμένη εποχή υλικής ευημερίας, θεμελιώνονται πάνω στην κυριάρχηση στις δυνάμεις της φύσης, μέσω της διεύρυνσης της ανθρώπινης γνώσης και κατανόησης. Όταν δηλαδή τα πνεύματα καταλαγιάζουν κι επινοούνται τρόποι ανασύνταξης των δεσμεύσεων των κοινωνικών συμπεριφορών, ούτως ώστε να μην εκτρέπονται οι συναλλαγές σε διαλυτικές μορφές που αποσυνθέτουν την κοινωνική ζωή, κι ούτως ώστε να διευθετηθούν με λιγότερο -υλικό ή ψυχικό- κόστος οι αντιθέσεις στο πεδίο του διυποκειμενικού ανταγωνισμού, τότε επικρατεί η αδήριτη αναγκαιότητα να ερμηνευτεί και να κυριαρχηθεί τεχνικά η φύση, με τη βοήθεια της νόησης και της συστηματικής και λογικής εξερεύνησης του φυσικού κόσμου.

Σταδιακά λοιπόν, κίνητρο για κάθε διανοητική δραστηριότητα δεν είναι πλέον η προσωπική δόξα και φήμη, κι η επιστήμη δεν αρκείται σε μια παθητική ενατένιση του κόσμου, στην τέρψη της επισκόπησης, ή στην απλή ικανοποίηση απ' την ανακάλυψη της αλήθειας σ' ένα υπερβατικό πλαίσιο. Αντίθετα, η έμφαση μετατοπίζεται στην εφαρμογή των ιδεών στην φυσική πραγματικότητα, στον προσανατολισμό μιας μεθοδικής επιστημονικής έρευνας για την προαγωγή του ανθρώπινου πολιτισμού και για την αντιμετώπιση των εγκόσμιων προβλημάτων που απασχολούν τους ανθρώπους της εποχής.

Είτε ως προέκταση της αναβάθμισης των πειραματικών μεθόδων και των ποσοτικών κανόνων δράσης των χειρωνακτών εργαζόμενων, στις ανώτερες βαθμίδες της επιστημονικής έρευνας, είτε ως ενσάρκωση της συνήθειας του αριστοκρατικού πνεύματος για το διαλογισμό πάνω στις αιτίες και της αρέσκειάς του για σκάρωση συλλογισμών -ως μέσω ίσως δικαιολόγησής της εν γένει ελαφρότητάς του-, η νεώτερη επιστήμη γίνεται μια πειραματική επιστήμη, ενεργός και δημιουργική, πλασμένη σύμφωνα με το ιδεώδες της λειτουργικής ορθολογικότητας.

Αντί να αναρωτιέται για τον εκείθεν σκοπό και για την αυθύπαρκτη αξία της φύσης, αναρωτιέται για τις εντεύθεν αιτίες που πρέπει να εξακριβωθούν με την αισθητή παρατήρηση.

Μια τέτοια καλλιέργεια του αιτιακού πνεύματος στα πλαίσια της γεφύρωσης του χάσματος ανάμεσα στο επουράνιο και στο επίγειο βασίλειο, κυοφορεί το κοσμοείδωλο της σύγχρονης φυσικής επιστήμης. Επιζητώντας να εξακριβώνει μεθοδικά κανονικότητες μέσα στην πορεία της φύσης, προκειμένου να κατορθώσει ο άνθρωπος διαμέσου της γνώσης της, να κυριαρχήσει πάνω σε αυτή, η φυσική λογική διαμεσολαβεί για την κατάκτηση της επίγειας ευδαιμονίας, αποκτώντας ηγεμονικό ρόλο στο επικαιροποιημένο επιστημονικό ιδεώδες.

Απ' την άλλη, όσο υποχωρεί η γνωσιολογική σπουδαιότητα των αναμφισβήτητων και προφανών γενικότατων αρχών κρίσης της αντικειμενικής πραγματικότητας, μια μυστικιστική τρόπον τινά πίστη στην οντολογική προτεραιότητα των μαθηματικών μορφών, ωθεί στο έπακρο την εμπιστοσύνη στην μαθηματική διερεύνηση των φυσικών ή μη, προβλημάτων. Τα μαθηματικά, παρά του ότι διαπραγματεύονται αφηρημένες πιθανότητες, θεωρούνται ως η μοναδική σαφής, ασφαλής, θεμελιωμένη, αξιόπιστη, έγκυρη, σταθερή, βέβαιη, και γνήσια γνώση, με την σκέψη ότι μπορούν να οδηγήσουν στην ανακάλυψη κι εφαρμογή νόμων στο πραγματικό κόσμο, στη φύση και στην κοινωνία.

Παρέχοντας μια μέθοδο λογαριασμού της αντικειμενικής πραγματικότητας με τον συνδυασμό προτάσεων κι ορισμών, και με την συναγωγή συμπερασμάτων, τα μαθηματικά προσφέρουν μέγιστη οικονομία σκέψης, απλότητα και βολικότητα στις ανάγκες της εκδιπλούμενης εμπορικής οικονομίας, διεκδικώντας κι αυτά την πρωτοκαθεδρία στο επιστημονικό κοσμοείδωλο. Αναπόφευκτα όμως, περιορίζουν τις μεθοδολογικές απαιτήσεις σε κριτήρια πρακτικής χρησιμότητας, αποκλείοντας, μετατρέποντας, ή αναγάγοντας

οποιοσδήποτε ποιοτικούς προσδιορισμούς σε μαθηματικά εκφράσιμες και μετρήσιμες ποσοτικές σχέσεις.

Όπως και να 'χει, με την ανάπτυξη των μαθηματικών και της πειραματικής μεθόδου της φυσικής επιστήμης, αρχίζει να μπαίνει σιγά σιγά το νερό στο αυλάκι για τη νεώτερη δυτική επιστήμη. Η συγκρότηση μιας επιστημονικής κοινότητας με τη σειρά της, αφενός παρέχει το πλαίσιο για την ενεργοποίηση των μεθοδολογικών επιταγών του εμπειρικού ελέγχου και της προσφυγής σε αντικειμενικά κριτήρια προόδου. Αφετέρου, ορίζει ως διαρκής μέριμνα της επιστήμης, την εργαλειακή ανάλυση των ανθρώπινων σκέψεων και την μηχανική ερμηνεία των ανθρώπινων δημιουργημάτων, με μοναδικό κριτήριο την αναγκαιότητα και την χρησιμότητα στο ατομικό και κοινωνικό γίνεσθαι.

§

Ο κόσμος θα συνεχίσει να είναι -με μεγαλύτερη οξύτητα όμως απ' την εποχή του Διαφωτισμού και στο εξής- τοποθετημένος μες στην περιοχή του ορθολογικού, των μεθόδων και των αποτελεσμάτων. Στην περιοχή δηλαδή της μύχιας κι υποκειμενικής ελευθερίας, η οποία δεν παύει πάρ' αυτά, να συναρτάται με το ένστικτο της αυτοσυντήρησης.

Για το Διαφωτιστικό ιδεώδες, η ανθρώπινη πρόοδος κι ο εξωραϊσμός του πνεύματος είναι αδιαχώριστο ζήτημα απ' το αίτημα της κατοχής των μέσων για μια άνετη ζωή, κατ' αναλογία άλλωστε με τις απαιτήσεις απόκτησης χρήσιμων γνώσεων στη δημόσια ζωή, μέσα σ' ένα πλαίσιο αποδέσμευσης των πνευματικών απαιτήσεων από την εξωτερική καθοδήγηση. Και καθώς αμφισβητείται η καθολική αναγνώριση ενός προνομιακού φορέα εξουσίας να επιβάλλει τους όρους μιας γενικής αξιολογικής ιεράρχησης, ανοίγει ο δρόμος για την κατάργηση κάθε προκατάληψης που φράζει τις προσβάσεις προς την αλήθεια, τουλάχιστον για τους ανθρώπους που δεν είναι εξαντλημένοι απ' τον αγώνα της βιοτικής ανάγκης.

Έτσι, η παιδείυση στην ικανότητα της αίσθησης της σοφίας, λογαριάζεται ως μέσο που ενεργοποιεί την καλύτερη γνώση για τη ζωή, μιας και η ανθρώπινη νόηση που νικάει κάθε δεισιδαιμονία, έχει την στοχοθεσία και τη χρησιμοθηρία, όχι μόνο ως ιδιαιτερότητες, αλλά και ως συστατικά της χαρακτηριστικά. Κριτήρια για τη γνώση γίνονται πλέον επιτακτικά, η ικανότητα υπολογισμού του συμβαίνειν κι ο βαθμός σκοπιμότητας κι αποτελεσματικότητάς της, αφού η γνώση εξαρτάται όλο και πιο ξεκάθαρα, απ' τις συμβάσεις του εμπορίου και της διοίκησης που καθορίζουν την έννοια της σαφήνειάς της.

Με το να επιδιώκει να δημιουργεί και να υπακούει σ' ένα μηχανισμό αιτίου-αιτιατού που να προκαθορίζει τα γεγονότα και να εξάγει κανόνες και νόμους απ' αυτά, η επιστημονική ορθολογικότητα

επιχειρεί να παράγει ενδογενώς την τάξη που απειλείται από την ετερογένεια των ατομικών συμφερόντων στο πεδίο της κοινωνικής πραγματικότητας. Το φάσμα της γνώσης έτσι, μορφοποιείται σε φόρμουλα και σύστημα, σε θεώρημα κι αξίωμα, σε μια διορθωτική απόπειρα δέσμευσης της ουσίας των πραγμάτων σε ένα θεωρητικά γνωστό και πεπερασμένο πλαίσιο ορισμών των νοηματικών περιεχομένων, υπαγάγοντας την συμφεροντολογική ετερογένεια σε προκατασκευασμένες νοητικές κατηγορίες.

Η πραγματοποίηση δηλαδή εκ μέρους των ανθρώπινων υποκειμένων της γνωστικής διαδικασίας πάνω σε κάποιο αντικείμενο -το οποίο συχνά την αντιστέκεται-, θέλει να το εντάξει ως παράσταση στη συνείδηση του γνωστικού υποκειμένου, σε κάποιο έτοιμο, τελειωμένο και κλειστό, σύστημα αναφοράς. Μια τέτοια θεωρητική κατασκευή ενός τετριμμένου μοτίβου ενός δεσμού μεταξύ των μερών της πραγματικότητας, με την βοήθεια νοητικών μηχανικών εργαλείων, παράγει μια απογραφή των ανθρώπινων γνώσεων και μια γνωστική αποθήκη όλων των χρήσιμων πραγμάτων, ενσαρκώνοντας απαιτήσεις παραχώρησης μιας επιστήμης του κόσμου για δημόσια χρήση, προκειμένου να διορθωθούν οι βασικές αρχές που διέπουν την ανθρώπινη πράξη.

Στο μέτρο που η καθημερινή ζωή περιστρέφεται χωρίς πολλές δυσκολίες, κι η κοινωνία αντιμετωπίζει με υψηλό βαθμό δεκτικότητας την είσοδο κάθε επιστημονικής νοοτροπίας και τεχνικής εφεύρεσης στην πραγματική ζωή, τα κίνητρα αυτού του νέου πάθους για ανάγνωση και γνώσεις, καθορίζουν την αρχική φόρα της κοινωνικής ζωής. Έτσι, η κατάκτηση του αναγκαίου αλλά και του περιττού, εξυψώνει την επιθυμητή ζήτηση γνώσεων, ορισμένες από τις οποίες εμφυλοχωρούν με βραδείς ρυθμούς και σε λανθάνουσα κατάσταση, ως νεωτερισμοί, στο σύνολο τεχνολογικών συνταγών που προκύπτουν απ' την βιοτεχνική εμπειρία.

§

Η στιγμή όπου οι τεχνολογικοί νεωτερισμοί και τα σχέδια των εφευρετών, δεν μένουν στα χαρτιά και βγαίνουν από τα συρτάρια που ήταν καταχωνιασμένα, αφυπνίζοντας πραγματικές ανακαλύψεις, έρχεται όταν αρχίζουν να μην πηγαίνουνε πολύ καλά τα πράγματα. Όταν δηλαδή η κοινωνική ζωή προσκρούει στην οροφή του δυνατού, ξεχειλώνοντας τον σπόγγο της ζήτησης για όλο και περισσότερα αγαθά.

Με τη διεύρυνση της καθημερινής ζήτησης της παραγωγικής τάξης αλλά και της ζήτησης της διακοσμητικής πολυτέλειας, προκαλείται μια ασυνήθιστη αύξηση της διανομής αγαθών και μια επιτάχυνση των συναλλαγών, με εμπλοκές σε καινούρια οικονομικά σχήματα της πίστωσης και με χωροχρονικούς περιορισμούς στην παραγωγή και κυκλοφορία των αγαθών. Έτσι, η κίνηση που ανατρέπει τα εμπόδια της επάρκειας, αναζητείται στην προσφυγή στην αυτοματοποίηση των κινήσεων στην βιοτεχνία και στις μεταφορές. Μέσω εισαγωγής νέων μηχανών που καταφέρνουν να επιφέρουν μια ριζική ανισορροπία στην τροχιά των κληρονομημένων δομών κάθε κοινωνικής έκφανσης - αναποδογυρίζοντας την αίσθηση του χρόνου και του χώρου-, τίθενται σε κίνηση με πρωτοφανή ορμή και πολλαπλασιάζονται οι διέξοδοι και τα μέσα της οικονομικής λειτουργίας.

Με την βιομηχανική μέθοδο παραγωγής που καθιερώνεται στα εργοστάσια και με την θεμελίωση ενός παγκόσμιου συστήματος επικοινωνίας και μεταφορών -απ' τα τέλη του 18^{ου} αιώνα αλλά κυρίως στον 19^ο αιώνα, αρχής γενομένης απ' την Αγγλία κι άλλες ευρωπαϊκές χώρες, κι απ' τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και στις περισσότερες πολιτείες της Αμερικής-, ολοκληρώνεται και δείχνει να παγιώνεται η ανάπτυξη του οικονομικού, πολιτικού και πολιτισμικού πλαισίου του τρόπου

ύπαρξης των αστικών βιομηχανικών κοινωνιών και των αντίστοιχων σημασιοδοτήσεων του.

Στο βαθμό μάλιστα που η ικανότητα του ανθρώπου να μπορεί να κάνει αυτό που επιθυμεί -και πιο συγκεκριμένα, η δύναμή του να κινητοποιεί την αδρανή ύλη βάσει της τεχνικής συμπεριφοράς του απέναντι στη φύση με την βοήθεια μιας όσο γίνεται εξελιγμένης τεχνολογίας-, έχει ήδη ταυτιστεί και ταυτίζεται περαιτέρω με την υπηρεσία του θεού, αφενός αποδίδεται στο φαινόμενο της εργασίας οντολογική διάσταση, ως τρόπου αυτοπραγμάτωσης του ανθρώπου. Αφετέρου, προσδίδεται στην ιδέα της οικονομικής προόδου αυθύπαρκτη αξία και χαρακτήρα πολλαπλών θεμιτών δυνατοτήτων, ως σκοπού ζωής που τίθεται απ' τη δραστήρια μορφή του πνεύματος του επιχειρείν, και πρέπει να επιδιώκεται συνειδητά, προσθέτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το φωτοστέφανο της ηθικής επικύρωσης στη δελεαστικότητα της επιχειρηματικής δραστηριότητας και της οικονομικής σκοπιμότητας.

Το ότι η καθγιασμένη λατρεία της ολοένα και μεγαλύτερης παραγωγής, κυκλοφορίας και κατανάλωσης προϊόντων, δύναται να ενεργοποιηθεί μέσω μιας δόκιμης τεχνικής, είναι αυτό που κατευθύνει αλλά και γενικεύει -εξαπλώνοντας ραγδαία- την εμπορική κι επενδυτική δραστηριότητα. Και καθώς η διοχέτευση των πολυπληθέστερων προϊόντων στο παγκόσμιο δίκτυο της οικονομικής αγοράς, απαιτεί μια συνεχής συσσώρευση και ροή οικονομικών πόρων που να χρηματοδοτεί την διακίνηση αυτή, η κατοχή των μέσων βιομηχανικής παραγωγής από ιδιώτες και τις εταιρείες τους, είναι ιδιαίτερα σημαντική για την δημιουργία και κερδοφόρα χρήση πλεονασμάτων, δηλαδή κεφαλαίων που με την σειρά τους τροφοδοτούν ως εισοδηματική πηγή αυτούς που παράγουν τα προϊόντα, σε αντάλλαγμα για την παραχώρηση κι ιδιοποίηση της εργασίας αυτής.

Στην κεφαλαιοκρατική βιομηχανική οικονομία, σύμφωνα με τα υπό διαμόρφωση πλαίσια φιλελεύθερων δημοκρατικών μορφών, η νομική αρχή της ανταλλαγής κι ο αστικός καταμερισμός της εργασίας προβάλλονται ως ρυθμιστικά πλαίσια, όροι κι εγγυητές της διαδικασίας της αυτοσυντήρησης των ανθρώπων. Καθώς όμως μια οικονομία χρηματικής ανταλλαγής, βασισμένη στην παραγωγή μεγάλης κλίμακας και στην κατανάλωση προϊόντων που κυκλοφορούν στην αγορά, δεν μπορεί παρά να αναπτύσσεται ανομοιόμορφα, ο επικρατούν οικονομικός ανταγωνισμός, βαθαίνει τις διαφοροποιήσεις στην κοινωνική διαστρωμάτωση, συγκλίνοντας στην ταξική διάσπαση της κοινωνικής ολότητας.

Μακριά από το να αποτελεί ένα είδος συμπάθειας, τον κανόνα της ανταλλαγής των υπηρεσιών στο καθεστώς σύμβασης μεταξύ των ατόμων, προϋπόθεση πάνω στην βάση ανταλλαγής εμπορευμάτων, επιδιώκεται να γίνει ένας οφειλόμενος αλληλοσεβασμός ανάμεσα στους κατόχους μέσων παραγωγής και οικονομικών πόρων και στους κατόχους εργασιακής δύναμης. Προκειμένου δηλαδή να εγκαθιδρυθεί ένα βιώσιμο σύστημα κυριότητας πάνω στα αγαθά, διακηρύσσεται - τουλάχιστον σε επίπεδο αρχών ή προθέσεων- η κατεύθυνση της μείωσης των επιθετικών ή εκδικητικών αισθημάτων.

Αλλά αυτό που αποκτά σταδιακά μια μεγάλη σημασία για την εύρυθμη λειτουργία του οικονομικού μηχανισμού, είναι η διατήρηση του στοιχείου της ορθολογικότητας, όχι μόνο ως ηθικοδεσμευτικού άξονα της ελεύθερης ανταλλαγής, αλλά κι ως προσδιοριστικού παράγοντα της διαδικασίας της παραγωγικής ανάπτυξης. Στο μέτρο που κάθε πρόωθηση των ανταλλαγών απαιτεί εύστροφο υπολογισμό των πιθανοτήτων και συνεχή προσαρμογή των μέσων στους σκοπούς, ένα διάχυτο πνεύμα ορθής κρίσης και ψυχρής λογικής, επιβάλλει μια εξορθολογισμένη διαχειριστική διαδικασία κατανομής των βιοτεχνικών

δραστηριοτήτων και καταμερισμού των γενικότερων αρμοδιοτήτων, η οποία κατευθύνεται από μια πολιτική αποδοτικότητας κι αξιοποίησης.

Στις παραγωγικές μονάδες του βιομηχανικού εργοστάσιου -αλλά και στον εκμηχανισμένο αγροτικό και γεωργικό τομέα-, διασφαλιστική δικλείδα ανάπτυξης γίνεται με τον καιρό η επιστημονικοτεχνική οργάνωση της εργασίας. Η εύρεση δηλαδή κι η ολική σχεδιοποίηση των κατάλληλων χειρισμών για τον έλεγχο πάνω στην παραγωγή, που θα αποδώσει μέγιστη αποδοτικότητα της παραγωγής και μέγιστη αποκομιδή του αντίστοιχου κέρδους. Με τη σειρά της, η εφαρμογή της μηχανολογικής τεχνολογίας πάνω στην παραγωγική διαδικασία, περιορίζοντας τους φυσικούς φραγμούς απ' την πλευρά των ανθρώπινων βοηθών της και κατεβάζοντας την αξία της εργατικής δύναμης, προσανατολίζεται στην κατεύθυνση της μείωσης του κόστους, του χρόνου και της ποσότητας της καταβεβλημένης εργασίας.

Καθώς η μηχανή δεν συνιστά απλά ένα εργαλείο που προεκτείνει τις ανθρώπινες δεξιότητες, αλλά ενίοτε τις υποκαθιστά, ένας τέτοιος σκόπιμα ορθολογιστικός και τεχνικοποιημένος τρόπος παραγωγής κι οργάνωσης της εργασίας, τείνει να εξαφανίσει κάθε προσωπικό στοιχείο από την ανθρώπινη εργασία, εγείρωντας ποικίλες απαιτήσεις απ' το υποκείμενο της παραγωγής, κυρίως απ' τον βιομηχανικό εργάτη. Καταρχάς διεκδικεί την παραγωγική του ικανότητα, μετέπειτα τον εξαναγκάζει να αναπτύξει ένα είδος ευφυΐας συμβαδίζον ή και προσιδιάζον με την τελειοποιημένη μηχανή και με το κανονιστικά τακτοποιημένο εργοστάσιο. Κι εν τέλει, του απαιτεί να εσωτερικεύσει αυτήν την μηχανοποιημένη ορθολογικότητα, να αναπτύξει δηλαδή τους ψυχοσωματικούς εκείνους αυτοματισμούς που θα τον κάνουν να αφομοιώσει την έξωθεν επιβεβλημένη τυποποιημένη οργάνωση κι αυστηρή πειθαρχία, συμμορφώμενος με την αντικειμενικότητα των καθηκόντων του.

Επιπρόσθετα, κατά την διαδικασία εξέλιξης των δυτικών κοινωνιών, σύμφωνα με την οργανωτική αρχή του οικονομικού φιλελευθερισμού, στις παλλόμενες εναλλαγές ανάμεσα σε ευημερία και κρίση, μια μεγάλη μάζα ατόμων συρρέει στις πληθυσμιακά συγκεντρωμένες ζώνες των αστικών κέντρων, για να βρει το κλειδί της υλικής επιτυχίας και της πνευματικής εκπλήρωσης. Για να δημιουργήσει συνθήκες κοινωνικής κινητικότητας όμως, οφείλει όπως και να 'χει, να καλλιεργήσει συνήθειες κι ένστικτα εργατικότητας, αυτοπειθαρχίας, υπομονετικότητας, αυταπάρνησης, εγκράτειας, νηφαλιότητας, επιμέλειας, νοικοκυροσύνης, κι αποταμίευσης.

Οφείλει δηλαδή να καλλιεργεί μια ανταγωνιστική υπερηφάνεια από την φήμη του στην ικανότητα στην εργασία, χωρίς από την άλλη, να καταδικάζει απαραίτητα μια σειρά -μέτριας ή μη, έντασης- απολαύσεων. Καθώς το καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας προσφέρεται ως πιο πρόσφορο μέσο για την επίτευξη οικονομικών σκοπών κι εκτίμησης, και για την απόκτηση κι εκτεταμένη συσσώρευση υλικών αγαθών κι ιδιωτικής περιουσίας -οδηγώντας την εγωιστική αυταρέσκεια και τον διυποκειμενικό ανταγωνισμό σε πληρέστερες μορφές συνειδητότητας-, η ροπή προς τα επιτεύγματα κι η αποστροφή προς την ματαιότητα, δεν αργούν να μετασχηματίζονται σε εκατέρωθεν προσπάθειες υπεροχής έναντι των υπολοίπων σε χρηματικά επιτεύγματα.

Ο καπιταλιστικός βιομηχανικός πολιτισμός δηλαδή, στον πρώτο του ενάμιση αιώνα περίπου, σηματοδοτεί έναν τρόπο του γίνεσθαι κατά τον οποίο, το άτομο προσδιορίζεται από το βαθμό χρησιμότητας κι αποτελεσματικότητας, αλλά κι ορίζεται ως ον με όρους επιτυχίας ή αποτυχίας. Μια ιδιαίτερη -αν κι όχι πέρα για πέρα άγνωστη κι ιστορικά πρωτόγνωρη- ανθρώπινη κουλτούρα υπαρξιακά καθιερώνεται, αυτή που διαποτίζεται από το πυρακτωμένο συμφέρον και τη συλλογιστική λογική. Αυτή κατά την οποία, η ιδέα της ηγεμονίας και του κέρδους

κατέχει όλο και μεγαλύτερη θέση στο κοινωνικό σύστημα αξιών και στην ημερήσια διάταξη των ανθρώπων.

Στο βαθμό λοιπόν που ο ανταγωνισμός για χρηματική άμιλλα ως τέχνη της απόκτησης χρημάτων, συνοψίζει την αντίληψη για την εκόσμια επιτυχία, αναπόφευκτα διευρύνονται περαιτέρω οι κοινωνικές περιοχές όπου έχουν ισχύ τα κριτήρια των ορθολογικών αποφάσεων και της εργαλειακής δραστηριότητας. Μια τέτοια εκλογίκευση του συνόλου των υποσυστημάτων της κοινωνικής ζωής, χωρίς να σημαίνει καθολική αύξηση της γνώσης των βιοτικών συνθηκών από τις οποίες υπάγεται ο δυτικός άνθρωπος, εξοβελίζει εντούτοις οποιεσδήποτε μυστηριώδεις δυνάμεις που παρεμβάλλονται στα πλαίσια των δυνατοτήτων του. Κι επιπρόσθετα, ορίζει ως αξιοθετούσα προοπτική ολόκληρης της ζωής του, την ένσκηπη, υπολογιστική, μεθοδική, και σκόπιμη οργανική, συμπεριφορά.

Σ' ένα τέτοιο σφικτό εναγκαλισμό του ανθρώπου με τις επιταγές και τα πρότυπα ενός στοχοστρεφούς κι υλιστικού κόσμου, αναπόφευκτα κι η διανοητική δραστηριότητα γίνεται παραγωγικό εργαλείο. Αναπόφευκτα δηλαδή, κι η επιστήμη γίνεται μια στιγμή μέσα στο συνεχή μετασχηματισμό και την ανάπτυξη της υλικής βάσης της βιομηχανικής κοινωνίας.

Μια ωφελιμιστική, πραγματιστική και θετικιστική ιδέα της επιστήμης διεκδικεί την καθιέρωσή της ως ένα ολοκληρωμένο κι εξειδικευμένο σώμα γνώσης που 'χει στόχο να παρέχει τις συνταγές για την οργάνωση και την εξασφάλιση της φυσιολογικής λειτουργίας της αναπτυσσόμενης βιομηχανικής κοινωνίας. Ζητούμενο δηλαδή για την επιστημονική γνώση γίνεται σε επιτακτικό βαθμό, η επιτελεστικότητα της, ο πρακτικός αντίκτυπος κι η πρακτική της εφαρμογή. Παρέχοντας τους γενικούς κανόνες των ανθρώπινων ενεργειών και την καλύτερη δυνατή εκλογή στρατηγικών και τεχνικών μέσα σε δοσμένες

καταστάσεις, ο επιστημονικός λόγος επιδιώκει να λειτουργεί ως απόλυτα καθοριστικό όργανο της αποτελεσματικότητας και της σκοπιμότητας.

Η επιστήμη θα συνεχίσει να ψαχουλεύει τα σπλάχνα των πραγμάτων κι η γνώση να 'ναι συνυφασμένη με την ισχύ, όσο ο άνθρωπος ρίχνεται όλο και περισσότερο στην κατάκτηση της ύλης, πραγματοποιώντας σημαντικές τεχνικές εφευρέσεις που προκαλούν διάχυτο ενθουσιασμό κι αποδίδουν μια πνευματική σημασία στην τεχνική. Με την σειρά τους, κι οι μέθοδοι των φυσικών και γενικότερα, των θετικών επιστημών, γίνονται όλο και περισσότερο αντικείμενα θαυμασμού, επεκτείνοντας το κύρος και το εύρος τους σ' όλη την επικράτεια του κοινωνικού γίγνεσθαι, και τείνοντας να ταυτιστούν με τη γνώση καθεαυτή.

Έτσι, το ήθος της επιστημονικής αντικειμενικότητας και της τενοκρατικής λογικότητας καλεί επιτακτικά το σύνολο της ανθρώπινης σκέψης και της θεωρητικής δραστηριότητας να μιμηθεί τα επιτυχημένα πρότυπα των εμπεριστατωμένων επιστημών. Ως πρώτο βήμα σ' αυτήν την κίνηση, προβάλλεται η τμηματοποίηση, κατηγοριοποίηση κι εξειδίκευση του συνόλου του επιστητού σε ιδιαίτερους επιστημονικούς κλάδους, κι η υπεράσπισή τους σαν κάτι το υπερβολικά πολύτιμο.

Η γνώση έτσι καλείται να μορφοποιείται και να εντάσσεται σε μια οργανωμένη δομή υποθέσεων, η οποία δύναται να επαληθευθεί ή να διαψευσθεί εμπειρικά και να επιβεβαιωθεί ή να απορριφθεί λογικά, διαμέσου της παρατήρησης και των αισθήσεων, ώστε να αποκτήσει την αναγκαία εγκυρότητα. Παράλληλα, η επιστημονική κοινότητα στα πλαίσια μιας ιεραρχημένης δομής της επιστήμης που αξιώνεται ως κοινωνικά χρήσιμη επαγγελματική δραστηριότητα, επιμερίζεται το χρέος της διατύπωσης ενός αξιωματικού συστήματος, απ' την μια μεριά με την κατασκευή κανόνων και κριτηρίων, αρχών και μεθόδων, πορισμάτων και μοντέλων. Απ' την άλλη, με μέσα επιστημονικής

ανάλυσης, ενίοτε μαθηματικά και λογικά, αλλά απαραίτητως αδέσμευτα από ηθικοκανονιστικές προϋποθέσεις.

Όσο μια τέτοια εργαλειακή άποψη της γνώσης και της επιστήμης μέσα στις δυτικές κοινωνίες, γίνεται αποδεκτή ως αναντίρρητη επίκληση ενός πολύ γενικού είδους κανονικότητας που προσιδιάζει στην ανθρώπινη συμπεριφορά, τόσο μια δέσμη ενεργειών που εξαντλείται στην δοκιμή και στον έλεγχο των γνωστικών αποφάσεων σε αντικείμενα που η πορεία των συναρτήσεων και των κανονικότητών τους είναι κατανοητά ερμηνεύσιμη και προσιτή σε ρητές συνθήκες παρατήρησης -με τον αποκλεισμό τους σε περίπτωση σφάλματος και με την αποδοχή τους σε περίπτωση ορθότητας-, τείνει να καταστεί ως ο οριστικά καθορισμένος δρόμος που οδηγεί την εξέλιξη σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης σκέψης και πράξης.

Σε μια τέτοια περίπτωση, η επιστήμη καθιερώνεται ως ύψιστη και δογματική βαθμίδα δικαιοδοσίας. Ως πηγή αυστηρής κι απόλυτης βεβαιότητας που δίνει λύση για τα πάντα, με κομβική και θεσμοποιημένη λειτουργία μες στην ευρύτερη κοινωνική πρακτική. Δεν προσφέρει απλά ένα ελκυστικό μοντέλο οργάνωσης των πολιτισμικών αξιών και της οικονομικής διαδικασίας, αλλά ολόκληρος ο δυτικός πολιτισμός εκφράζεται στο όνομά της.

§

Η όψη όμως αυτή της επιστημονικά τελειοποιημένης κοινωνικής αντικειμενικότητας έμελλε να θρυμματιστεί απ' τις τραγικές και βάρβαρες ιστορικές εμπειρίες στις οποίες βυθίστηκε η ανθρωπότητα. Δύο παγκόσμιοι πόλεμοι σε σύντομο χρονικό διάστημα κι ανάμεσα τους μια τεράστια οικονομική κρίση και κοινωνική κατάρρευση, είναι αυτά που συνταράσσουν συθέμελα την ανθρώπινη διάθεση στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα.

Παρ' όλ' αυτά, είναι μέσα απ' τα ερείπια του β' παγκοσμίου πολέμου, που θα μπορέσει να ξαναορθωθεί το παγκόσμιο πολιτικοοικονομικό οικοδόμημα, όταν οι νικηφόρες δυνάμεις του πολέμου -υπό την πολιτική, οικονομική και στρατιωτική ηγεμονία των ΗΠΑ-, θέτουν τα θεμέλια μιας σταθερής διεθνούς οικονομικής τάξης που στοχεύει στην μεταπολεμική ανάπτυξη του παγκόσμιου εμπορίου και των διακρατικών επενδύσεων μεταξύ των βασικών κέντρων βιομηχανικής ισχύος εκτός του σοβιετικού μπλοκ, δηλαδή των ΗΠΑ, της δυτικής Ευρώπης, αλλά και της Ιαπωνίας. Η χορηγία βοήθειας άλλωστε, που τόσο απλόχερα και γενναιόδωρα προσέφεραν οι ΗΠΑ για την οικονομική ανασυγκρότηση κι ανάκαμψη της Ευρώπης, δεν έχει να κάνει μόνο με την τόνωση ή τον έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά και με την απόπειρα επέκτασης της πολιτισμικής και ιδεολογικής επιρροής της κατά την ψυχροπολεμική αντιπαράθεση μεταξύ καπιταλιστικής δύσης και κομμουνιστικής ανατολής.

Μέσα σ' αυτήν την συγκυρία, η υιοθέτηση απ' τις κυβερνήσεις του δυτικού κόσμου παρεμβατικών πολιτικών στις εθνικές και διεθνείς αγορές αλλά και προγραμματικών πολιτικών που εγγυώνται συνθήκες πλήρους απασχόλησης και αποδίδουν δημόσιες παροχές -κυρίως στην υγεία και στην κοινωνική ασφάλιση-, δείχνει να καταφέρνει αφενός να διακλαδώσει, να θεσμοποιήσει, να απαλύνει, ή και να καλύψει, το

πρότερα φανερό ανταγωνισμό ανάμεσα στην προνομιούχα απαίτηση για κυριαρχία της ιδιοκτησίας και στα περιεχόμενα της κοινωνίας που διατηρούνται σε κίνηση απ' τις απαιτήσεις μη προνομιούχων ομάδων. Αφετέρου να αυξήσει την δυνατότητα ατομικής προσαρμογής και κινητικότητας στην κοινωνική διαστρωμάτωση από κάτω προς τα πάνω, δημιουργώντας ένα κοινωνικό κράτος πρόνοιας, όπου ένα εύρος -αναγκαίων ή πολυτελών- αγαθών και υπηρεσιών είναι πλέον διαθέσιμο σε περισσότερα στρώματα του πληθυσμού, κι όπου η δυνατότητα πρόσβασης σε πολιτιστικά περιεχόμενα είναι εφικτή πλέον και σε πλατύτερες μάζες ατόμων.

Στη διαμορφωθείσα μεικτή οικονομία αυτών των δυτικών μεταπολεμικών κοινωνιών, όπου το κράτος κατέχει τον κεντρικό οικονομικό προγραμματισμό, δείχνοντας προτίμηση σε μια ρύθμιση των μονοπωλιακών καταστάσεων με όσο δυνατόν λιγότερη καταφυγή σε καθαρά κερδοσκοπικά κριτήρια, μέλημα δεν είναι μόνο η μείωση του κόστους παραγωγής προϊόντων, αλλά κυρίως η ενθάρρυνση της οικονομικά αναγκαίας κατανάλωσης. Έτσι, ένα βελτιωμένο βιοτικό επίπεδο όλο και περισσότερων εργαζομένων μπορεί και μεταβάλλει την αγοραστική τους δύναμη, σε μια αγορά η οποία -χάρη στην τεχνολογική διάταξη του παραγωγικού μηχανισμού και στις ολοένα αναπτυσσόμενες κι αποδοτικότερες παραγωγικές τεχνικές- έχει τη δυνατότητα να παράγει σε μαζική κλίμακα αγαθά, πέρα από κείνα που χρησιμεύουν για τις στοιχειώδεις ανάγκες της επιβίωσης.

Κι επιπρόσθετα, όσο προχωρά η τεχνολογική ανάπτυξη -διευρύνοντας τις δυνατότητες αυτοματοποίησης της εργασίας και συμβάλλοντας στη γρηγορότερη εκπλήρωση των προγραμματισμένων παραγωγικών στόχων-, τόσο μειώνεται ο χρόνος εργασίας κι επεκτείνεται όλο και περισσότερος χρόνος ελεύθερος από υποχρεώσεις κι απαιτήσεις. Χρόνο δηλαδή τον οποίο το κάθε άτομο επιτρεπτικά δικαιούται να γεμίζει με δραστηριότητες, να τον αξιοδοτεί και να τον επενδύει, να

τον κατέχει και να τον απολαμβάνει ως πεδίο ατέλειωτης ευχαρίστησης.

Έτσι λοιπόν, καθώς η λογική της ευημερίας και της καλοζωίας αρχίζει να διαποτίζει ολόκληρη την κοινωνική ατμόσφαιρα και καθώς τα κοινωνικά προβλήματα φαίνεται να επιλύονται με την κατάκτηση μιας τεχνολογικής αρμονίας που προσφέρει ευδαιμονία κι αφθονία, κυριαρχεί η αντίληψη της κοινωνίας ως τέλεια λειτουργούσας μηχανής, που κινείται σταθερά προς την οικονομική και πολιτική ολοκλήρωση. Μια κοινωνία δηλαδή φιλελεύθερη και πλουραλιστική, αρκούντως ικανοποιητική κι ανοιχτή σε ευκαιρίες και περιθώρια βελτίωσης, όχι επί τη βάσει ενός οραματικού σχεδίου για το μέλλον, αλλά πραγματιστικής και ρεαλιστικής βελτίωσης, στα πλαίσια διορθωτικών - θεσμικών ή τεχνολογικών- διευθετήσεων.

Οπότε, καθοδηγητικές αρχές της κοινωνικής συμπεριφοράς και δράσης στις μαζικά ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, δεν είναι τόσο -ή τουλάχιστον, δεν είναι μόνο- η ηθική της σκληρής δουλειάς και της αυστηρά πειθαρχημένης απόδοσης. Απεναντίας, αυτό που κατακτά δεσπόζουσα αξιακή υπόσταση είναι η ηδονιστική εκζήτηση της άμεσης, βραχυπρόθεσμης και στιγμιαίας, ατομικής ευχαρίστησης, κι η επιδίωξη της αυτοεκτίμησης, βάσει της αίσθησης του ανήκειν και της αρεστότητας του ατόμου στον κοινωνικό του περίγυρο.

Όντας χαρακτηριστικά σημαντική όψη της κοινωνικής δομής και ραχοκοκαλιά για την κοινωνική διάρθρωση του μεταπολεμικού κόσμου, μια μεγάλη μάζα ατόμων -τα οποία απαρτίζουν ή στοχεύουν να απαρτίζουν την πολυπληθέστατη μεσαία τάξη κι εργάζονται ως επί τω πλείστω στον τομέα των υπηρεσιών ως υπάλληλοι σε γραφεία εταιρειών, επιχειρήσεων ή στον δημόσιο τομέα-, προσανατολίζεται στην άμεση πραγματικότητα της βιωμένης απόλαυσης, αναγνωρίζοντας έτσι το κάθε άτομο τον εαυτό του στα αγαθά που καταναλώνει. Και συνάμα, μεταφέροντας το σύστημα κοινωνικής διάκρισης από το

γραφείο στην ευρύτερη κοινότητα, το κάθε άτομο διεκδικεί κύρος και γόητρο βάσει ποιων προϊόντων καταναλώνει κι επιδεικνύει.

Έτσι, η επιτυχία στην κοινωνία οφείλει να επικυρώνεται από την δημοσιότητα, παρέχοντας ως βάση μέτρησης των επιτευγμάτων κάθε ατόμου, την καλή γνώμη των φίλων και γνωστών. Καθώς δηλαδή κάθε άτομο επιδιώκει ένα είδος έγκρισης που εξαρτάται από τη δημόσια αναγνώριση κι επιδοκιμασία, έχει την ανάγκη για ένα διαρκές και σταθερό γόητρο, σε ένα εφήμερο κι ασταθές σύστημα κοινωνικής υπεροχής.

Έτσι, τα εμπορεύσιμα αγαθά που τίθενται στη διάθεση των μαζών, δεν χαρακτηρίζονται μόνο ως προς τη χρηστική κι ανταλλακτική αξία, αλλά κι ως προς τη συμβολική τους αξία. Ένα εμπόρευμα δηλαδή, υπάρχει και μετριέται απ' την ικανότητά του να προσδώσει κύρος, ούτως ώστε μετέπειτα να νοηματοδοτήσει ένα στυλ ζωής και μια κοινωνική εικόνα σ' όποιον το κατέχει.

Αντίστοιχα, σ' ένα τέτοιο αξιακό πλαίσιο συντονίζονται και τα πολιτιστικά περιεχόμενα ευρείας αποδοχής. Στο μέτρο που η καθολική προοπτική της αμεσότητας και της προσιτότητας εξαπλώνει το σύστημα της εμπορεύσιμης κουλτούρας -με την βοήθεια και των τεχνικών δυνατοτήτων-, υπαγάγει και τα πολιτιστικά αγαθά στο παιχνίδι της προσφοράς και της ζήτησης αλλά και της συμβολικής αξίας.

Στις μαζικά ανεπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες, τα τεχνικά μέσα που αποτελούν πλέον αυτονόητο μέρος της καθημερινότητας του ατόμου - με την έννοια ότι δεν συνιστούν μόνο εργαλεία της εργασίας-, το αυτοκίνητο, το τηλέφωνο και κυρίως η τηλεόραση, επανακατευθύνουν την ανθρώπινη εμπειρία και την αισθητή πραγματικότητα. Εγκαθιδρύοντας αιφνίδια ηχητικά και οπτικά πλαίσια κάλυψης των δεσμών της πραγματικότητας, αποσκοπούν στη γεφύρωση του χάσματος και της απόστασης και στη μετάθεση και το άνοιγμα σε διαφορετικούς τόπους.

Ο λόγος και η εικόνα που προσφέρει για παράδειγμα η τηλεόραση, αφενός με το να εισάγουν έναν άλλο κόσμο στο ιδιωτικό σαλόνι του θεατή, καλλιεργούν μια -απατηλή έστω- εμπειρία κοινότητας και μια -ψευδή έστω- αίσθηση μιας πανταχού παρουσίας, γνώσης κι ελέγχου στην επιφάνεια των πραγμάτων. Κι αφετέρου, με το να καταγράφουν και να μεταδίδουν το στιγμιαίο συμβάν, αναγάγουν τα πάντα σε άμεση οπτική συλλογική εμπειρία εστιασμένη στο παρόν.

Μια τέτοια απεγνωσμένη προσδοκία για κατακλυσμιαίες εμπειρίες και μια τέτοια διαρκής απαίτηση για συγχρονικότητα κι επικαιρότητα, διαμορφώνουν έτσι ένα επιταχυνόμενο ρυθμό στο πολιτιστικό γίγνεσθαι και μια αδιάκοπη ροή εικόνων και πληροφοριών, προορισμένων για ταχεία ανάλυση, απορρόφηση, ανακύκλωση κι αντικατάσταση. Αναπόφευκτα όμως με τη σειρά τους, αυτή η χειμαρρώδης επιθυμία για καινοτόμες ιδέες κι αυτή η αέναη λαχτάρα για όλο και περισσότερα και νεώτερα γεγονότα και δεδομένα, δημιουργούν μια υπεραφθονία και υπερφόρτιση, που κρύβει ένα περίσσειμα ανοικονόμητης και συνάμα περιττής πληροφόρησης. Κι αυτό ισχύει τόσο για τα πολιτιστικά προϊόντα που παράγονται απ' τη βιομηχανία της μαζικής κουλτούρας και διοχετεύονται μέσα από τα μέσα επικοινωνίας, όσο και για το γνωστικό υλικό που παράγεται στα πλαίσια της επιστημονικής ακαδημαϊκής δραστηριότητας.

Κι αν οι επικοινωνιακοί φορείς και μηχανισμοί, απέναντι σ' αυτήν την κατάσταση, μπορούν και επαναθεμελιώνουν την αξιακή τους υπόσταση -με το να πριμοδοτούν την αξιοπιστία και την ορθολογική διάσταση της ενημερωτικής ωφελιμότητας, αλλά και με το να αποδίδουν μια τελετουργική διάσταση στην ικανότητά τους να προσφέρουν απεριόριστο βαθμό ελευθερίας πρόσβασης κι ακατάπαυστους ρυθμούς βελτίωσης στις παρεχόμενες επικοινωνιακές υπηρεσίες και πολιτιστικά αγαθά- κάτι αντίστοιχο (εν μέρει αλλά και με πιο σύνθετο τρόπο)

συμβαίνει και με τη διανοητική δραστηριότητα της υψηλότερης μορφωτικής και πνευματικής στάθμης, κι ιδιαίτερα με την οργάνωση της επιστημονικής ακαδημαϊκής δραστηριότητας.

Τα πανεπιστήμια λοιπόν, με τη μεταπολεμική επέκταση της ανώτατης εκπαίδευσης και την διεύρυνση των στρωμάτων του πληθυσμού που έχουν πρόσβαση σ' αυτήν -συνεπικουρούμενα βέβαια κι απ' τις δυνατότητες της διαρκούς τεχνολογικής ανάπτυξης-, παίζουν αυξημένο ρόλο στην αποτελεσματική λειτουργία των ανεπτυγμένων δυτικών κοινωνιών, όντας αυτά που τροφοδοτούν με στελέχη με υψηλά τεχνικά προσόντα, τις ανώτερες θέσεις στην δημόσια διοίκηση, την βιομηχανία και το εμπόριο. Όποτε και το ενδιαφέρον κι η βαρύτητα τίθενται κυρίως στην εκπαίδευση στη φυσική και τη χημεία, αφού η έρευνα στις θετικές επιστήμες παρέχει τις περισσότερες υποσχέσεις εφαρμογών στα στρατιωτικά, βιομηχανικά ή ιατρικά ζητήματα.

Σε μια αρκετά μεγενθυμένη διαδικασία συνεχούς καινοτομίας, ανταγωνιστικής έρευνας κι αέναα εξειδικευμένης ανάπτυξης, τα ερευνητικά αποτελέσματα συχνά συμβαίνει μάλιστα να μην έχουν χρηστική αξία, δηλαδή να μην προλαβαίνουν να γίνουν κατάλληλα για πρακτική χρήση, στο μέτρο που νέες ανάγκες επιτάσσουν πιο προηγμένες εφαρμογές και προϊόντα. Ωστόσο η αξία τους εξαργυρώνεται στα δικαιώματα ευρεσιτεχνίας, κι οι οικονομικοί πόροι μπορούν να συνεχίζουν να διατίθενται και να δικαιολογούνται στην βάση της ανάγκης για διεξαγωγή περαιτέρω έρευνας στα τεχνικά εργαστήρια.

Κατά αυτόν τον τρόπο διατηρείται κι επεκτείνεται δραστικά το κύρος και το γόητρο των επιστημονικών κλάδων και των επιστημόνων που βρίσκονται στην πρώτη γραμμή του μετώπου της επιστημονικοτεχνικής έρευνας. Όχι μόνο δημιουργούνται αισθήματα ανωτερότητας στις επαγγελματικές ομάδες που σχετίζονται μ' αυτήν, αλλά και καθορίζεται ως καθολικά κοινός παρονομαστής της πνευματικής ζωής,

ένα είδος νοοτροπίας προσηλωμένου στο πειραματικό, εργαστηριακό, χρησιμοθηρικό και λειτουργικό στυλ σκέψης και στοχασμού.

Στο βαθμό που ενθαρρύνεται συγκαταβατικά μια τέτοια πραγματογνώμονα εξουσία των εκάστοτε ειδικών επί παντός επιστητού, η ερευνητική παραγωγικότητα στα πλαίσια μιας έντονης καταβύθισης σε καθαρά τεχνικά ζητήματα, διεκδικεί την αποκλειστικότητα ως προς την άσκηση αρμοδιότητας επί όλων των κοινωνικών ζητημάτων. Κι όσο η απαίτηση μιας όσο το δυνατόν πιο χειροπιαστής αποτελεσματικότητας των διεξαγόμενων ερευνών, καθορίζει όχι απλά την τυπολογία αλλά και την ουσία και το σύνολο της γνωστικής διαδικασίας, τείνει να γίνει καώδης κι ολοκληρωτική η διάσταση ανάμεσα στην επιστημονικοτεχνική κουλτούρα που διαμορφώνεται στα πλαίσια της τεχνικής προόδου στο πεδίο των θετικών επιστημών, και στους γνωστικούς κλάδους που προσεγγίζουν ζητήματα του ανθρώπου και της κοινωνίας χωρίς την αποδεικτική προδηλότητα και τη μαθηματικοποιημένη ακρίβεια των τεχνικοποιημένων επιστημών.

Στο μέτρο όμως που αυτό το χάσμα δυσχεραίνει την προοπτική σύνδεσης γνώσης και ζωής, απειλώντας το αξίωμα της κοινωνικής ωφελιμότητας της επιστήμης, επιχειρείται μια αναδίπλωση με απόπειρες γεφύρωσής του.

Απ' τη μια μεριά αναζητάται ένας εσώτερος δεσμός που να διέπει τις θεωρίες και τους νόμους των επιμέρους γνωστικών κλάδων που θα τους κάνει να διεπλακούν, να συγχωνευτούν κι εν τέλει να υπαχθούν σε μια ενιαία λογική δομή. Σε ένα κοινό μοντέλο σκέψης δηλαδή, που να παρέχει το γενικό περίγραμμα για την εξήγηση όλων των διεργασιών της ανθρώπινης ζωής, ούτως ώστε τα κοινωνικά φαινόμενα κι αντικείμενα να αναχθούν σε βιολογικά κι αυτά με τη σειρά τους σε τεχνικά και φυσικοχημικά.

Απ' την άλλη, αναζητούνται παραπλήσιες ή κοινές μεθοδολογίες βάσει των οποίων οργανώνεται και στηρίζεται η έρευνα στους επιμέρους γνωστικούς κλάδους, όπου το ζητούμενο είναι η επέκταση των εμπειρικών διαδικασιών των φυσικών επιστημών στους γνωστικούς κλάδους μελέτης του ανθρώπου, κι η εφαρμογή μαθηματικών και ποσοτικών μεθόδων έρευνας. Δηλαδή η αντιγραφή και μετάθεση τύπων τυποποίησης στην κοινωνική ανάλυση, ούτως ώστε τα κοινωνικά φαινόμενα κι αντικείμενα να μετατραπούν σε ιδεατά και μετρήσιμα μεγέθη, προσφερόμενα σε στατιστικές και δειγματοληπτικές τεχνικές.

Έτσι, στην εμπειρική κοινωνική έρευνα ειδικότερα -ως περιοχή της κοινωνικής ανάλυσης που δεν καταλαμβάνεται από τις επιμέρους κοινωνικές επιστήμες-, πρωταρχικό καθήκον γίνεται η παρατήρηση και καταγραφή μεμονωμένων κοινωνικών φαινομένων που να μπορούν να υποβληθούν σε ποσοτική επισκόπηση. Σ' αυτήν την διαδικασία, η συλλογή και ταξινόμηση του εμπειρικού υλικού τους -αποτελούμενου από πραγματικά στοιχεία και γεγονότα, που τείνουν να καταστούν σε απόλυτα και σίγουρα δεδομένα, σε αδιάσειστα ευρήματα-, όχι απλά δίνει έναυσμα, εμπλουτίζει, συμπληρώνει, υποστηρίζει ή τροποποιεί τη θεωρητική σύλληψη και παρώθηση, αλλά αποτελεί το αποκλειστικό μέσο δοκιμής, τεκμηρίωσης, ελέγχου, επιβεβαίωσης, επαλήθευσης, απόδειξης ή διάψευσής της. Έτσι, οι θεωρητικές σκέψεις, ιδέες κι έννοιες, αρχικά μεταφράζονται σε εμπειρικούς προβληματισμούς και ποσοτικούς όρους έρευνας, μετέπειτα διοχετεύονται με λιτότητα στην ερευνητική αποστολή ως ελέγξιμες υποθέσεις, για να φτάσουν στο τέλος να χρησιμεύουν ως συμπερασματικές και συστηματοποιημένες μεταβλητές στη διερμηνευση των στατιστικών ευρημάτων.

Κοντολογίς, η θεωρία γίνεται ανεκτή σαν αναγκαίο κακό, αντιμετωπιζόμενη συνήθως ως αγγαρεία ή ως απλή οδηγία για μελλοντική εκπλήρωση έρευνας. Αντίθετα, ένας εξειδικευμένος μεθοδολογικός μηχανισμός -η διαθεσιμότητα του οποίου προσδιορίζει

το εκάστοτε ερευνητικό αντικείμενο-, είναι αυτός που έχει την πρωτοκαθεδρία στην οργάνωση της επιστημονικής δραστηριότητας, η οποία τείνει όλο και περισσότερο προς τη μορφή οργάνωσης της εργασίας, τόσο σε πνευματικό επίπεδο όσο και σε θεσμικό, τόσο ως γνωστική διαδικασία όσο κι ως κοινωνική πρακτική.

Η αναγκαιότητα της σαφήνειας και της ακριβολογίας, της τεχνικής κατάρτισης και της αυστηρής μεθοδολογικής προσήλωσης, η επιταγή δηλαδή ενός ακαδημαϊσμού στον τρόπο παραγωγής της επιστημονικής γνώσης, είναι αλληλένδετη με την αναγκαιότητα της χρηματοδότησης των ερευνών -μέσω κρατικής επιδότησης ή ιδιωτικής χορηγίας-. Με την αναγκαιότητα δηλαδή της εξασφάλισης της υλικής βάσης ύπαρξης των ερευνητικών κέντρων και ινστιτούτων που στεγάζουν τις εμπειρικές έρευνες, τα οποία κι απαρτίζονται από πολυάριθμο προσωπικό κι επιτελείο συνεργατών, αλλά και διέπονται από αρχές γραφειοκρατικής οργάνωσης και διαίρεσης της εργασίας, όπου δεσπόζει η απαραίτητη ιεραρχία του οργανωτικού χάρτη καταμερισμού των επιστημονικών αρμοδιοτήτων.

Υπό την πίεση τέτοιων εξωτερικά επιβαλλόμενων απαιτήσεων, όπου η εμπλοκή μεγάλων οικονομικών ποσών στην έρευνα, αναπροσαρμόζει και θέτει τις προδιαγραφές των ερευνητικών προγραμμάτων, η εμπειρική κοινωνική έρευνα διεξάγεται συνήθως κατ' εντολή ή στην υπηρεσία κρατικών οργανισμών και ιδιωτικών εταιρειών. Συχνότατα λοιπόν κι οι προτάσεις της, έχουν το χαρακτήρα των πληροφοριών για σκοπούς της δημόσιας και της ιδιωτικής διοίκησης και του εμπορίου.

Έτσι αυτού του είδους η έρευνα εξομοιώνεται με την ανίχνευση, εξακρίβωση και καταγραφή κοινωνικών τάσεων, κατά το πρότυπο της έρευνας της κοινής γνώμης και της έρευνας αγοράς. Η μελέτη και κατανόηση των υποκειμενικών αντιδράσεων -συνήθως ενός μείγματος στάσεων, γνώμων, πεποιθήσεων, προτιμήσεων, κινήτρων και τρόπων συμπεριφοράς, που μπορεί να σταχυολογηθεί και να σταθμιστεί μέσω

προκαθορισμένων συνεντεύξεων κι ερωτηματολόγιων-, προσκομίζει και (ανα)τροφοδοτεί τα εκάστοτε τμήματα πολιτικού ή οικονομικού σχεδιασμού και τις συμβουλευτικές τους επιτροπές, με πληροφορίες, τεχνικά χρήσιμες κι αξιοποιήσιμες για την αποτελεσματικότερη διευθέτηση των ποικίλων στρατηγικών ζητημάτων της δημόσιας ή ιδιωτικής δραστηριότητας.

§

Η ευρύτητα διαδεδομένη πίστη σ' ένα επιστημονικά θεμελιωμένο σύστημα κοινωνικών πληροφοριών προγραμματισμού και ρύθμισης της κοινωνικής δράσης, αποτελεί πια καθοριστικό παράγοντα για τη λειτουργία της δημοκρατικής πολιτικής διαδικασίας, κατ' αναλογία με έναν μηχανισμό οικονομικής αγοράς, αναγκασμένο αλλά κι επιδεκτικό αναζήτησης και συνάντησης με τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος του. Η αποκάλυψη των προτιμήσεων των πολιτών (ψηφοφόρων και καταναλωτών) επενεργεί επάνω στο εκάστοτε σύστημα λήψης των αποφάσεων, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι αυτή η δυνατότητα μπορεί ες αεί να τροφοδοτείται ταυτόχρονα και στην παραγωγική οικονομική οργάνωση και στην πολιτική διαδικασία των δυτικών καπιταλιστικών δημοκρατιών.

Ο τρόπος κι η ένταση αυτών των τάσεων στον δυτικό κόσμο, βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με το σημείο εκείνο κατά το οποίο η χρυσή εποχή της μεταπολεμικής άνθησης της καπιταλιστικής δύσης μοιάζει να τερματίζεται -ήδη απ' τα τέλη της δεκαετίας του '60 αλλά κυρίως κατά τη δεκαετία του '70- όταν διερράγη ό,τι ακριβώς προηγουμένως ήταν σταθεροποιητικό, λειτουργικό και προϋπόθεση της οικονομικής αρχιτεκτονικής και της πολιτικής διάρθρωσης. Τη στιγμή δηλαδή που εξαντλήθηκαν οι δυνατότητες περαιτέρω αξιοποίησης των αρχών και των μεθόδων της μαζικής παραγωγής αλλά και του μοντέλου της μαζικής κατανάλωσης, και τη στιγμή που θεσμικοί όροι και λοιπές διαμεσολαβητικές διαδικασίες οικονομικοπολιτικής διαχείρισης που διευθετούσαν το γενικότερο πλέγμα του κοινωνικού σχηματισμού κι εγγυόντουσαν μια συνεκτική διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής, αποσαρθρώθηκαν βαθμιαία, υπό το βάρος και της εντεινόμενης αστάθειας κι αβεβαιότητας και του οξυνόμενου ανταγωνισμού που επέφερε και σε κάθε εθνικό σχηματισμό η αλλαγή των συσχετισμών

μεταξύ των κυριότερων δυνάμεων στο παγκόσμιο στερέωμα, με τον όχι και τόσο αμελητέο κλονισμό της οικονομικής ισχύος των ΗΠΑ απ' την ανανεωμένη ανταγωνιστικότητα της δυτικής Ευρώπης κι ασιατικών χωρών όπως η Ιαπωνία.

Σ' αυτήν την συγκυρία, η αναδραστική κι ανατροφοδοτική δυνατότητα -ανέκαθεν άλλωστε μέλημα και μεθοδολογικό στοίχημα κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, είτε ως αναζήτηση της αλληλεπίδρασης, της διαδραστικότητας, της ανταλλαγής ή και της συνδιαμόρφωσης και κατάργησης της διάκρισης μεταξύ τυπικά διακριτών μερών ή και αντιθετικών πόλων σε επικοινωνιακές λειτουργίες και μηχανισμούς και σε πολιτιστικές πρακτικές, είτε ως αναζήτηση της ικανότητας για προσαρμογή, μάθηση και γενικότερα, ανταπόκριση με το περιβάλλον, τα δεδομένα του οποίου λαμβάνονται ούτως ώστε να επιδράσουν πάνω στο πλαίσιο αναφοράς και λειτουργίας των μηχανικών και τεχνικών συστημάτων αυτόματου ελέγχου-, αποτελεί πλέον στρατηγικό όρο για την αναδιάρθρωση της παραγωγικής δομής και λογικής και της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Εκκρίνοντας παράλληλα τεχνολογικούς νεωτερισμούς στα πεδία της μικροηλεκτρονικής, των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορικής, οι εφαρμογές των οποίων διευκολύνουν κι επιτείνουν στον μέγιστο βαθμό τις δυνατότητες και τις οργανωτικές επιλογές της παραγωγικής αναδόμησης της αναπτυξιακής λογικής και διαδικασίας.

Η διαρθρωτική μεταβολή στη διαδικασία παραγωγής και κυκλοφορίας εμπορεύσιμων αγαθών έγκειται στην καλλιέργεια της δυνατότητας προσαρμογής της παραγωγικής δραστηριότητας στις διακυμάνσεις της αγοράς και στις απαιτήσεις της ευμετάβλητης καταναλωτικής ζήτησης, με την υιοθέτηση κι εφαρμογή ευέλικτων μεθόδων άμεσης παραγωγής κι έγκαιρης παράδοσης των προϊόντων. Όπου η απόφαση για παραγωγή έπεται κι ανταποκρίνεται της απόφασης αγοράς ούτως ώστε

η ακολούθηση της ροής των παραγγελιών να ελαχιστοποιεί ή και να εξαλείφει την ανάγκη διατήρησης μαζικών και πολυδάπανων αποθεμάτων.

Μια όλο κι αυξάνουσα τάση αλληλεπίδρασης μεταξύ γνώσης και παραγωγής, είναι ιδιαίτερα σημαντική, στο βαθμό που επιτυγχάνονται δυνατότητες προσαρμοστικότητας κι αυτορρύθμισης εντός της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά και στο βαθμό που επιτρέπεται μια αμεσότερη προσέγγιση μεταξύ παραγωγής κι εμπορικής διάθεσης της παραγωγής σ' ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο οικονομικό περιβάλλον που ευνοεί ένα είδος κατατμημένων κι εγγενώς διαφοροποιημένων συμπεριφορών κατανάλωσης. Η πληροφόρηση για την πορεία παραγωγής του εκάστοτε τελικού προϊόντος αλλά και για την κατάσταση της οικονομικής αγοράς, δεν συνιστά πλέον απλώς μια προπαρασκευαστική στιγμή της διαδικασίας παραγωγής και κυκλοφορίας εμπορεύσιμων αγαθών, παρά ένα κρίσιμο παράγοντα που μπορεί να τροφοδοτεί την υλική διαδικασία και μετά την έναρξή της, και που ίσως ακόμα, μπορεί και να προγνώσει τη διαδικασία κυκλοφορίας, μεταμορφώνοντας μια απλή διαίσθηση σε μια τρόπο τινά τεκμηριωμένη διάγνωση κι εκτίμηση για την μελλοντική καταναλωτική ζήτηση.

Απ' τη μεριά της, η χρήση της τεχνολογίας των υπολογιστών και των τηλεπικοινωνιών, ενώ από μια πιο αυστηρά λειτουργική σκοπιά, καθιστά δυνατή την ταχύτερη διεκπεραίωση με μηχανικό ή αυτοματοποιημένο τρόπο, μεγάλου όγκου χειρωνακτικής κι ιδίως υπαλληλικής εργασίας, όπως υπηρεσίες ελέγχου και ρουτίνας ή διαδικασίες λογιστικής διαχείρισης και μηχανογράφησης, από μια βαθύτερη στρατηγική οπτική, παρέχει τη δυνατότητα σύνδεσης των επιμέρους μηχανών με την ροή της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτές έχουν τη δυνατότητα να προσαρμοστούν σε μεταβαλλόμενο σχέδιο προϊόντος μέσω ηλεκτρονικού προγραμματισμού, σε περίπτωση που

παραστεί ανάγκη μεταβολής της διαδικασίας ή παρατηρηθεί οποιαδήποτε άλλη μορφή απορρύθμισης των παραγωγικών συστημάτων.

Στα πλαίσια μιας τέτοιας ανασύνθεσης του υποδείγματος οικονομικής οργάνωσης και παραγωγής, αναπτύσσεται κι ευνοείται η δυνατότητα μετασχηματισμού στην οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας στις βιομηχανικές ή άλλες επιχειρήσεις κι εταιρείες. Τα παραγωγικά συστήματα -στο μέτρο που ενσωματώνουν κι αξιοποιούν τις πιο ευέλικτες και δυναμικές τάσεις της τεχνολογίας των υπολογιστών και των τηλεπικοινωνιών- προσφέρουν ένα ευρύ φάσμα -πολλές φορές κι αντιθετικών μεταξύ τους- επιλογών των οργανωτικών σχημάτων και των τρόπων δόμησης της εργασιακής εμπειρίας.

Σταδιακά λοιπόν, η ανάπτυξη κι ανανέωση μιας ολοένα και πιο σύνθετης και συνεχούς ροής παραγωγικής και διανεμητικής δραστηριότητας, προϋποθέτει κι εξαρτάται από την λειτουργική αποκέντρωση και τον τεμαχισμό της εργασιακής διαδικασίας σε τμήματα εργασιών, και την παρεπόμενη ανάγκη ενός συνεργασιακού συντονισμού μεταξύ του εργατικού προσωπικού, του οποίου ο οργανωτικός σχηματισμός προσανατολίζεται σε μικρές κι ευέλικτες ομάδες εργασίας. Αυτές καλούνται να διεκπεραιώνουν -ενίστε αυτοδύναμα και συνδεδεμένες μεταξύ τους- το εκάστοτε τμήμα του έργου που η διοίκηση τις αναθέτει. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις εντονότερης ενεργοποίησης των ομάδων εργασίας στην παραγωγική διαδικασία, καλούνται να ενσωματώσουν με λειτουργικό τρόπο διανοητική εργασία διαχείρισης της παραγωγής, και να αποκτούν συμβουλευτικό ρόλο στις -ιεραρχικά πλαισιωμένες, βέβαια- δομές γνωμάτευσης της επιχείρησης, εξακολουθώντας να κατέχουν περιορισμένο βαθμό εξουσιοδότησης κι ουσιαστικής συμμετοχής στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων.

Μπορεί δηλαδή να αίρεται η στατική και περιχαρακωμένη διαίρεση της εργασίας στις σύγχρονες επιχειρήσεις, μπορεί να μην είναι απαραίτητη η στεγανή κι αυστηρή διάκριση μεταξύ λειτουργιών εκτέλεσης και λειτουργιών ελέγχου ή και σχεδιασμού, αλλά παράλληλα ενισχύεται ο κεντρικός διευθυντικός έλεγχος -μέσω της τεχνολογικής υποδομής εποπτείας της παραγωγικότητας της κάθε επίδοσης- και κυρίως, παραμένουν σχεδόν άθικτα τα επίπεδα διοίκησης των επιχειρήσεων, με το αποκλειστικό δικαίωμα των επιχειρήσεων να λαμβάνουν τις διαχειριστικές αποφάσεις, όχι μόνο να διατηρείται αλλά και να εδραιώνεται σημαντικά, υποδηλώνοντας έναν ανώτερο βαθμό διευθυντικής ρύθμισης της παραγωγικής οργάνωσης. Οι προσανατολισμοί δηλαδή, στην κατεύθυνση ενός εμπλουτισμού του περιεχομένου της εργασίας και μιας δοκιμασίας οριζόντιων κι ελαστικών αλληλοσυσχετίσεων στην οργανωσιακή διάρθρωση, χάριν της επιδίωξης βελτίωσης της παραγωγικής διαδικασίας και της συνολικότερης ανταγωνιστικής ικανότητας των επιχειρήσεων, δεν είναι μόνο το ότι υποχωρούν κι υποσκελίζονται εκ των πραγμάτων, αλλά και το ότι στις αναλαμπές τους, αναζωογονούν με τον -αποσυμφοριστικό κι αποσυμπιεστικό- τρόπο τους, την οριστικοποίηση, τη διεύρυνση και τη σκλήρυνση των κάθετων διευθυντικών στρατηγικών ελέγχων που είναι απαραίτητοι για την καλύτερη δυνατή διαχείριση κι αντιμετώπιση των εξελισσόμενων παραγωγικών αναγκαιοτήτων των οικονομικών μονάδων.

Η ανασύνταξη του πλαισίου οργάνωσης της παραγωγής και της οικονομίας στον δυτικό κόσμο, όντας μέρος της γενικότερης αναδιαμόρφωσης της οικονομικής του αρχιτεκτονικής, παίρνει σάρκα κι οστά διαμέσου -και παγιδεύεται αν δεν τυγχάνει της συνοδείας- μιας κάθετης αναδίπλωσης της συγκρότησης του πολιτικού επιπέδου κι άλλων ευρύτερων πλευρών της κοινωνικής ζωής. Μιας ολικής

αναθεώρησης κι αναδιοργάνωσης δηλαδή, του τρόπου κυβερνητικής διαχείρισης των οικονομικών κι άλλων ζητημάτων που σχετίζονται με την συνολική αναπαραγωγή της κοινωνίας, βάσει ενός μετασχηματισμού των κανόνων πολιτικής αντίληψης της διακυβέρνησης της κοινωνίας και του αντίστοιχου καθορισμού των συσχετισμών των κοινωνικών δυνάμεων στις ανεπτυγμένες χώρες των δυτικών καπιταλιστικών δημοκρατιών.

Στην περιρρέουσα -ψυχολογικά ανασφαλή κι αντικειμενικά δυσχερή- οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα της δεκαετίας του '70 στον δυτικό κόσμο, τείνουν να μεταστραφούν οι κεντρικοί, οργανωτικοί και κυρίαρχοι τρόποι πρόσληψης, κατανόησης κι αντίληψης, σε πρώτη φάση της οικονομικής λειτουργίας και των γενικότερων δραστηριοτήτων των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Και σε δεύτερη φάση, των αξιακών εκτιμήσεων και προσανατολισμών και των αντίστοιχων ιδεολογικών εκλογικεύσεων που προκύπτουν απ' τις σημαίνουσες κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις, οι οποίες σημαδεύουν το τέλος μιας εποχής συμβιβαστικής, διαπραγματευτικής και συναινετικής ισορροπίας των ποικίλων κοινωνικών συμφερόντων.

Αυτού του είδους οι διασυνδέσεις διαχείρισης της κοινωνικής ισορροπίας -που παρήχθησαν απ' την ιστορική εξέλιξη των δυτικών καπιταλιστικών δημοκρατιών κι αποκρυσταλλώθηκαν εναργώς κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής εποχής στις κυριότερες δυτικές χώρες-, όντας εμφανώς αδρανοποιημένες μες στην καινούρια ιστορική συγκυρία οικονομικοπολιτικής αστάθειας, καταλήγουν σε πλείστες των περιπτώσεων να αναγορευτούν σε επιζήμια προέκταση της επιρροής του ψυχροπολεμικού αντιπάλου στο εσωτερικό της καπιταλιστικής δύσης. Λαμβάνοντας και χαρακτήρα ιδεολογικής επιστράτευσης και σταυροφορίας για την αποκατάσταση της ισχύος του δυτικού κόσμου, προσεπικυρώνεται και συγκροτείται με μεγαλύτερα περιθώρια ηθικής ανοχής του πληθυσμού ως ύπατη αξιωματική παραδοχή και πολιτικό

διακύβευμα, η ανάγκη ομαλής επαναλειτουργίας του οικονομικού μηχανισμού. Δηλαδή αδιατάρακτης κι ανεμπόδιστης λειτουργίας του, ανεξάρτητα και πέρα από ηθικοκανονιστικές δεσμεύσεις και συνταγματικές και λοιπές θεσμικές εγγυήσεις πολιτικής κι οικονομικής ισότητας, ανεξάρτητα και πέρα απ' το -υλικό ή μη- κόστος που συνεπιφέρουν γενικά, όσες μορφές κοινωνικής αλληλεξάρτησης θεμελιώνονται πάνω στην εκλογική δύναμη του πληθυσμού και στις απόπειρες κατάκτησης της εμπιστοσύνης του εκ μέρους της πολιτικής αρχής.

Στο βαθμό που επικρατεί στη δημόσια κοινωνικοπολιτική ατζέντα - προνομιούχο πεδίο εκφοράς και θεματοποίησης της προβληματικής της οποίας, αποτελεί η διαρκώς διογκούμενης εμβέλειας σφαίρα του συστήματος των επικοινωνιακών μέσων- ως κεντρικός ερμηνευτικός άξονας, μια αδιαπραγμάτευτη και τεκμηριωμένη σε τεχνικά στοιχεία κι αναλυτικές έννοιες, ανάγκη πρόταξης του επειγόντως αναπτυξιακά επιβεβλημένου και σκόπιμου έναντι του ευρύτερα ηθικά επιθυμητού, διαμορφώνεται μια τεχνοκρατική, τελετουργική, αριθμολάγνα και συνάμα, εργαλειακή, διαδικαστική, προσχηματική και τυπική, ιδεολογική δικαιολόγηση της πολιτικής εξουσίας. Με την άντληση δηλαδή απ' την επιταγή της ρεαλιστικής στάθμισης των υφιστάμενων συνθηκών και των πρακτικών δυνατοτήτων, της επιταγής του σεβασμού της δεδομένης πραγματικότητας, γίνεται μ' αυτόν τον τρόπο εφικτός ένας επαναπροσδιορισμός του κοινωνικού συμβολαίου και των συναινετικών θεμελίων στις δυτικές καπιταλιστικές δημοκρατίες, προς την κατεύθυνση ενός προωθημένου κι επικαιροποιημένου φιλελευθερισμού. Η φιλελεύθερη απαίτηση της συγκέντρωσης στην έννοια της οικονομικής αποτελεσματικότητας, αποδεσμεύεται από οποιεσδήποτε δεοντολογικές προϋποθέσεις λογοδοσίας στο όνομα κοινωνικών αξιών κι εγγύησης της κοινωνικής ευημερίας, κι απαλλάσσεται απ' την αναζήτηση κριτηρίων ηθικής αξιολόγησης των

προϋποθέσεων κοινωνικής συμβίωσης που να βασίζονται σε ένα ισότιμο καταμερισμό θυσίας κι οφέλους επί του κοινωνικού σώματος.

Άλλοτε με σταδιακές ρυθμίσεις κι άλλοτε με σαρωτικές μεταβολές, η προοπτική του ξεσκαρταρίσματος των καθοδικών και μη αποδοτικών περιπτώσεων οικονομικής λειτουργίας και δραστηριότητας, και της γενικότερης αποκατάστασης της οικονομικής αποτελεσματικότητας - προϊόν της απαίτησης για επανεξέταση ή άρση των μη επιθυμητών συνεπειών που προκύπτουν από κοινωνικές παροχές αντιστοιχούσες σε ιστορικές μορφές προστασίας και διασφάλισης του άμεσου ή έμμεσου μισθού-, δίνει την ευκαιρία αφενός να προσβληθεί η οικονομική χρησιμότητα και κυρίως η ικανότητα για επέμβαση και κοινωνικό μετασχηματισμό κι η δυνατότητα παροχής διαρθρωτικών βελτιώσεων της δημοκρατικά θεσπισμένης πολιτείας, και με τη σειρά της, να διαβρωθεί κι η ηθική αξία της μέριμνας, της ευθύνης, της υποχρέωσης κι εν τέλει της δέσμευσής της, για την επιδίωξη ορισμένων απαραίτητων για την κοινωνική αναπαραγωγή συλλογικών σκοπών. Αφετέρου, η προοπτική αυτή δίνει την ευκαιρία να καταστεί πολιτικά αναπότρεπτη μια παροδικά ίσως επώδυνη αλλά οικονομικά αναγκαία κι ευεργετική, εξυγίανση της κεφαλαιοκρατικής δραστηριότητας απ' τα βαρίδια των καθολικών προνοιακών κυβερνητικών πρακτικών κι απ' τις αγκυλώσεις των σταθερών κοινωνικών συμμαχιών. Ένα σπάσιμο δηλαδή του φαύλου κύκλου εμποδίων στην απεριόριστη οικονομική ανάπτυξη, μέσω της συνταύτισης της υπεράσπισης των συμφερόντων των κοινωνικών υποκειμένων με έναν τυφλό εγωισμό, μέσω της θεώρησης του θεσμικού μοντέλου κάλυψης της αξίας της εργατικής δύναμης και των γενικότερων συλλογικών αναγκών ως γραφειοκρατικού, αναποτελεσματικού, αντιπαραγωγικού, πλεονάζοντος, σπάταλου, ή διεφθαρμένου, και μέσω της μετακύλισης του ηθικού βάρους της αναδιάρθρωσης και της επίρριψης του υλικού κόστους αντιμετώπισης των διαρθρωτικών προσαρμογών κατά κύριο

λόγο προς τα αδύναμα -χαμηλότερα αλλά και μεσαία- κοινωνικά στρώματα.

Η πιθανότητα αποδοχής και βίωσης εκ μέρους τους, της γείωσης των προσδοκιών τους, της αναχαίτισης της απαίτησής τους για ισότητα κι αναδιανομή εισοδήματος, και της ελαχιστοποίησης των διεκδικήσεών τους, ως μορφών μιας κατά κάποιον τρόπο καρτερικής, ασκητικής κι αυτοενοχοποιούμενης θυσίας στην μεγαλοψυχία των οικονομικών επιταγών και των αναπτυξιακών σκοπιμοτήτων, είναι ικανή να ομαλοποιήσει και να παγιώσει τις διαδικασίες διάσπασης, κατακερματισμού και σχετικοποίησης της λογικής και της έννοιας του συλλογικού συμφέροντος, κι αντίστοιχα, τις διαδικασίες υιοθέτησης ενός περισσότερο ατομικευτικού και τεμαχιστικού τρόπου έκφρασης κι οργάνωσης των συμφερόντων κι αιτημάτων των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων που συγκροτούν. Στο βαθμό δηλαδή που η πίεση της ανεργίας κι η απειλή της φτώχειας και του αποκλεισμού αιωρούνται ασφυκτικά πάνω από το φάσμα όλων των κοινωνικών σχέσεων -εσωτερικεύοντας κι εμπεδώνοντας στις συνειδήσεις των ατόμων ένα είδος πειθαρχίας προς την αυστηρότητα της αντικειμενικής κατάστασης-, κάθε άτομο για τον εαυτό του, τείνει να επιδιώκει την εναλλάξ πρόσβαση σε ρευστές κι ανακαλούμενες κοινωνικές συμμαχίες που συνάπτονται βάση κατατμημένων συναινετικών στρατηγικών, αυτονομημένων από την πολλαπλότητα των συμφερόντων των ανταγωνιζόμενων κοινωνικών ομάδων.

Αυτό το ιδεολογικό και πολιτικό κλίμα υιοθετήθηκε κι ενσωματώθηκε τελικά στα προγράμματα των ανεπτυγμένων δυτικών δημοκρατιών, αρχής γενομένης από τον αγγλοσαξονικό κόσμο στις αρχές της δεκαετίας του '80 και μετά. Τη στιγμή δηλαδή που οι κυβερνήσεις της Μεγάλης Βρετανίας και των ΗΠΑ εγκαινίασαν την εφαρμογή μιας ευρείας γκάμας διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων του οικονομικού και πολιτικού συστήματος, ανοίγοντας το δρόμο για την εξάπλωση

αντίστοιχων εφαρμογών και σε άλλες -κατά βάση- δυτικές δημοκρατίες, με διάφορες παραλλαγές στην ένταση και στη μορφή, ανάλογα με την κατά χώρα εθνική ιδιαιτερότητα της πολιτισμικής παράδοσης του πολιτικού συστήματος.

Στη νεοφιλελεύθερη οικονομικοπολιτική πραγματικότητα, το κράτος -ως πολιτική αρχή κι αμιγής μορφή έκφρασης της δημοκρατικά οργανωμένης ιεραρχίας- επαναπροσδιορίζει το ρόλο του, μεταβάλλει τη στρατηγική του κι αναδιατάσσει τις προτεραιότητές του. Μια σειρά κύριων στόχων που τίθενται αφορούν τον επανακαθορισμό των περιθωρίων συμβατότητας μεταξύ της δημοκρατικής νομιμοποίησης των διαδικασιών πολιτικής εκπροσώπησης και πρακτικής, και των κινητήριων δυνάμεων της κεφαλαιοκρατικής οικονομικής δραστηριότητας, την εξασφάλιση των σημαντικών ανακατανομών κοινωνικής ισχύος και του ξαναμοιράσματος των ρόλων ανάμεσα στα κοινωνικά υποκείμενα, την επανεδραίωση, την διευκόλυνση και την προστασία των συνθηκών, της συνοχής και των πλαισίων λειτουργίας της διαδικασίας οικονομικής ανάπτυξης, και την διατήρηση πάρ' αυτά, της αναγκαίας εύτακτης κοινωνικής συνεκτικότητας και συνοχής.

Στη διαδικασία αυτή -ραγδαίου αλλά και συμβατού με πρότερες ιδεολογικές συντεταγμένες- μετασχηματισμού του, το κράτος ενισχύει τον πυρήνα αναγκασμού του στις απλούστερες δυνατές ειδικές διοικητικές λειτουργίες του και στεγανοποιεί τους μηχανισμούς ελέγχου, με την αποφασιστικότητα, την πυγμή και τη δυναμικότητα να προσδιορίζουν ως κεντρικά πλέον χαρακτηριστικά, το στίγμα της διακυβέρνησης των ανεπτυγμένων δυτικών καπιταλιστικών δημοκρατιών. Απ' την άλλη μεριά, η διαμεσολάβηση του κράτους με το περιεχόμενο της οικονομικής ανάπτυξης, γίνεται περισσότερο επιλεκτική και περισσότερο εναρμονισμένη στο πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργεί κανονικά κι απρόσκοπτα η ανταγωνιστική χρήση κι αξιοποίηση των διαθέσιμων ανθρώπινων κι υλικών πόρων,

αναδιατάσσοντας με αυτόν τον τρόπο τον ρόλο των κρατικών μηχανισμών ελέγχου, επίβλεψης, διαχείρισης και ρύθμισης της οικονομικής διαδικασίας.

Μέσα σ' ένα πιεστικό και σφικτό οικονομικό πλαίσιο -οριζόμενο είτε από την σπανιότητα των διαθέσιμων δημόσιων πόρων είτε από τις επιταγές της άενα αναπτυξιακά κινούμενης οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας- προβάλλεται ως προτιμώμενη, η μετατόπιση κι εναπόθεση του μεγαλύτερου μέρους των εναπομεινάντων δημόσιων πόρων σε προγράμματα έρευνας και τεχνολογίας και σε δαπάνες στρατιωτικού ή άλλου εξοπλισμού ελέγχου για την ασφάλεια στο εσωτερικό και στο εξωτερικό του κάθε εθνικού σχηματισμού. Υπό το φόντο μάλιστα και της διαμορφωθείσας αποστροφής για τα κυβερνητικά κίνητρα που ερείδονται σε βαθύτερα κοινωνικά νοήματα, οι θεσμικές διευθετήσεις του κράτους με αναδιανεμητικές αρμοδιότητες, υπόκεινται σε στενότερη εργαλειοποίηση και τείνουν να συρρικνωθούν ή και να περισταλούν. Το πεδίο κρατικής αρωγής περιορίζεται έτσι στην στοιχειώδη εξασφάλιση ενός ελάχιστου κατά το δυνατόν δικτύου κοινωνικής προστασίας, το κλείσιμο των τρυπών του οποίου καθορίζεται από μια σχετικά ασαφή, μη κοινά αποδεκτή και μονίμως πλέον διακυβεύουσα, αντίληψη περί της απόλυτης φτώχειας, την ίδια στιγμή που η δημοκρατικά οργανωμένη πολιτεία αποποιείται και σταδιακά αποτραβιέται από πολιτικές που στοχεύουν στη διατήρηση της πλήρους απασχόλησης κι ενός ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης της εργατικής δύναμης.

Αυτή που είναι πιο πρόσφορη νόρμα πολιτικής ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής στη διαδικασία ανασυγκρότησής τους, γίνεται λοιπόν αυτή της εξάρθρωσης των ρυθμίσεων της θεσμικής προστασίας του καθεστώτος και των συνθηκών της μισθωτής απασχόλησης, στην προοπτική εξασφάλισης χαμηλού κόστους

εργασίας και διευκόλυνσης της κινητικότητας όσον αφορά την στρατηγική διαχείρισης της προσφοράς εργασίας των συντελεστών της παραγωγής. Μ' άλλα λόγια, η υπονόμηση των συλλογικών φορέων της εργασιακής θέσης κι η αποδυνάμωση της διαπραγματευτικής θέσης των απασχολούμενων, η συγκράτηση και συμπίεση των αμοιβών εργασίας, η αφαίρεση της αποταμίευσης κι η γενικότερη πόλωση στον τομέα της κατανομής των εισοδημάτων, η νομική ενθάρρυνση και ρύθμιση είτε άτυπων -όσον αφορά τον χρόνο και τον χώρο εργασίας- μορφών απασχόλησης είτε ασαφέστερων, χαλαρότερων, ρευστότερων κι εν μέρει ακαθόριστων, νομοθετικών δεσμεύσεων στην διαχείριση της αγοράς εργατικής δύναμης -η κατάτμηση της οποίας είναι πιο ευδιάκριτη πλέον σε έναν κεντρικό προστατευόμενο τομέα και σε ένα περιφερειακό κι απροστάτευτο-, προσανατολίζονται συλλήβδην στην κατεύθυνση μιας ευλύγιστης, ελαστικής, εύκαμπτης, εύπλαστης κι ευπροσάρμοστης χρήσης και διαχείρισης των απαιτούμενων παραγωγικών δυνάμεων, με προοπτική εν τέλει τον μετασχηματισμό της εργασιακής θέσης σε μια ευέλικτη διευθέτηση που δύναται να προσαρμοσθεί στην στιγμιαία ωφελιμότητα της εκάστοτε διοίκησης.

Η ευελικτοποίηση του μηχανισμού κατανομής εργασίας σε θέσεις μισθωτής απασχόλησης, καθώς και του ιδίου του καθεστώτος και των συνθηκών απασχόλησης, προσιδιάζει αλλά και θωρακίζει την απαιτούμενη ελαστικότητα στην κατανομή της εργατικής δύναμης εντός της αποκεντρωμένης παραγωγικής διαδικασίας, με ευεργετικές επιπτώσεις όχι μόνο στην παραγωγικότητα κι ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων, αλλά και στην γενικότερη οικονομική επανεκδίπλωση των περισσότερων εν δυνάμει πεδίων κερδοφόρας δραστηριότητας. Ο τρόπος δηλαδή κατανομής των ευκαιριών εντός του θεσμικού πλέγματος των παραγωγικών σχέσεων είναι αυτός που ενισχύει, ενδυναμώνει και τονώνει την επιθυμία άντλησης επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, καθώς πολλαπλασιάζει κι αναζωπυρώνει τα κίνητρα

για την ανάδυση της ιδιωτικής επενδυτικής βούλησης, με ευοίωνη προοπτική μεγέθυνσης των εμπλεκόμενων οικονομικών μονάδων.

Με την επικουρική λοιπόν κρατική υποστήριξη των ιδιωτικών επιχειρηματικών δομών -μέσω της παροχής είτε ενός ευνοϊκού θεσμικού πλαισίου για τη διεύρυνση του χώρου δράσης του ιδιωτικού τομέα είτε μιας κατάλληλης τεχνικής υποδομής που επιτρέπει και διευκολύνει τις επιχειρηματικές στρατηγικές για την επέκταση της επενδυτικής δραστηριότητας-, το κύκλωμα ιδιωτικής οικονομικής δράσης που διαθέτει προς επένδυση οικονομικά ποσά ιδιωτικής, αλλά και τραπεζικής ή κρατικής προέλευσης, επεκτείνεται σημαντικά και φτάνει να διεισδύει σε όλο και πιο ευρύτερες κοινωνικές εκφάνσεις. Στο βαθμό που αυτό απαγκιστρώνεται από τους προϋπάρχοντες ρυθμιστικούς μηχανισμούς στην κίνηση κι αξιοποίηση οικονομικών πόρων κι απ' τους θεσμικούς περιορισμούς στην διαχείριση της εργατικής δύναμης, αυξάνεται ποσοτικά και ποιοτικά κι η πυκνότητα των συναλλακτικών πράξεων μεταξύ των οικονομικών υποκειμένων (τυπικά ίσων κι ελεύθερων ατομικών κάτοχων κεφαλαίων, κυρίως όμως νομικών προσώπων, χρηματιστηριακών εταιρειών και λοιπής φύσης επιχειρήσεων που κατέχουν αναλλοίωτη την δυνατότητα επιβολής της θέλησής τους επί των υπολοίπων μεμονωμένων οικονομικών δρώντων).

Η διαδικασία της αγοραίας ανταλλαγής που ενεργοποιείται από το αποτέλεσμα αυτών των πράξεων και παρεμφερών επαναλαμβανόμενων και τυποποιημένων διαδράσεων, δεν συγκροτεί απλώς και μόνο ένα δίκτυο εμπορικών σχέσεων που διαμορφώνει τις τιμές, συμμετέχοντας στην κατανομή των εξωτερικών πόρων -από την ιδιοποίηση των οποίων εξαρτάται η επιβίωση του πληθυσμού-, παρά τείνει να αποκτήσει μια απόλυτη δικαιοδοσία διαχείρισης όλου του υλικού βίου της κοινωνίας. Όσο δηλαδή εδραιώνεται η πεποίθηση ότι εκ της αλληλοδραστικής μορφής και του απρόσκοπτου ρυθμού του

ανταγωνισμού της συναλλακτικής δραστηριότητας, αναδύονται αυθόρμητα αυτοματισμοί κανόνων συμπεριφοράς, με αξιώσεις λειτουργικής επάρκειας κι αυτοτέλειας ως προς την επίτευξη μιας εξορθολογισμένης ρύθμισης του οικονομικού κύκλου, τόσο ευκολότερη καθίσταται κι η διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος με ισχυροποιημένες τις ιδιωτικές επιχειρηματικές δομές, πρόθυμες πλέον να ιδιοποιηθούν δημόσια περιουσιακά στοιχεία που άπτονται του συστήματος κάλυψης των συλλογικών αναγκών.

Στο μέτρο μάλιστα που ο τομέας με παρεμβατική λειτουργία του κράτους υποφέρει από χρόνια υποχρηματοδότηση, από έλλειψη αναπτυξιακών μέτρων κι από ανεπαρκή κι υπολλειματική ικανοποίηση των αναγκών, επαυξάνοντας την ανυποληψία και την απαξίωση που κυριαρχεί εις βάρος του, επιτυγχάνεται μια περαιτέρω πιεστική ώθηση στον πληθυσμό προκείμενου να υιοθετηθεί και να είναι επιτυχής η εξυπηρέτηση των κοινωνικών αναγκών μέσα από τα κανάλια των ιδιωτικών φορέων κι επιχειρήσεων. Μ' αυτόν τον τρόπο επιταχύνεται η εκχώρηση στο πλέγμα των ιδιωτικοποιημένων πάροχων, της αφρόκρεμας των παραγωγικών, αποτελεσματικών, ευκόλως εκμεταλλεύσιμων και δυνητικά επικερδών, υπηρεσιών κάλυψης των συλλογικών αναγκών, την ίδια στιγμή που αφήνεται η ευθύνη σε περιορισμένους θύλακες του κράτους να επωμιστούν επικουρικά τις κοινωνικά αναπόφευκτες αλλά οικονομικά λιγότερο βιώσιμες κι εμπορικά μη ελκυστικές, δραστηριότητες κοινωνικής προστασίας.

Σ' αυτήν την αναδιάταξη κι αλλαγή σχέσης μεταξύ κρατικού κι ιδιωτικού τομέα στο συνολικό σχήμα της κοινωνικής αναπαραγωγής, η απόδοση ενός τόσο μεγάλου μέρους των αναπαραγωγικών λειτουργιών που εξασφαλιζόταν μέσω κρατικής παρέμβασης, στον μηχανισμό της ανταγωνιστικής αγοράς των ιδιωτικών συμφερόντων, έχει και μια έντονη ποιοτική και κανονιστική διάσταση, καθώς αποσυνθέτει και τις αντίστοιχες νοηματικές σημασιοδοτήσεις που είχαν αναπτυχθεί κατά

την ιστορική διαδικασία κρατικής διεύρυνσης. Είτε με την ανοιχτή ιδιωτικοποίηση περιοχών που ανήκαν στην αποκλειστική δικαιοδοσία του κράτους κι άλλων συναφών περιοχών του κοινωνικού βίου με δημόσια αγαθά εκτός συναλλαγής, είτε με την μίμηση κι υιοθέτηση ιδιωτικοοικονομικών πρακτικών, μεθόδων οργάνωσης και διοίκησης, και κριτηρίων διαχείρισης και διεκπεραίωσης των υποθέσεων, εκ μέρους των δημόσιων φορέων σε μια απόπειρα επανάκτησης της εξασθενημένης εκτίμησης, εμπιστοσύνης και νομιμοποίησης τους, το ζητούμενο είναι η εισχώρηση κι ενσωμάτωση αγοραίων αξιών -όπως (αντ)αγωνιστικότητα, (αντ)αποδοτικότητα, χρησιμοθηρία, κερδοφορία, ιδιοτέλεια-, σχετικά ασυμβίβαστων με τα καθιερωμένα ηθικά πρότυπα που πρυτάνευαν μέχρι τούδε στις υπηρεσίες που αφορούν την κάλυψη των συλλογικών αναγκών.

Κατ' αυτόν τον τρόπο επιφέρεται μια ουσιαστική μεταβολή των κοινωνικών σχέσεων στον χώρο της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών αλλά και πέρα απ' αυτόν. Κάθε άτομο για τον εαυτό του, καλείται να συμμετέχει στο κόστος των -αποκομμένων από το γραφειοκρατικό βάρος, διάφανων, εξορθολογισμένων αλλά εκμισθωμένων- παρεχόμενων κοινωνικών υπηρεσιών, ή να μετέχει του μεριδίου ιδιοκτησίας των προνοιακών διαθέσιμων, ως έπαθλο για την προσωπική προσπάθεια που καταβάλλει για την επιβίωση, την επιτυχία και την καταξίωσή του, αλλά κι ως μορφή προσωπικής -υλικής και νοητικής- επένδυσης στην στρατηγική διαχείρισης της ζωής του.

Ο γνώμονας λοιπόν λειτουργίας για την αναπαραγωγή των ανθρώπινων όντων στις δυτικές κοινωνίες, δεν προσδιορίζεται πια στην βάση ενός προσχεδιασμένου διανεμητικού πρότυπου παροχής ίσων ευκαιριών μεταξύ των κοινωνικών εταίρων, αλλά μονομερώς, ως ανταμοιβή της ανταπόκρισης στην αναγνωρίσιμη αξία που αποτιμάται με αποκλειστική αναφορά στη μορφή της εξατομικευμένης οικονομικής

πράξης. Καθώς όλο και περισσότερες περιοχές του κοινωνικού βίου λαμβάνουν χαρακτήρα συναλλακτικής δραστηριότητας, δύναται και να καταστούν αντικείμενο ατομικής ιδιοποίησης, αλλά η επαναιδιοποίηση των συνθηκών διαβίωσης κι η συμμετοχή στην απόλαυση των καρπών της οικονομικής ανάπτυξης, δεν είναι εκ των προτέρων εγγυημένες για το σύνολο του πληθυσμού. Η διεκδίκηση αυτού του είδους των εγγυήσεων επαφίεται στην αποκλειστική δικαιοδοσία, αρμοδιότητα κι ευθύνη του κάθε ατόμου ξεχωριστά -ως μεμονωμένης αναπτυσσόμενης οντότητας-, προσδιορίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το φρόνημα της ατομικής επιβίωσης ως στοιχείο ανταλλακτικού πράττειν σε συνθήκες ανηλεούς κι ανοικτίρμονος ανταγωνισμού μεταξύ των μελών του κοινωνικού σώματος.

Σε τέτοιες συνθήκες διαχωρισμού κι εξατομίκευσης -όπου η αδιάλειπτη κι ανυποχώρητη αντιπαλότητα θεμελιώνεται ως συμβιωτική και λυτρωτική άμιλλα-, το κάθε άτομο, αν δεν θέλει να δει τη θέση του στην κοινωνική διαστρωμάτωση να υποβαθμιστεί, να παραγκωνιστεί και να περιθωριοποιηθεί απέναντι στις επιτυχίες των άλλων ατόμων, αν θέλει δηλαδή να αποκομίσει ικανοποιητικό μερίδιο ευζωΐας και να προσποριστεί ιδιοτελή οφέλη ευημερίας, οφείλει καταρχάς να πιστώσει εκλογικευτικά την προσωπική του εξασφάλιση, στην αποδόμηση των ηθικών και θεσμικών προϋποθέσεων που συγκλίνουν προς την εξασφάλιση της επιβίωσης του υπόλοιπου μέρους του πληθυσμού. Και κατά κύριο λόγο, οφείλει να αναμετριέται με τις προκλήσεις και τα ρίσκα που προκύπτουν, και να επιδεικνύει ικανότητα συνεχούς αναπροσαρμογής στις εκάστοτε συνθήκες, προκειμένου μελλοντικά να παρουσιάσει ένα βέλτιστο δυνατό πλαίσιο οικονομικών αποτελεσμάτων, αποκτώντας παράλληλα προωθημένη αναπτυξιακή νοοτροπία κι εταιρική σχέση με τον έξω κόσμο.

Δεν αρκεί δηλαδή ως προτεινόμενη στρατηγική για κάθε άτομο, η στόχευση μεγιστοποίησης του ατομικού συμφέροντος και των

προσδοκώμενων ωφελειών του, αλλά απαιτείται κι η δεσμευτική του ανάμειξη κι εμπλοκή στα εταιρικά πράγματα. Για να κερδίσει το στοίχημα με τον πραγματισμό της αβεβαιότητας, χρειάζεται να παραμείνει σε κατάσταση ετοιμότητας, αλλά και να προτάξει εκείνο το αίσθημα της υπευθυνότητας το οποίο καλλιεργείται με το ενδιαφέρον και την ανησυχία του για τη ζωτικότητα της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας, και με την εκούσια κινητοποίησή του για την υλοποίηση ποσοτικών στόχων που τις περισσότερες φορές είτε δεν το αφορούν είτε δεν τους θέλει.

Για την ακρίβεια, οι απόπειρες των κυρίαρχων οικονομικών δρώντων να εμφυσήσουν στο εμπειρικά πολύμορφο και κατακερματισμένο κοινωνικό σώμα, ένα κοινοτικό αίσθημα στους κόλπους του εταιρικού σχήματος και να εμπνεύσουν το συναίσθημα του ανήκειν στην επιχειρησιακή κοινότητα, στην κατεύθυνση της αντιστάθμισης, της αναχαίτισης και της εξουδετέρωσης των όποιων δυσμενών επιπτώσεων κι ανησυχητικών παρενεργειών προκαλεί ο αυξανόμενος ανταγωνισμός, είναι αυτές που ανασυνθέτουν κι ανανεώνουν αποσυμφοριστικά κι αποσυμπιεστικά το ήθος της εξατομικευμένης επίτευξης στόχων. Η πιθανότητα δηλαδή κοινωνικής καταξίωσης σ' ένα περιβάλλον έντονα διαφοροποιημένων δυνατοτήτων, επειδή ακριβώς δένεται σφικτά με την καλλιέργεια μιας κουλτούρας διάχυτης επιχειρηματικότητας ως πανταχού παρούσα κοινωνική επιταγή, έχει τη δυνατότητα, χωρίς να ανάγεται σε μια αυστηρά οριοθετημένη και διάφανη, εξωτερικά επιβαλλόμενη κι αποκρουστέα, πειθαρχία, να καταφέρνει εντούτοις να μην υπονομεύει το διακύβευμα της συνεχούς προσαρμοστικότητας και της ατομικής προσπάθειας.

Στο μέτρο που η κατοχύρωση προσωπικών στόχων μέσα απ' την διαπραγμάτευση ενός ετερογενούς φάσματος επιλογών στους τρόπους των κοινωνικών σχέσεων κι η αξίωση αυτοεκπλήρωσης μέσα απ' την απεριόριστα ανοιχτή κίνηση της προσωπικής ταυτότητας σε μια

ποικιλία ρόλων και κοινωνικών κωδίκων, συνταιριάζονται με την εθελοντική προσήλωση, αφοσίωση, ταύτιση, προσχώρηση και στράτευση στα εταιρικά ιδεώδη, το κάθε άτομο όχι μόνο συμφιλιώνεται, εκτιμά εκ νέου κι επενδύει συναισθηματικά στην επαγγελματική δραστηριότητα καθεαυτή, αλλά και οικειοποιείται κι αφομοιώνει με αυξανόμενο δυναμισμό τους στόχους των οικονομικών οντοτήτων στις οποίες υπάγεται, επιφορτιζόμενο οργανικά με τη μοίρα αυτών. Είτε αντλώντας προσωπική επιβεβαίωση κι αναγνώριση σε περιπτώσεις επιτυχών αποδοτικότητων κι εύρυθμης οικονομικής λειτουργίας, είτε αισθανόμενο υπεύθυνο, ένοχο κι έτοιμο να επωμιστεί τις συνέπειες σε περιπτώσεις αποτυχημένων επιδόσεων κι ανισορροπίας των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης, το ζητούμενο για κάθε άτομο είναι η εσωτερίκευση της υπαγωγής του σε μια αντικειμενική τάξη πραγμάτων, προσανατολισμένης στην προτεραιότητα της χρηματικής αποδοτικότητας.

Όλες αυτές οι ανακατατάξεις της οικονομικής αρχιτεκτονικής, της πολιτικής διάρθρωσης και των πολιτισμικών νοηματοδοτήσεων των τελευταίων 35-40 ετών, δεν είναι διόλου ασύμπτωτες με τις μεταβολές που συντελούνται αυτήν την περίοδο στην διανοητική δραστηριότητα που παράγεται σε ακαδημαϊκό κι επιστημονικό επίπεδο.

Κατά το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα και στις αρχές του 21^{ου}, τα πανεπιστήμια στις δυτικές καπιταλιστικές δημοκρατίες, παραμένουν στο επίκεντρο της οικονομικής πολιτικής, επιφορτιζόμενα με την παροχή διανοητικών εφοδίων στο μελλοντικό εργατικό προσωπικό, αλλά τείνουν να αναπτύξουν πιο ξεκάθαρη σχέση με τις δεδηλωμένες απαιτήσεις του ασταθούς οικονομικού περιβάλλοντος και της συνακόλουθης ρευστής κι ευμετάβλητης αγοράς εργατικής δύναμης. Η ανώτατη εκπαίδευση -όντας θεμελιώδης για την εξασφάλιση εργασίας με ικανοποιητική αμοιβή-, δεν εξαντλείται στο προφανές στάδιο της

εργασιακής προετοιμασίας στα πλαίσια των προδιαγραφών της επαγγελματικής απασχόλησης. Καθώς δεν εγγυάται πλήρως την είσοδο ή την παραμονή στην επαγγελματική ζωή, η διαδικασία της μάθησης στα πανεπιστήμια συνιστά ένα πλαίσιο μεταβίβασης δεξιοτήτων και προσόντων γενικού χαρακτήρα που παραπέμπουν στην ανάγκη συνεχούς αναπροσαρμογής κι επικαιροποίησης για μια πιο αποτελεσματική κι άνετη διαχείριση των επερχόμενων αβεβαιοτήτων της ατομικής και κοινωνικής ζωής. Κι όσο οι πιέσεις για συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση υπονομεύουν το παραδοσιακό ακαδημαϊκό ιδεώδες της διδασκαλίας πάγια συγκροτημένων, αξιόπιστων και καταληπτών κωδίκων, το ενδιαφέρον στα προγράμματα σπουδών μετατοπίζεται από την απορρόφηση της γνώσης μιας συγκεκριμένης κατεύθυνσης και την επίπονη επεξεργασία ενός κλειστού γνωστικού υποσυνόλου στο πλαίσιο της απόστασης εκπαιδευτή κι εκπαιδευμένου - πλαίσιο το οποίο επιδιώκει να εδραιώνει μια εξωτερική θέση επόπτευσης κι εγγύησης της αντικειμενικότητας στην επιστήμη-, στην διαμόρφωση ενός προφίλ ικανοτήτων που σχετίζεται με ατομικές και κοινωνικές συμπεριφορές, στην προοπτική δηλαδή της εξατομικευμένης σκιαγράφησης κι αξιολόγησης της προσωπικότητας του εκπαιδευόμενου για την μεγιστοποίηση τόσο της εξοικείωσής του με τις αξίες της επαγγελματικής απασχόλησης όσο και της κινητοποίησης και δέσμευσής του στην συνήθεια της διαρκούς εκπαίδευσης και της δια βίου μαθητείας.

Μια τέτοια τρέχουσα επικέντρωση της ανώτατης εκπαίδευσης σε μεταβιβάσιμες δεξιότητες -όπως η επίλυση προβλημάτων μέσω της εμπειρικής μάθησης, η εθελοντική συνεργασία σε ομάδες σε ένα πλαίσιο ανοιχτών σχέσεων ανάμεσα σε εκπαιδευτές κι εκπαιδευόμενους, κι η απόκτηση άνεσης με τη χρήση υπολογιστικών εφαρμογών σε ένα εξελιγμένο τεχνολογικά περιβάλλον-, μπορεί κάλλιστα να ιδωθεί ως μια αντισταθμιστική απόπειρα απροσωποποίησης του συγκεντρωτικού ελέγχου κι ομαλοποίησης της

γνωστικής ανάπτυξης, μπρος σε ένα πανεπιστήμιο που επιδιώκει μια ρευστή ποικιλία γνωστικών δραστηριοτήτων με εκ των προτέρων αιτιολογημένη την αποδοτικότητά τους σε σχέση με τις απαιτήσεις της ιδιωτικής βιομηχανίας -αμυντικής ή μη-. Στο βαθμό μάλιστα που παρατηρείται από τη δεκαετία του '80 κι έπειτα, στις κυριότερες χώρες της καπιταλιστικής δύσης, ένα μοντέλο επιλεκτικής μείωσης των επενδύσεων στην ανώτατη εκπαίδευση και περιορισμού των προτάσεων για ερευνητικά προγράμματα σ' αυτά με ενδεδειγμένη χρηστική αξία κι υπόσχεση μελλοντικής κερδοφορίας, ενθαρρύνεται και διασφαλίζεται μ' αυτόν τον τρόπο η διοχέτευση των ερευνητικών κονδυλίων σε συγκεκριμένους τομείς έρευνας, όπως για παράδειγμα, η εφαρμοσμένη φυσική και χημεία, η βιοτεχνολογία, η προηγμένη ηλεκτρονική και μηχανική, η τεχνολογία της πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών.

Σ' αυτή τη συγκυρία, τα πανεπιστήμια, απομακρυνόμενα από μια εγγυημένη πηγή εσόδων, βρίσκονται όλο και πιο πολύ υπό την πίεση είτε να δικαιολογήσουν την τρέχουσα χρηματοδότηση είτε να αναζητήσουν οικονομικούς πόρους και να συνεργαστούν με επιχειρήσεις κι εταιρείες του ιδιωτικού τομέα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, τα πανεπιστήμια, παρόλο που εξακολουθούν ως επί τω πλείστω να κατέχουν το αποκλειστικό δικαίωμα έκδοσης αναγνωρισμένων διαπιστευτήριων ακαδημαϊκού τίτλου -η κατοχή του οποίου προσδιορίζει την επιστημονική κατάρτιση και την εξοικείωση με την επιστημονική σκέψη-, εμπλέκονται περαιτέρω σε μια ανταγωνιστική διαδικασία αξιοποίησης ερευνητικών αποτελεσμάτων και τεχνογνωσίας, όταν αναπτύσσουν θεσμικά την δυνατότητα κατοχύρωσης των δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας των νέων εφευρέσεων κι εμπορικής εκμετάλλευσης των αδειών χρήσης των καινοτομιών. Σε άλλες περιπτώσεις, τα πανεπιστήμια βρίσκονται σε στενότερη διασύνδεση και σε καθεστώς μερικής ή ολικής συγχώνευσης -υπό την μορφή για παράδειγμα, κοινών συμφωνιών, προσωπικού ή

εγκαταστάσεων- με εταιρείες της ιδιωτικής βιομηχανίας, όπως φαρμακευτικές, μέσω των επικοινωνίας και ψυχαγωγίας, παραγωγής λογισμικού πληροφορικής, τηλεπικοινωνιακής τεχνολογίας. Οι εμπλεκόμενες αυτές εταιρείες προωθούν τα εκπαιδευτικά τους προγράμματα ως τμήμα της εμπορικής στρατηγικής και της διαφημιστικής τους προβολής, τη στιγμή που η ερευνητική δραστηριότητα προάγεται μέσω ταχύτατα πολλαπλασιασμένων χώρων, γεωγραφικά και θεσμικά καθορισμένων για την ανάπτυξη της καινοτομίας.

Όπως και να 'χει, όχι μόνο εμπεδώνεται η παρουσία τέτοιων εταιρειών στον πνευματικό χώρο, αλλά επανασηματοδοτείται σύσσωμος ο ακαδημαϊκός χάρτης υπό τα αγοραία κελεύσματα. Ο προσανατολισμός των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων σε κερδοφόρα εγχειρήματα και στις αντίστοιχες αξιακές συνυποδηλώσεις τους, αναλώνεται αλλά δεν εξαντλείται στην αυξανόμενη χρήση εμπορικών μηχανισμών και στην εφαρμογή τεχνικών διοίκησης επιχειρήσεων στις πανεπιστημιακές υποθέσεις. Το μοντέλο της εμπορικής επιχείρησης διαμορφώνει όλες τις πτυχές της δραστηριότητάς τους, εισχωρώντας ακόμη και στο είδος και στον τρόπο παραγωγής γνώσης, ενθαρρύνοντας μια διαχειριστική λογική στο περιεχόμενο και στην οργάνωση της ερευνητικής εργασίας.

Έτσι, η πίεση που ασκεί προς το ακαδημαϊκό προσωπικό η επιλεκτική χρηματοδότηση της έρευνας, για ανάληψη ερευνητικών προγραμμάτων με σίγουρες πρακτικές εφαρμογές κι αποτελέσματα, ευνοεί μια ποσοτικοποίηση της ερευνητικής παραγωγικότητας, η οποία επιδιώκεται θεσμικά να καταγραφεί από μια διαδικασία τυποποιημένης αξιολόγησης. Σε μια εκ των πραγμάτων δύσκολη διαδικασία αποκάλυψης αποτελεσμάτων που προορίζονται να γίνουν αντιληπτά κι αξιοποιήσιμα ύστερα από αρκετά χρόνια, δεσπόζουν μέθοδοι μέτρησης της ερευνητικής επίδοσης και κριτήρια αποτίμησης της γνώσης, που προσομοιάζουν με αυτά της παραγωγής και κυκλοφορίας

εμπορεύσιμων αγαθών, σε μια απόπειρα να συνταιριαστεί η γνωσιολογική με την ανταλλακτική αξία του ερευνητικού έργου.

Όσον αφορά την αξιολόγηση του γνωστικού περιεχόμενου των επιστημονικών προτάσεων εντός της επιστημονικής κοινότητας, παραμένει δεσπόζουσα η τοποθέτηση σύμφωνα με την οποία νομιμοποιείται η απόφαση για την ύπαρξη συστατικών της πραγματικότητας, στο βαθμό που η γνώση τους θεμελιώνεται μέσω των αισθήσεων στα δεδομένα της εμπειρίας, σύμφωνα με την οποία δηλαδή, ισχύει ό,τι μπορεί να οριστεί ακριβώς και να μετρηθεί.

Το ιδεώδες της αναζήτησης μιας αυστηρότητας και βεβαιότητας στους μεθοδολογικούς κανόνες και στην συναγωγή συμπερασμάτων, είναι αυτό που καθορίζει τις συνθήκες για την ορθολογικότερη διεξαγωγή της επιστημονικής έρευνας και που τοποθετεί τις επιστημονικές αναζητήσεις στην εμπροσθοφυλακή των επιτευγμάτων ανάλυσης του συνεχώς μεταβαλλόμενου κόσμου. Και στην έρευνα αιχμής που εγγυάται την αποτελεσματική διαχείριση των υποθέσεων της κοινωνίας και την εμφατικότητα στο έπακρο του πνεύματος της τεχνικής επίτευξης παραγωγικών στόχων, εξακολουθούν να πρωτοστατούν οι θετικές κι εν δυνάμει εφαρμοσμένες επιστήμες. Όσο κι αν φαντάζει παρωχημένο το πολιτισμικό κύρος που τις περιβάλλει ή το αλαζονικό ύφος των επαγγελματικών ομάδων που σχετίζονται μ' αυτές, οι θετικές επιστήμες εξακολουθούν να δίνουν το γενικό πρόσταγμα ως πρότυπο είδος γνώσης και κατανόησης του κόσμου, με την αντιληπτική σαφήνεια, την αξιωματική λογική και την μαθηματική ακρίβεια και διατύπωση να συνιστούν τις απαιτούμενες ιδιότητες στις οποίες οφείλουν να προσκολλώνται τα επιστημονικά περιεχόμενα.

Απ' τη μεριά τους, οι γνωστικοί κλάδοι μελέτης του ανθρώπου και της κοινωνίας, συνεχίζουν να βρίσκονται δεσμευμένοι σε ένα διαρκή αγώνα δρόμου για να μετέχουν των επιστημονικών εξελίξεων, κι έτσι ενσωματώνουν στα δικά τους πλαίσια ανάλυσης των νοητικών κι

άλλων φαινομένων -ή απλώς δανείζονται εσπευσμένα και μιμούνται μηχανιστικά-, έννοιες, μεθόδους κι εργαλεία ανάλυσης απ' τις θετικές επιστήμες και κυρίως απ' τα μαθηματικά, τη φυσική και τη βιολογία. Η τεχνοκρατική αντίληψη για τη γνώση που θα παραχθεί, οριοθετεί τους επεξηγηματικούς παράγοντες που μπορούν να ληφθούν υπόψιν στην μελέτη του ανθρώπου και του κόσμου, σ' αυτούς που έχουν τη δυνατότητα να παρατηρηθούν άμεσα με την μορφή εμπειρικά επιλεγμένων στατιστικών μεταβλητών, όπου στη συνέχεια να συμπεριληφθούν και να χρησιμοποιηθούν εύκολα σε ένα μαθηματικό υπόδειγμα. Όσο πιο πλούσιες είναι οι διαδικασίες άθροισης κι επιλογής στατιστικού υλικού, με την κατάλληλη ενσωμάτωσή τους σε πίνακες και διαγράμματα δεδομένων, τόσο περισσότερο πιστώνεται μια μελέτη το κύρος της επιστημονικής επάρκειας.

Πολλές φορές μάλιστα, η προτεραιότητα στις εννοιακές τυποποιήσεις της εξήγησης, στις μεθόδους δόμησης και στην κατασκευή των προτύπων παρουσίασης των υποθέσεων, και στην περιγραφική ακρίβεια και παραστατικότητα, κατισχύει ως τελετουργικό μιας ακαδημαϊκής ευλάβειας, υπάγοντας τις γνωστικές δηλώσεις στην σκοπιμότητα της καλύτερης δυνατής αναπαραστατικής αρχής που τις διέπει. Οι μορφολογικές προσηλώσεις στον τρόπο με τον οποίο κάθε επιχείρημα οικοδομείται, σηματοδοτούν το επίπεδο επιστημονικής κατανόησης που έχει επιτευχθεί, και το επιστημονικό έργο αναλώνεται συχνά σε συνεχείς προσπάθειες αναδιατύπωσης της ήδη υπάρχουσας γνώσης, παράγοντας ένα φορτίο αστείρευτης διακειμενικής διαπλοκής κι ατέλειωτης διασταύρωσης νοηματικών ή άλλων στοιχείων. Αναπόφευκτα, η αξιοπιστία κι η εγκυρότητα του επιστημονικού έργου προσμετρώνται σύμφωνα με τον όγκο των στοιχείων που τεκμηριώνουν μια κρίση, κι αποτυπώνονται σε ένα ύφος γραφής λιτό, αυστηρό, κωδικοποιημένο, σοβαροφανές, αποδεικτικό, χωρίς προσωπικές κρίσεις, χωρίς εκφράσεις πρωτογενών νοημάτων, και

χωρίς θεωρητικές γενικεύσεις πέρα από τα εμπειρικά ευρήματα τα οποία επεξεργάζεται η θεωρητική διατύπωση.

Υποτιμώντας τη γενίκευση των παρατηρήσιμων γεγονότων και δεδομένων με την μορφή θεωρητικών επεξεργασιών, οι περισσότερες μελέτες σ' αυτές τις γνωστικές περιοχές του επιστητού, στην προσπάθειά τους να επιδείξουν τις βασικές αρχές δόμησης και λειτουργίας της κοινωνικής πραγματικότητας, παραμένουν προσανατολισμένες στις απόπειρες αφενός διάσπασης αυτής σε επιμέρους κομμάτια που την αποτελούν. Κι αφετέρου, επανασύνθεσης της σύμφωνα με πειραματικά επαληθευόμενες κι εμπειρικά επιβεβαιωνόμενες διαδικασίες προσέγγισης κατατμημένων ζητημάτων κι απόκτησης λεπτομερειακής γνώσης των ιδιοτήτων των διακριτών, διαχωρίσιμων κι απομονωμένων, συνιστώντων μερών της κοινωνικής πραγματικότητας.

Παρουσιάζεται δηλαδή να πατάει σε γερά πόδια και να 'ναι λογικά επιτυχημένη η αυτονόμηση και λεπτομερειακή περιγραφή των επιμέρους γνωστικών αντικειμένων κι η κατασκευή πρότυπων για εξήγηση συγκεκριμένων περιπτώσεων, κάτι που -περισσότερο ή λιγότερο- ανεπαίσθητα ωθεί την αναζήτηση των ευκολότερα προσβάσιμων και γνωσιακά πιο προσιτών κι ευεξήγητων πηγών δεδομένων, στο πεδίο της ατομικής συμπεριφοράς και δράσης. Υποκειμενικά στοιχεία των δρώντων -όπως οι γνώμες, οι προτιμήσεις, οι στάσεις, οι τοποθετήσεις-, όντας τα πλέον πρόσφορα αντικείμενα του παρατηρησιακού ελέγχου για τις ανάγκες της στατιστικής επεξεργασίας, τροφοδοτούν αναλύσεις προς μοντέλα που 'χουν αφετηρία τον εντοπισμό κανονικοτήτων της ατομικής συμπεριφοράς και τον υπολογισμό των πράξεων των ατομικών δρώντων.

Η φιλοδοξία της άρτιας απογραφής παρατηρήσιμων ατομικών τροχιών να καταστεί δείκτης πρόβλεψης της μελλοντικής δράσης, είναι μια προϋπόθεση που αποδέχονται οι περισσότερες διανοητικές

αναψηλαφήσεις στην περιοχή του κοινωνικού, χωρίς όμως να δείχνουν να λαμβάνουν υπόψιν τις προϋποθέσεις των επιλογών και τους όρους διαμόρφωσης των προτιμήσεων των ατόμων. Και στις περιπτώσεις που τελικά τους συμπεριλάβουν στην ανάλυση, να αδυνατούν να βρίσκουν τρόπο διείσδυσης σ' αυτούς και στις ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες συντελούνται τα εμπειρικά στοιχεία που αναφέρουν στην ανάλυση.

Αυτή η απροθυμία σχηματισμού ενός σφαιρικού εννοιακού πλαισίου της κοινωνικής ολότητας, συνιστά μεθοδολογική αναγκαιότητα που προϋποτίθεται από οντολογικές προαποφάνσεις. Κατευθύνοντας δηλαδή την εξήγηση της κοινωνικής ζωής με αναγωγή στους ατομικούς προσανατολισμούς, οι έρευνες επί του κοινωνικού πεδίου προσδιορίζουν αυτό απλώς ως το επιφαινόμενο ή το αποτέλεσμα του ποσοτικά εννοούμενου αθροίσματος των ατομικών στοιχειωδών συστατικών του. Έτσι, το μεμονωμένο άτομο καθίσταται αιτιακή πηγή όλων των ιδιοτήτων των μεγαλύτερων συνόλων, εξαναγκάζοντας το εύρος του διαιρεμένου κοινωνικού πράττειν να χωρέσει στο εύρος του πολλαπλασιασμένου ατομικού πράττειν.

Κι αν η αντιμετώπιση καθαρά διαστρωματικών και στατιστικών ιεραρχιών προσιδιάζει σε μια διατεταγμένη, οροθετημένη, αθροιστικά αντιληπτή και διαπερατή, πραγματικότητα, και τείνει να θεμελιώσει κάπως πειστικά στην συνάθροιση μεμονωμένων ατομικών πράξεων, μια ύστατη συμπερασματική αρχή επί της οποίας μπορεί να βασιστεί μια ειδική προσέγγιση, η αντιμετώπιση πολύπλοκα ιεραρχικά δομημένων κοινωνικών συστημάτων, θέτει σε δοκιμασία την υπόθεση της δυνατότητας αναγωγής συνόλων συνθηκών σε μια μόνη αιτία. Παρ' όλ' αυτά, όσο κατακτά εξηγητική υπεροχή η άποψη ότι είναι δυνατή η ερμηνεία του ανώτερου επιπέδου δια της γνώσης των στοιχείων του κατώτερου, τόσο περισσότερο, υψηλότερα, περιεκτικότερα κι αλληλεξαρτώμενα επίπεδα κοινωνικής ανάλυσης εξακολουθούν να

συνάγονται από τα χαμηλότερα -αλλά εννοούμενα ως στοιχειωδέστερα- επίπεδα.

Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, τα στοιχειώδη τμήματα κατακτούν τέτοια οντολογική προτεραιότητα έναντι των αντίστοιχων ολοτήτων, που κάθε στοιχείο της ανάλυσης των επιστημονικών ερευνών εντοπίζεται στις ατομικές ιδιότητες και τις συνειδησιακές καταστάσεις, ως υπάρχοντων αντικειμενικά κι ανεξάρτητα από συγκεκριμένα άτομα, ιστορικές καταστάσεις και κοινωνικά συμφραζόμενα. Είτε απλώς υπαινίσσεται είτε αποδίδεται ευθέως με δογματική απολυτότητα, το ζητούμενο στην ανάπτυξη ενός μεθοδολογικού μηχανισμού αξιολόγησης, τυποποίησης και πιστοποίησης των ποικίλων ενεργειών του κάθε ατόμου, είναι ότι η παρατηρήσιμη συμβατότητα των ατομικών διαδρομών παραπέμπεται σε βιολογικά εγγεγραμμένες τάσεις και παρορμήσεις και σε γενετικά κωδικοποιημένες και προγραμματισμένες δυνατότητες και κληρονομικές προδιαθέσεις. Φυσικοποιώντας τις ως διιστορική ανθρωπολογική σταθερά, αυτές οι επιστημονικές κατευθύνσεις συχνά προϋποθέτουν αξιωματικά αυτό που καλείται να αποδειχτεί ερευνητικά, εθίζοντας στην θεώρηση φαινομένων ιστορικά και κοινωνικά καθορισμένων ως αιώνιων κι αυταπόδεικτων αληθειών, ως λογικών δεδομένων δηλαδή με εδραιωμένη ψυχολογική προδηλότητα.

Σε μια διαφορετική κάπως κατεύθυνση παρ' ολ' αυτά, είναι μέσα στους κόλπους των θετικών επιστημών όπου εντοπίζονται εναλλακτικά προς γραμμικά και μονοδρομικά υποδείγματα επιστημονικών ερευνητικών κατευθύνσεων. Μέσα σ' αυτούς τους κόλπους -κι ίσως όχι πλέον σποραδικά, τον τελευταίο μισό αιώνα- εντοπίζονται απόπειρες διασταύρωσης και σύνθεσης ασύνδετων επιστημονικών κατευθύνσεων κι αναζητήσεις ενοποίησης γνώσεων, συνόλων φαινομένων και διαδικασιών που φαίνονται εκ πρώτης όψης διαφορετικά κι ανταγωνιστικά.

Βάσει της εκτίμησης ότι η προσέγγιση του σημείου σύγκλισης όλων των εξηγήσεων, ανοίγει τις προοπτικές των πιο εντυπωσιακών επιστημονικών επιτευγμάτων, εξερευνάται η αναγκαιότητα αναδιαπραγμάτευσης των γνωστικών δεσμεύσεων που έχουν επιτευχθεί τερματισμένα στα προνομιούχα συμφραζόμενα της επιστημονικής εξήγησης και στο αντίστοιχο σύστημα εννοιών που έχει γίνει αποδεκτό ως κοινό κριτήριο εγκυρότητας στην επιστήμη. Στο βαθμό που χάνουν το κύρος τους οι εδραιωμένες ιδέες της πεπατημένης αντίληψης και των αντίστοιχων εξιδανικεύσεων της κλασικής αντίληψης της επιστήμης, το προς εξέταση αντικείμενο υπερβαίνει την αναλλοίωτη οντότητα και τις συντελεσμένες ιδιότητες που μέχρι τούδε το χαρακτήριζαν. Έτσι τα αυστηρά οριοθετημένα νοητικά σχήματα και τα κλειστά σώματα γνώσης ανοίγουν, ενώ παράλληλα αναδύονται διεπιστημονικοί γνωστικοί τομείς κι αντίστοιχοι επαγγελματικοί κλάδοι που διαθέτουν πολύπλοκες ερευνητικές περιοχές και δεν μπορούν να κατηγοριοποιηθούν εύκολα σε προϋπάρχοντα σχήματα διάκρισης του επιστημονικού αντικειμένου.

Μάλιστα, μέσα από την ίδια την ερευνητική διαδικασία ορισμένων θετικών επιστημών -όπως για παράδειγμα, η κβαντική φυσική, η μοριακή βιολογία αλλά κι αρκετές περιοχές των ίδιων των μαθηματικών- αναδεικνύονται πλευρές της επιστημονικής γνώσης που δεν εξαντλούνται σε τυπικά λογικές κι αυστηρά μαθηματικές αναλύσεις. Στις περιπτώσεις αυτές, το παράδειγμα της σκέψης, της γνώσης και της πρόβλεψης που στηρίζεται στις γραμμικές και συναγώγιμες συναρτήσεις που ελεγχόμενα εξάγονται απ' την εμπειρική παρατήρηση, αδυναμεί να δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις στα προβλήματα που ανακύπτουν απ' την μελέτη σύνθετων οργανωτικών επιπέδων, τα οποία περιέχουν στοιχεία σε δυναμικές αλληλεπιδράσεις κι αμφίδρομες αλληλοδιεισδύσεις. Κι αναπόφευκτα, το παράδειγμα αυτό τείνει να ξεπεραστεί, αναθεωρώντας έτσι την ιδέα της διαρκούς και προβλέψιμης τροχιάς που δύναται να προσπελαστεί μέσω συνεχούς

κατάτμησης του αντικείμενου μελέτης, μέσω συσσώρευσης εμπειρικού περιεχομένου και μέσω μιας απλουστευτικής απεικόνισης και προσάρτησης προκαθορισμένων γνωστικών συνθηκών κάποιων αυτόνομα υπαρκτών μερών για την οργάνωση ενός κλειστού σώματος γνώσης.

Έτσι λοιπόν, σε αρκετές περιπτώσεις μες στους κόλπους των θετικών επιστημών τα τελευταία χρόνια, η μέγιστη ικανότητα λύσης των προβλημάτων στη διαδικασία της επιστημονικής ανακάλυψης, καλλιεργείται μέσα απ' το ενδιαφέρον για τα μη επιδεχόμενα τελεσίδικης απόφασης και για τα ανοιχτά ενδεχόμενα, για την σύνθεση αιτιοκρατίας και τυχαιότητας και για την έλλειψη προβλεψιμότητας, για την συμπεριφορά μακριά από συνθήκες ισορροπίας και για τις λεπτές διαφοροποιήσεις, για την αμφισημία και το διφορούμενο, για τα απροσδιόριστα γνωστικά όρια και για τα στοιχεία αβεβαιότητας και τις ασυμβατότητες και τις παραδοξότητες που υπεισέρχονται των γνωστικών στοιχείων. Αποκτά έτσι ιδιάζουσα αξία η δυναμική θεώρηση που μετασχηματίζει τις δεδομένες κατηγορίες, η ανορθόδοξη ενόραση που δεν κάμπτεται υπό το βάρος μιας αξιοσεβούμενης και καθαγιασμένης γνώσης και γενικότερα, οι στοχαστικές διαδικασίες της επιμελημένης επεξεργασίας της φαντασίας που αναδύουν το πρωτότυπο, το απροσδόκητο και το ασύλληπτο. Και στο βαθμό που η έμφαση στον μερικό χαρακτήρα των κριτηρίων επιστημονικής επάρκειας και στις κινήσεις ασυντόνιστων εξορθολογισμών, κατορθώνει να δώσει τη σκυτάλη στην επεξεργασία σύνθετων σκοπιμοτήτων, η σχετικοποίηση του αιτήματος τυποποίησης των μεθοδολογικών προτύπων ανανεώνει μεθοδολογικά την επιστημονική πρακτική, παρέχοντάς της περισσότερο διαισθητικά επεξηγηματικά μοντέλα κι υποδείγματα.

Έτσι, ένα μέλημα όλο και περισσότερων επιστημονικών εγχειρημάτων στις θετικές επιστήμες, μια διαδραστικότητα που ανατρέπει τις

ισορροπίες, μπορεί να ενεργοποιηθεί τη στιγμή που περιέχεται το γνωρίζον υποκείμενο στην υπό παρατήρηση υλική αντικειμενικότητα. Ως ενεργό μέλος στις απεικονίσεις που παράγει, το γνωρίζον υποκείμενο -παρατηρητής και συμμετέτοχος- επιτυγχάνει ένα ορισμένο επίπεδο ανακλαστικότητας κι αναστοχασμού σε σχέση με τα όρια της ακρίβειας του επιστημονικού ελέγχου, κι ένα επίπεδο εξάρτησης της κατάστασης του υπό εξέταση αντικειμένου απ' το πλαίσιο παρατήρησης που χρησιμοποιεί για την ανίχνευση και την καταγραφή των ιδιοτήτων αυτού.

Όψεις αυτών των αναζητήσεων εντοπίζονται τα τελευταία 40 τουλάχιστον χρόνια, και στους κόλπους της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας και της πολιτισμικής ανάλυσης, στις απόπειρές τους να υιοθετήσουν προσεγγίσεις περισσότερο ερμηνευτικές απ' την -θεωρούμενη, βέβαια, ως αναγκαία- αυστηρή ακολουθία της αυτοματοποιημένης ρουτίνας της συλλογής κι επεξεργασίας εμπειρικά παρατηρήσιμων δεδομένων.

Προκειμένου η παρατήρηση της κοινωνικής συμπεριφοράς να μην κρίνεται από σκοπιές που είναι εξωτερικές προς αυτήν, η έμφαση μετατοπίζεται στην άμεση πρόσβαση στην πρωτογενή εμπειρία, κάτι που επιτυγχάνεται μέσω της βιωματικής εμπλοκής κι ενσωμάτωσης του ερευνητή στο πεδίο έρευνας και μέσω της τοποθέτησης του ερευνώμενου στο επίκεντρο της ερευνητικής διαδικασίας. Η επιτόπια έρευνα, η συμμετοχική παρατήρηση, η αδόμητη και μη κατευθυνόμενη συνέντευξη ή ερωτηματολόγιο, κι άλλες παρεμφερείς ερευνητικές ή τεχνικές μέθοδοι -που πλέον η χρήση τους διευρύνεται συνεχώς- επιδιώκουν να εξαρτούν την ερευνητική διαδικασία απ' την κατασκευή αναλυτικών εργαλείων και τη διασταύρωση εννοιακών πλεγμάτων κατά τη διάδραση του ερευνητή με τους ερευνώμενους. Μακριά βέβαια απ' το να συνιστούν αμοιβαία διαλογική παραγωγή, οι μέθοδοι αυτές ελαχιστοποιούν την ζεύξη ή και αίρουν φαινομενικά την αυστηρή

δικοτομία παρατηρητή και παρατηρούμενου, υιοθετώντας μια αμεσότερη επαφή και μια εκ των έσω προσέγγιση, ενδοσκοπήση ή και υποκίνηση του υπό διερεύνηση αντικειμένου.

Στόχος δηλαδή αυτών των μεθοδολογικών κατευθύνσεων είναι να καλύψουν την υποκειμενική διάσταση της ανθρώπινης δραστηριότητας και να κατανοήσουν το νοηματικό ορίζοντα και την σημασιολογική οπτική των μελετώμενων φορέων δράσης, εστιάζοντας σε συναισθηματικούς παράμετρους συγκρότησης και λειτουργίας του κάθε υποκειμένου και στα λανθάνοντα συμβολικά τους αποθέματα, σε συνηθισμένες δραστηριότητες της καθημερινής πραγματικότητας και στις αμοιβαίες σχέσεις των ατόμων σε ορισμένες καταστάσεις. Κι έτσι, κεντρικός άξονας ανάλυσης και χαρακτηριστική μορφή άντλησης των κοινωνιολογικών δεδομένων, δεν είναι η εξατομικευμένη κατάσταση ενός απομονωμένου υποκειμένου, αλλά η κατάσταση διαντίδρασης και συνάντησης των υποκειμένων μεταξύ τους, η διάσταση δηλαδή των διυποκειμενικών σχέσεων που διαμορφώνει τον κοινό νου και το υπόβαθρο παραδοχών για τη δράση και την αλληλόδρασή τους.

Στις περιπτώσεις που μελετούν και στις υποθέσεις εργασίας που συνιστούν, προκειμένου να αντισταθμιστεί ο κίνδυνος του μηχανιστικού στοιχείου των ποσοτικών ερευνών, εισάγονται αιτιακά πρότυπα με μη έκδηλες και μη δυνάμενες να μετρηθούν μεταβλητές. Οικοδομείται έτσι ένα πλέγμα ποικίλων νοηματικών εντυπώσεων σε αφηγηματική μορφή, ως βάση για την ερμηνεία και την αναλυτική χρήση κάθε συγκεκριμένου εμπειρικού δεδομένου. Για την καλύτερη σύνδεση αυτού του πλέγματος δηλαδή με τεχνικές εμπειρικών μετρήσεων και για την ιδανικότερη ενσωμάτωσή του σε προτάσεις που να επιτρέπουν εμπειρική κρίση.

Ο τρόπος συγκρότησης των θεωρητικών διατυπώσεων από τις οποίες εξαρτάται εννοιολογικά η ερμηνευτική κατανόηση στις περισσότερες απ' αυτές τις ερευνητικές κατευθύνσεις, δεν μπορεί λοιπόν να

αποφύγει την επιβολή τυποποιημένων κι εργαλειακά στοχευμένων ορισμών των κρίσιμων όρων πάνω στις κοινωνικές δράσεις από τις οποίες εξάγονται οι αποκρίσεις. Παραμένει δηλαδή προσδεδμεμένος στην επιφανειακή εμπειρία και σε υπεραπλουστευτικές συσχετίσεις μεταβλητών της κοινωνικής ζωής, προσγειωμένος στο επίπεδο της παρατήρησης κάποιων μοναδικών, ιδιαίτερων και τοπικής εμβέλειας γεγονότων, βγαλμένων απ' το ευρύτερο -αλλά συναγόμενο- πλαίσιο της κοινωνικής ολότητας.

Μπορεί δηλαδή η θεωρητική ενατένιση στρωματοποιημένων πορτραίτων μονοθεματικής εστίασης να μην επιχειρεί αυστηρή κατηγοριοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας σε στεγανές έννοιες, αλλά ένα είδος κατηγοριοποίησης συνιστά αναγκαίο όρο οργάνωσης της διερεύνησής της. Ο περιπτωσιολογικός χαρακτήρας αυτών των ερευνών πεδίου δηλαδή, σπανίως προσανατολίζει τις θεωρητικές στοχεύσεις σε στοιχειώδεις γενικεύσεις κι υποτυπώδη συμπερασματική πλασίωση, ενώ η διατύπωσή τους έξω κι ανεξάρτητα από τα πεδία εφαρμογής τους, φαντάζει κενή ή κοινότυπη.

Μπορεί επίσης σε ορισμένες περιπτώσεις τέτοιων ερευνών, η εννοιολογική δομή των ερμηνειών να είναι αναγκασμένη να στέκεται αυθύπαρκτη από τις εξεταζόμενες κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, ώστε να παγιωθεί με αναγνώσιμους όρους και να 'ναι ανοικτή στην εκ νέου διαπραγμάτευση κι ερμηνεία τους, αλλά πρόκειται για θεωρητική στόχευση εσωτερικής, εσωστρεφούς κι αυτοαναφορικής συνέπειας, που ξεφεύγει κι είναι λιγότερο επιδεικτική κι υποκείμενη σε συστηματικούς τρόπους και ρητούς κανόνες αποτίμησης των πραγμάτων, σε αξιολογικές κρίσεις κι έλεγχο, ή σε αντίστοιχες οντολογικές δεσμεύσεις ευρύτερης ισχύος. Γιατί, όπως και να 'χει, η προσφυγή στη κερματισμένη διαπραγμάτευση και στη μερικευτική ομφαλοσκόπηση, στις περιπτωσιακές κατασκευές και στα συμπτωματικά παράγωγα της σκέψης, αφενός οδηγεί ανεπαίσθητα σε

μια αποσπασματικότητα και μια περατότητα στο πεδίο της αναλυτικής εμβέλειας κι αφετέρου, παρέχει περισσότερο περιγραφικές παρά εξηγητικές δυνατότητες.

Στο βαθμό που η περιγραφή μικρών κι ενίοτε ιδιόμορφων κοινωνικών κόσμων προτείνει ένα βαθμό κωδικοποίησης υπερβολικά ισχυρό κι εφήμερο, ευνοείται περαιτέρω η διασπορά κι ο διασκορπισμός των νοηματικών αιτιάσεων καθολικής φύσης σε σχηματοποιημένες κοινωνικές περιοχές και στυλιζαρισμένα συμβολικά σύμπαντα. Η επινόηση δηλαδή τέτοιων περιστασιακών αφετηριών προσέγγισης της πραγματικότητας και συνακόλουθα, συγκυριακών αρχών κατανόησης κι αξιολόγησης της σημασίας των σκοπών της ανθρώπινης πράξης - αφετηριών κι αρχών, των οποίων η ρευστότητα κι η ευμεταβλητότητα αρνούνται προκαταβολικά κάθε καθολικευτικό και δεσμευτικό στοιχείο πάνω στις παρεμβάσεις της σκέψης μέσα στον κόσμο-, απονευρώνει συστηματικά και τείνει να θέσει σε δυσμείνεια ή και να αποποιηθεί εντελώς, ζητημάτων όπως η πιθανότητα εξερεύνησης κι εξεύρεσης της ουσίας των κοινωνικών φαινομένων, η θεμελιοκρατική αξίωση εξήγησης κατά νοηματικά ικανοποιητικό και συνεκτικό τρόπο του κοινωνικού γίγνεσθαι, κι η απόπειρα ανασύνθεσης της πραγματικότητας σε ευρεία ερμηνευτικά σχήματα και σε γενικά και καθολικά ισχύοντα επεξηγηματικά μοντέλα. Κι όσο η συγκρότηση κι η διατύπωση προτάσεων που αξιώνουν κάποια κατάκτηση γνωστικής βεβαιότητας ως προς τα περιεχόμενα της μάθησης για τον κόσμο, εξασθενούν ή υπονομεύονται -αναβάλλοντας επ' αόριστον τις πιθανότητες θεωρητικής επαναδραστηριοποίησης της υπόσχεσης μιας ευλογοφανούς αίσθησης του υποκειμένου με τον εαυτό του και με τον κόσμο που τον περιβάλλει-, τόσο περισσότερο οι ρυθμιστικές ιδέες στον προσανατολισμό και τον έλεγχο των γνωστικών αιτημάτων, εξαρτώνται από αισθητικά κριτήρια και λογοτεχνικές -ή απλώς τεχνικές- τεχνοτροπίες, όπως για παράδειγμα, η μορφή και τα υφολογικά κι εκφραστικά μέσα με τα οποία αρθρώνεται ένα

επιστημονικό κείμενο, ή οι συμβολισμοί, οι κώδικες και τα ποικίλα σημεία που στοιχειοθετούν την εκφορά του.

Στο μέτρο μάλιστα, που μια τέτοια αισθητικιστική -αλλά συχνά συνάμα, κι άκρως λειτουργιστική και πραγματιστική ή οϊωνεί εκλαϊκευτική- σύλληψη της κοινωνικής πραγματικότητας, απολαμβάνει μεγάλης δημοτικότητας, τείνει να γενικευτεί ως δεσπόζουσα κανονικότητα στο διανοητικό ορίζοντα της εποχής, ποζάροντας παράλληλα ως εκπρόσωπος μιας ελεύθερης, πρωτογενούς, ή ακόμη και μη ακαδημαϊκής σκέψης. Έτσι, τα χαρακτηριστικά της, αποστραγγιζόμενα από οποιεσδήποτε ρηξιακές αιχμές, κι απεκδυόμενα των όποιων αρνητικών -πολιτικών ή συναισθηματικών- φορτίσεων, προσφέρονται για περισσότερο διακοσμητικού τύπου κι ανέξοδες χρήσεις. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, καθίσταται κάτι παραπάνω από σύνηθες το γεγονός ότι οι γνωστικές αναζητήσεις επικεντρώνονται στην αναγόρευση του στοιχείου της απροσδιορισιμότητας και του ακαθόριστου σε νόρμα, και του στοιχείου της διαφορετικότητας, της ετερότητας, της ιδιαιτερότητας και της απόκλισης σε διακύβευμα. Ενώ παράλληλα, ασκούν γοητευτική επίδραση κι έλξη στις γνωστικές εκφράσεις, χαρακτηριστικά όπως η ευελιξία της έκφρασης κι η πόζα, το παιχνίδι του ελλειπτικού κι υπαινικτικού ύφους και το αποπροσανατολιστικό της υποδήλωσης, η εκκεντρικότητα της αφήγησης κι η ανισορροπία κι η ιδιοτροπία της περιγραφής, η έξαρση της υπερβολής, του παραδόξου και της ασημαντότητας, οι λεκτικές ακροβασίες κι η εξυπνακίστικη ειρωνεία, η ρητορική επιτήδευση κι η αυτοαναφορικότητα, η συγκινησιοκρατική αυθαιρεσία της υποκειμενικής κρίσης κι η ελαστική επιχειρηματολογία, οι στοχαστικές συνθέσεις από ετερόκλητα υλικά κι οι πειραματισμοί με νεφελώδεις υποθέσεις, η επινόηση μιας εικονικά στοχεύουσας στην εκμηδένιση κάθε συνοχής στυλιστικής μάσκας κι η ενσωμάτωση του ατυχηματικού, του σκανδαλώδους, του σοκαριστικού και της αρνητικής ταυτότητας

ως εύρημα κι ως ευφυολόγημα, η εκλεκτική αποστασιοποίηση κι η αποφορτισμένη από προτασιακές δεσμεύσεις ελαφρότητα.

Απέναντι σ' όλ' αυτά, ακόμα κι η κριτική σκέψη που θέλει να δει την αντινομική σύνθεση της πραγματικότητας ως κοινωνικό ζήτημα προς δημόσια συζήτηση, λειτουργεί ως ανακουφιστική επίφαση και τερψίθυμη παραμυθία στο άκαμπτο δόγμα της απεμπόλησης του γνωσιοθεωρητικά κι οντολογικά ουσιώδους και της ισόβιας καταδίκης του θεωρητικού λόγου σε -παραστατικό αλλά επίπεδο- σχολιασμό μιας συγκεκριμενοποίησης που διαρκώς εκκρεμεί προς ερμηνεία και σε επιτόπιες παρεμβάσεις σε μια περιφερειοποιημένη κοινωνική δομή. Άλλοτε πάλι, η κριτική σκέψη, μπορεί να λειτουργεί ως άλλοθι κι ως ένα είδος απαραίτητου πνευματικού παραπληρώματος στις τεχνοκρατικές ανάγκες του δυτικού κόσμου και στην εσωτερική λογική κατακερματισμού που τις διέπει.

Μιας και συμμετέχοντας στη δημόσια συζήτηση, αποδέχεται το θεωρητικό πλαίσιο παραδοχών που προκρίνουν οι ανάγκες αυτές ως πραγματολογική προϋπόθεση κάθε επιχειρηματολογίας -καθόσον προκαταλαμβάνουν την αφετηριακή θέση κάθε δημόσιας συζήτησης-, κάθε έκφραση κριτικής σκέψης δεν αργεί να μετατραπεί σε αξιόλογη μεταβιβάσιμη δεξιότητα και πρακτική ικανότητα, εφαρμόσιμη σε μια σειρά ευέλικτων παραγωγικών συνθηκών, δυνάμενη να καταστήσει πιο αποτελεσματικό το ευρύτερο πεδίο ενδιαφερόντων της. Τελικά λοιπόν, στις σημερινές δυτικές καπιταλιστικές δημοκρατίες, κάθε μορφή γνώσης που δεν διακατέχεται από ένα πνεύμα χρησιμοθηρίας και στοχοπροσηλωμένης (αντ)αποδοτικότητας και που δεν διατυπώνεται με ένα απλοϊκό, ευχάριστο, ευανάγνωστο, ή τεχνολογικά αναπαραστάσιμο τρόπο, στιγματίζεται, χλευάζεται κι εξοβελίζεται απεγνωσμένα ως θεωρητικολογούσα μεμψιμοιρία, γραφική, δύστροπη, δυσνόητη, αναχρονιστική, μάταιη, ανώφελη, άχρηστη, ανεπιθύμητη, αφελής, ή καθαρά χάσιμο χρόνου.

Επίμετρο παραπομπών εργογραφίας

1^η §

Για μεταγενέστερες κριτικές προσεγγίσεις σε θέματα που έχουν να κάνουν με την κοινωνία, την γνώση και την επιστήμη, βλ.

Hegel [1821], Hegel [1830], Nietzsche [1873], Ροΐδης [1900], Adorno/Horkheimer [1944], Lowith [1949], Guthrie [1957], Bonnard [1954-1959], Papaioannou [1959], Papaioannou [1960], Papaioannou [1963], Adorno [1966], Papaioannou [1968], Guthrie [1969], Nisbet [1969], Jay [1973], Schumacher [1977], Αλατζόγλου-Θέμελη [1982], Μιχαηλίδης [1982], Παπαδόπουλος [1982], Γεωργοπούλου-Νικολακάκου [1982], Κουτλούκα [1982], Κωσταράς [1982], Κάλφας [1986], Striker [1996], Αναγνωστόπουλος [1998], Σίνου [1998], Μπακονικόλα [1998], Μπαρτζελιώτης [1999], Χρόνης [1999], Φιλιππούσης [1999], Μελισσίδης [1999], Μπουγάς [2001-2002], Δρόσος [2007], Κυρτάρης/Ράγκος [2010].

2^η §

Για μεταγενέστερες κριτικές προσεγγίσεις σε θέματα που έχουν να κάνουν με την κοινωνία, την γνώση και την επιστήμη, βλ.

Hegel [1830], Febvre [1914], Tawney [1926], Adorno/Horkheimer [1944], Lowith [1949], Παραϊοαννου [1960], Παραϊοαννου [1968], Nisbet [1969], Αντωνοπούλος [1981], Παπαδημητρίου [1986], Μεταξόπουλος [1986], Κυρτάτας [1992], Φιλιππούσης [1999], Μπουγάς [2001-2002], Βέλτσος [2007], Δρόσος [2007].

3^η §

Για μεταγενέστερες κριτικές προσεγγίσεις σε θέματα που έχουν να κάνουν με την κοινωνία, την γνώση και την επιστήμη, βλ.

Sorel [1908], Tawney [1926], Horkheimer [1930], Zilsel [1942], Adorno/Horkheimer [1944], Lowith [1949], Papaioannou [1960], Kosik [1963], Papaioannou [1963], Papaioannou [1966], Adorno [1966], Papaioannou [1968], Nisbet [1969], Hill [1971], Landmann [1975], Braudel [1967-1979], Braudel [1979], Αντωνοπούλος [1981], Παπαδημητρίου [1986], Κάλφας [1986], Μεταξόπουλος [1986], Κατσουρός [1987], Heller [1988b], Hall [1992], Βεντούρης [1992], Καραγιάννης [1998], Μπουγάς [2001-2002], Δρόσος [2007], Δρόσος [2008], Arnautu [2012].

4^η §

Για προσεγγίσεις επικεντρωμένες σε θέματα που έχουν να κάνουν με την κοινωνία, την γνώση και την επιστήμη, βλ. ενδεικτικά

Kant [1784], Schiller [1795].

Για μεταγενέστερες κριτικές, βλ.

Sorel [1908], Tawney [1926], Adorno/Horkheimer [1944], Lowith [1949], Kosik [1963], Ραπαϊοαννου [1963], Ραπαϊοαννου [1966], Adorno [1966], Braudel [1967-1979], Braudel [1979], Αντωνοπούλος [1981], Heller [1988b], Hall [1992], Μπουγάς [2001-2002], Δρόσος [2007], Δρόσος [2008].

5^η §

Για προσεγγίσεις επικεντρωμένες σε θέματα πολιτικά, οικονομικά, πολιτισμικά, βλ. ενδεικτικά

Marx [1857], Marx [1867], Spencer [1882], Veblen [1899], Weber [1904-1905], Sorel [1908], Taylor [1911], Tawney [1926].

Για μεταγενέστερες κριτικές, βλ.

Adorno/Horkheimer [1944], Polanyi [1944], Lowith [1949], Παπαϊωάννου [1951], Freyer [1952], Mills [1953], Papaioannou [1963], Papaioannou [1966], Papaioannou [1968], Habermas [1968], Jay [1973], Landmann [1975], Braudel [1967-1979], Braudel [1979], Lasch [1979], Wellmer [1983], Λεβιάθαν-συντακτική ομάδα/Quinones [1988], Δεληγιώργη [1989], Παπαδημητρίου [1990], Hall [1992], Pippin [1994], Μαρκίς [1995], Hardt/Negri [2000], Μπουγάς [2001-2002], McGowan [2004], Σταυρακάκης [2005], Δρόσος [2008], Σταυρακάκης [2010].

Για προσεγγίσεις επικεντρωμένες σε θέματα που έχουν να κάνουν με την γνώση και την επιστήμη βλ. ενδεικτικά

Weber [1913], Weber [1919], Adorno [1931], Δημαράτος [1932], Horkheimer [1937], Popper [1937].

Για μεταγενέστερες κριτικές, βλ.

Adorno [1961], Kuhn [1962], Adorno [1966], Verdenal [1972], Duchesneau [1972], Bouveresse [1972], Γέμτος [1974], Νταλιάνης [1977], Lyotard [1979], Κάλφας [1981], Feyerabend [1982], Νικολακόπουλος [1985], Βαλλιάνος [1985], Κατσουρός [1987], Τερλεξής [1988], Feyerabend [1987-1990], Κόντος [1989], Κελεσίδου [1991].

6^η §

Για προσεγγίσεις επικεντρωμένες σε θέματα πολιτικά, οικονομικά, πολιτισμικά, βλ. ενδεικτικά

Keynes [1924-1926], Adorno/Horkheimer [1944], Polanyi [1944], Denney/Glazer/Riesman [1950], McLuhan [1951], Παπαϊωάννου [1951], Mills [1951], Mills [1953], Macdonald [1953], Adorno [1954], Whyte [1956], Mills [1956], Arendt [1958], Galbraith [1958], Parsons/White [1960], Arendt [1960], Shills [1960], Boorstin [1961], Morin [1962], Habermas [1962], Bell [1963], McLuhan [1964], Marcuse [1964], Sontag [1965], Bottomore [1966-1967], Agnoli [1967], Papaioannou [1968], Bottomore [1969], Baudrillard [1970], Widmer [1972], Bell [1962-1976], Bell [1970-1976a], Bell [1970-1976b], Bell [1971-1976], Mander [1978], Lasch [1979].

Για μεταγενέστερες κριτικές, βλ.

Fabbrini [1982], Brantlinger [1983], Ricoeur [1983], Μπουζέας [1983], Markus [1988], Φίλιας [1988], Γεωργίου [1988], Λυριντζής [1988-1989], Λιβιεράτος [1989], Lasch [1990], Λιβιεράτος [1991], Kondylis [1991], Κούρτοβικ [1992], Hobsbawm [1994], Kellner [1994], Αποστολίδου [1994], Psychopedis [1995], Lekhi [1999], Little [1999], Κωνσταντακόπουλος [2003], McGowan [2004], Σταυρακάκης [2005], Σταυρακάκης [2010].

Για προσεγγίσεις επικεντρωμένες σε θέματα που έχουν να κάνουν με την εκπαίδευση και την επιστήμη βλ. ενδεικτικά

Hayek [1936], Hayek [1945], Wiener [1948], Broglie [1953], Wiener [1950-1954], Institut fur Sozialforschung Soziologische Exkurse [1956], Macdonald [1957], Mills [1959], Popper [1961], Adorno [1961], Lazarsfeld [1962], Wiener [1962-1963], Berger [1963], Wieser [1967], Glazer/Strauss [1967], Etzioni/Lehman [1967], Adorno [1968], Adorno [1969], British Society for Social Responsibility in Science [1972], Scientists and Engineers for Social and Political Action [1972], Castoriadis [1970-1973], Castoriadis [1977].

Για (μεταγενέστερες) κριτικές, βλ.

Ιωαννίδης [1970], Jay [1973], Ζευγαρίδης [1974], Νταλιάνης [1977], Giddens [1977], Δίζελος [1978], Lyotard [1979], Κάλφας [1981], Λίποβατς [1983], Τάτσης [1985], Κόντος [1989], Κατσούλης [1991], Κελεσιδου [1991], Μάνδρος [1991⁺], Κονιαβίτης [1984-1993], Κουζέλης [1993], Collini [1993], Κωνσταντοπούλου [1995], Jacoby [1999], Ράντης [2003], Gavroglu [2008].

7^η §

Για προσεγγίσεις επικεντρωμένες σε θέματα παραγωγικής οικονομικής οργάνωσης, βλ.

Touraine [1969], Bell [1973], Bell [1976], Khader [1977], Braudel [1967-1979], Coriat [1979], Fontanet [1980], Pastre [1983], Lipietz [1985], Hirsch [1985], Negt [1985], Θεοχαράς [1985], Μοσχονάς [1987], Τσεκούρας [1987], Scott [1988], Drucker [1988], Castells [1989], Murray [1989], Holloway/Pelaez [1990], Maitan [1991], Ναξάκης [1992], Λυμπεράκη [1992], Λαμπριανίδης [1992], Δρουκόπουλος [1992], Κοσκινιάς/Λύτρας [1992], Liodakis [1992], Allen [1992], Bonanno [1993], Il Prato Rosso [1993], Hakken [1993], Vakaloulis [1993], Vakaloulis [1994], Castells [1996], Τσακίρης [1997], Caffentzis [1998], Αντωνοπούλου [1999], Hardt/Negri [2000], Lessa [2001], Antonopoulou [2001], Αλεξίου [2001], Λάσκαρη [2001⁺], Ψαρρά [2002], Futura-συντακτική ομάδα [2007], Πετράκη [2007α], Πετράκη [2007β], Παπαχρόνη [2007].

Για προσεγγίσεις επικεντρωμένες σε θέματα πολιτικοοικονομικά, βλ.

Hayek [1960], Samuelson [1948-1973], Bell [1970-1976b], Bell [1974-1976], Krehm [1977], Hayek [1979], Habermas [1979], Glasgow University Media Group [1980], Gilpin [1981], Zolo [1981⁺], Friedman [1982], Ingrao [1983], Κυπριανίδης [1983], Sorman [1984], Therborn [1985], Glotz [1985], Offe [1984], Offe [1985a], Offe [1985b], Ο' Connor [1985], Δεδουσόπουλος [1985], Χατζηκωνσταντίνου [1985⁺], Kondylis [1986], Cazanova [1987], Bonfeld [1987], Clarke [1988], Markus [1988], Αγγελίδης [1988], Lipietz [1989], Ιωαννίδης [1989], Αγγελίδης [1989], Στασινοπούλου [1989], Ewald [1989], Touraine [1989], Maffesoli [1989], Lasch [1990], Deleuze [1990], Lanza [1990], Στασινοπούλου [1990], Κορλίρας [1991], Τσαμουργκέλης [1991], Καλτσόγια-Τουρναβίτη [1991], Γετίμης [1991], Γράβαρης [1991], Bonfeld/Holloway [1991], Παγουλάτος [1992], Lipovetsky [1992], Held [1992], Psychopedis [1992], Αγγελίδης/Ψυχοπαίδης [1992], Αγγελίδης [1993], Τουτζιαράκης [1993], Σαγιάς/Σπουρδαλάκης [1993], Hobsbawm [1994], Swedberg [1994], Ψυχοπαίδης [1994α], Χάλαρης [1994], Βούλγαρης [1994α], Βούλγαρης [1994β], Σταμάτης [1994], Δρόσος [1994], Γράβαρης [1994], Bonfeld/Holloway [1995], Psychopedis [1995], Rosanvallon [1995], Μπελαντής [1995], Σταμάτης [1995], Βούλγαρης [1996], Ιωαννίδης [1996], Δικαίος [1996], Δαρεμάς [1996], Ρήγος [1996], Wieviorka [1996], Haque [1996], Wolff [1997a], Wolff [1997b], Shaikh [1997], Fine [1997], Μαυρουδέας/Τσουλφίδης [1997], Πάκος [1997], Πιτέλης [1997], Βαρουφάκης [1997], Χάλαρης [1997], Γράβαρης [1997], Χλέτσος [1998], Dixon [1998], Χρήστου/Βλάχου [1999], Γρόλλιος [1999], Τσουκαλάς [1999], Aronowitz [1999], Amin [1999], Panitch [1999], Morin [2000], Γιαλκέτσος [2000], Λύτρας [2000], Παπαγεωργίου [2000], Γράβαρης [2001], Βουδούρη [2003], Σταυρακάκης [2004], Σταμάτης [2005], Klein [2007], Mouffe [2008], Γράβαρης [2008], Ρέππας [2008], Δρουκόπουλος [2008], Σωτήρης [2009], Μαγκλάρας [2009], Aeschmann/Dardot/Laval [2009], Κιουπκιολής [2011].

Για προσεγγίσεις επικεντρωμένες σε θέματα διανοητικής παραγωγής (πολιτισμικά, γνώσης, εκπαίδευσης, επιστήμης, κτλ) βλ.

Brecht [1932], Hayek [1936], Hayek [1945], Wiener [1948], McLuhan [1951], Wiener [1950-1954], Adorno [1954], Macdonald [1957], Wiener [1961a], Wiener [1961b], Kuhn [1962], Wiener [1962-1963], Wieser [1967], Becker/Geer [1957], Bell [1963], McLuhan [1964], Adorno [1966], Glazer/Strauss [1967], Adorno [1968], Schutz [1970], Ιωαννίδης [1970], Widmer [1972], Castoriadis [1970-1973], Geertz [1973], Ζευγαρίδης [1974], Bell [1962-1976], Sahlins [1976], Mattelart [1977], Δίζελος [1978], Bourricaud [1979], Lyotard [1979], Descamps/Lyotard [1979], Delacampagne/Jankelevitch/Maggiore [1979], Garrigues/Georges [1981], Κάλφας [1981], Lyotard [1982], Habermas [1983], Jameson [1982], Brantlinger [1983], Ritzer [1983a], Ritzer [1983b], Λίποβατς [1983], Jameson [1984], Polman [1984], Χατζηκωνσταντίνου [1984], Maturana/Varela [1984], Honneth [1984], Rorty [1984], Eagleton [1985], Arac [1986], Clot [1987], Ρουσόπουλος [1987], Μπουγάς [1988], Λεβιάθαν-συντακτική ομάδα/Quinones [1988], Αγραφιώτης [1988], Heller [1988a], Heller [1988b], Λυριντζής [1988-1989], Κομνηνού [1988-1989], Κόντος [1989], Harvey [1989], Boyer [1989], Ψυχοπαίδης [1989], Ουζουνίδης [1989], Μπασάκος/Κόκκινος [1989], Feyerabend [1987-1990], Jameson [1984-1990], Jameson [1989-1990], Jameson [1990], Δουράκης [1990], Lewontin [1990], Psychopedis [1989-1991], Mouzelis [1991], Μαρκόπουλος [1991], Μάνδρος [1991⁺], Κατσούλης [1991], Kondylis [1991], Κούρτοβικ [1992], Hall/Held/McGrew [1992], McGrew [1992], Thompson [1992], Μανουσέλης [1992], Hassner [1992], Πεφάνης [1992], Ψυχοπαίδης [1992], Κονιαβίτης [1984-1993], Collini [1993], Mouzelis [1993], Jameson/Kouvelakis/Vakaloulis [1993], Κατσανέβας/Πούλος [1993], Ψυχοπαίδης [1994b], Παπαγεωργίου [1994], Σταυρακάκης [1994], Πατέλλη [1994], Τσινόρεμα [1994], Μαυρουδέας [1994], Kellner [1994], Barber [1995], Κρίμπας [1994], Κρίμπας [1995], Κωνσταντοπούλου [1995], Ψυχοπαίδης [1995], Τσινόρεμα [1995], Wynne [1995], Martin [1996], Ovetz [1996], Σιάνου [1996], Δεληγιώργη [1996], Κοτζιάς [1996], Fiske [1996], Σταυρακάκης [1996], Γκαρίπης [1996], Πετμεζίδου [1996], Μπουντουρίδης [1996], Rose [1997], Κολέζα/Σκορδούλης [1997], Μπακαλάκη [1997], Schultz [1998], Kondylis [1998], Poltermann [1998], Elliott [1998], Τσουκαλάς [1998], Χαραλάμπης [1998], Carnoy/Castells [1999], Robins/Webster [1999], Jacoby [1999], Roberts [2000], Harvie [2000], Smith [2001], Βαρουφάκης [2001], Γρόλλιος [2001], Zizek [2001], Κωνσταντοπούλου [2001], Μερτζάνης [2002], Σεβαστάκης [2002], Πεχλιβανίδης [2002], Αλεξίου [2002], Eagleton [2003], Καλφόπουλος [2003], Αστρινάκης [2003], Σταμάτης [2004], Πατέστος [2004], Μπαλτάς/Καρίτζης [2004], Παναγιωτόπουλος [2004], Αρβανιτάκης [2004], Hjørland [2004b], Pasquier [2005], Καρακώστας [2005], Δημητρίου [2006], Αλεξίου [2006], Αλεξίου [2007], Γανρογλου [2008], Σεβαστάκης [2008], Σεβαστάκης, Δ [2008], Μερτίκας [2008], Δημητρίου [2008], Δεληγιώργη [2008], Αλεξίου [2009], Μερτίκας [2012], Τσέκερης [2012].

Μέρος Β:

Επιστήμη και Βιβλιοθήκες:
επιγραμματική επισκόπηση των
διανοητικών θεμελίων στον χώρο των
βιβλιοθηκών μέχρι την διαμόρφωση της
επιστήμης των βιβλιοθηκών

§

Οι βιβλιοθήκες -ως χώροι διαφύλαξης της αποτυπωμένης γνώσης- διατηρούν στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού, ένα ανεξίτηλο σημάδι που ανιχνεύεται ήδη απ' την αρχαιότητα με τα τότε διαθέσιμα μέσα αποτύπωσης (περγαμηνές, πάπυροι), ενώ γίνεται πιο έντονο απ' τον 15^ο αιώνα και μετέπειτα. Μέσα στα πλαίσια του πνεύματος της αναγέννησης και της διάδοσης της επιστημονικής κοσμοαντίληψης, η εφεύρεση της τυπογραφίας δίνει την κατάλληλη ώθηση για την περαιτέρω αύξηση της ποσότητας και της σημασίας των βιβλιοθηκών.

Η εξάπλωση σ' όλα τα μήκη του δυτικού κόσμου χώρων αποθήκευσης και πρόσβασης στην ανθρώπινη γνώση, γίνεται επιβοηθητικό θεμέλιο - αν όχι, φορέας- της ανάπτυξης του δυτικού πολιτισμού, αλλά παραδόξως, δεν αναπτύσσεται με τον ίδιο ρυθμό ο αναστοχασμός όσων σχετίζονται με τις βιβλιοθήκες πάνω στο αντικείμενο των βιβλιοθηκών, δηλαδή στην ιστορική συγκρότησή τους, στις αρχές στις οποίες ερείδεται η ύπαρξή τους, στους σκοπούς που αποβλέπουν, στις αξίες που αποκτούν, και στις μεθόδους που χρησιμοποιούν.

Παρ' όλ' αυτά, όλα τα βιβλία του πρώτου αιώνα της τυπογραφίας καταγράφηκαν απ' τον Ελβετό λόγιο **Conrad Gesner (1516-1565)** στο τετράτομο έργο του *Bibliotheca universalis*, που το συνέγραψε απ' το 1545 ως το 1555. Ο Gesner το 1548 εξέδωσε και το *Pandectae*, το οποίο περιείχε χιλιάδες τίτλους βιβλίων, τα οποία κατέταξε κάτω από επικεφαλίδες και υποκεφαλίδες, αναφερόμενες στα ποικίλα γνωστικά πεδία.

Γενικότερα, κατάλογοι βιβλίων τυπωνόντουσαν και παλιότερα απ' αυτούς του Gesner, με περισσότερο περιορισμένο εξαντλητικό εύρος. Για παράδειγμα, το 1495, ο **Johannes Trithemius (1462-1516)** εξέδωσε

τον κατάλογο γερμανών συγγραφέων *De luminaribus sive de illustibus viris Germaniae*.

Όμως, διανοητικές αναψηλαφήσεις και προγραμματικές διακηρύξεις και δράσεις σε σχέση με την πρόσκτηση και τη διάθεση προς χρήση της ανθρώπινης γνώσης στις βιβλιοθήκες, εντοπίζονται σποραδικά τους επόμενους αιώνες στον ευρωπαϊκό χώρο.

Αφενός στη Γαλλία, όπου με μια βιβλιοθήκη ανοιχτή στο κοινό και με μεγάλη συλλογή, σχετίζεται ο **Gabriel Naude (1600-1653)**, ο οποίος το 1627 εκδίδει το *Avis pour dresser une bibliotheque*, προάγγελος πολλών σύγχρονων προβληματισμών.

Αφετέρου, στους βρετανικούς θρησκευτικούς κύκλους των μέσων του 17^{ου} αιώνα, σε μια περίοδο διανοητικού και θεολογικού αναβρασμού, με πολιτικές και θρησκευτικές προεκτάσεις και θεωρητικές συγκρούσεις γύρω από την επιστήμη, την εκπαίδευση και την κοινωνική μεταρρύθμιση. Κι ιδιαίτερα, η περίοδος που ξεκινά απ' την πουριτανική επανάσταση του 1640 και κλείνει με την παλινόρθωση του 1660 -και σε παραλληλία προς την ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνικής- είναι η κατάλληλη περιρρέουσα ατμόσφαιρα για μια περαιτέρω όσμωση μεταξύ επιστημονικού και θεολογικού πνεύματος.

Ένας κύκλος λογίων με κέντρο τον **Samuel Hartlib (1600;-1662)** και συνοδοιπόρους του, τον **John Dury (1596-1680)**, τον **Johann Amos Comenius (1592-1670)** και τον **William Petty (1623-1687)**, θέλησαν να πραγματώσουν και να συνδυάσουν απ' τη μια μεριά, τις αντιλήψεις του **Francis Bacon (1561-1626)** για τη διάδοση της γνώσης και για τη συστηματική εξερεύνηση του φυσικού κόσμου στην κατεύθυνση της επικυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση (αντιλήψεις που ξεκινά η έκφρασή τους το 1605 με το *The advancement of learning*), κι απ' την άλλη, τις βιβλικές διδαχές για την αναγκαιότητα της επαύξησης της

γνώσης πριν το τέλος της ιστορίας (όπως παρουσιάζονται κυρίως στον Δανιήλ, στο εδάφιο 12:4).

Η χιλιαστική εμμονή του κύκλου του Hartlib για το επικείμενο τέλος της ιστορίας και του περιούσιου ρόλου της Βρετανίας σ' αυτό, τούς εμφύσησε την αποστολή της πνευματικής προετοιμασίας του βρετανικού λαού διαμέσου καλύτερης θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης, καλύτερων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και καλύτερης οργάνωσης της γνώσης. Η εκκλησία, το σχολείο και το πανεπιστήμιο, κι η βιβλιοθήκη, θεωρούνται απ' τον κύκλο του Hartlib ως θεμελιακά χαρακτηριστικά ενός κατάλληλα μετασχηματισμένου κόσμου, και τα ανθρώπινα υποκείμενα που διαχειρίζονται τις τύχες αυτών των πνευματικών χώρων, ως μέρη ενός ευρύτερου κινήματος για την προαγωγή της μάθησης.

Σ' αυτά τα πλαίσια, τα μέλη του κύκλου του Hartlib, με εσωτερική αλληλογραφία και με δημόσιες τοποθετήσεις απ' το 1647 κι εξής, εξέφρασαν ένα όραμα ενός γραφείου παροχής γνώσης και πληροφοριών, προκειμένου να θεραπεύσει ανθρώπινες αναγκαιότητες με κύριες κατευθύνσεις τις ανάγκες των φτωχών, τις εμπορικές ευκαιρίες κέρδους, τις καθημερινές διαπροσωπικές σχέσεις, καθώς και την αυθύπαρκτη στοχαστική τέρψη.

Παράλληλα, ο κοινωνικός αναβρασμός συνεχιζόταν την εποχή εκείνη, με την έκπτωση του βασιλιά Καρόλου Α', κάτι που οδήγησε σε πολιτικό ζήτημα την τύχη των βασιλικών αγαθών -ανάμεσα στα οποία ήταν και μια πλούσια βιβλιοθήκη- με την πώληση ή το ρίξιμο στην πυρά, να είναι κάποιες από τις προτάσεις που έθεταν οι συμμετέχοντες στη δημόσια συζήτηση.

Τη στιγμή εκείνη, το 1650, ο Dury (ή Durie, σύμφωνα με την αγγλική γλώσσα της εποχής) παίρνει τη θέση αναπληρωτή στη βιβλιοθήκη, αναδιοργανώνοντάς την, ενώ έγραψε δυο σύντομες επιστολές προς τον Hartlib. Οι επιστολές αυτές εκδόθηκαν τον ίδιο χρόνο υπό τον τίτλο

The reformed librarie-keeper: or two copies of letters concerning the place and office of a librarie-keeper. Στην έκδοση αυτή, εκείνη την χρονιά, περιλήφθηκε ακόμη μία επιστολή του Dury προς τον Hartlib, με τίτλο *A supplement to the reformed school.* Επίσης συμπεριλήφθηκε κι ένα κείμενο για τα μαθηματικά του **John Pell (1611-1685)** με τίτλο *An idea of mathematicks,* καθώς κι ένα κείμενο για μια βιβλιοθήκη στην Γερμανία με τίτλο *The description of one of the chiefest libraries which is in Germanie,* που αποδίδεται είτε στον **Heinrich Julius Scheurl (1600-1651)** -ο οποίος δύο χρόνια πριν, το 1648, είχε γράψει το *Bibliographia moralis-* είτε στον **Johann Schwartzkopf (1596-1659).**

Αλλά οι δύο πρώτες επιστολές του Dury είναι αρκετά πιο σημαντικές. Ενώ η δεύτερη επιστολή είναι περισσότερο αφηρημένη και κάπως πομπώδης, αναπαράγοντας επιχειρήματα της πρώτης σε οργανική σχέση με τις αξίες και την αποστολή της χριστιανικής θρησκείας, η πρώτη επιστολή ερευνά το ρόλο και τις μεθόδους των βιβλιοθηκών - κυρίως, των πανεπιστημίων-.

Ο Dury απευθύνεται στους ανθρώπους των βιβλιοθηκών -αυτούς που «κρατούν» τα βιβλία («librarie-keepers»)- και τους εγκαλεί να υπερβούν ένα απλό ρόλο επιστασίας, διατήρησης και (δια)φύλαξης των βιβλίων, και να αναλογιστούν τη θέση τους ως μεσάζοντες και συντελεστές της προαγωγής της μάθησης. Με το να κάνουν την γνώση διαθέσιμη, αποθησαυρίζοντας και διανέμοντάς την ώστε να μην αχρηστευτεί, οι βιβλιοθήκες και οι άνθρωποι τους, συντηρούν το δημόσιο απόθεμα της γνώσης διευρύνοντάς την, και συμμετέχουν στη διανοητική ζωή της επιστημονικής κοινότητας.

Έπειτα ο Dury καταπιάνεται με πιο μεθοδολογικά ζητήματα σε σχέση με την αξιολόγηση των χρήσιμων βιβλίων που αποκτά μια (πανεπιστημιακή) βιβλιοθήκη. Θεωρεί εφικτό να στέλνουν στην βιβλιοθήκη όλοι οι τυπογράφοι ένα αντίτυπο απ' τα βιβλία που τυπώνουν, αλλά αυτά τα βιβλία χρειάζεται να αξιολογηθούν ως προς

τη χρησιμότητά τους από ένα σώμα ειδικών επιστημόνων που θα διαχειρίζεται την πολιτική προσκτήσεων της βιβλιοθήκης. Ως προς την ευκολότερη και περισσότερο ευνόητη δυνατότητα εύρεσης των βιβλίων στη βιβλιοθήκη, ο Dury προτείνει τη δημιουργία ενός καταλόγου των βιβλίων, αλφαβητικά ανά τίτλο, με αναφορά στο συγγραφέα και με ένα σημάδι διάκρισης σε ποια επιστήμη αναφέρεται.

Τέλος, ο Dury κάνει αναφορά και σε πιο διαδικαστικά θέματα, διακηρύσσοντας την ανάγκη ενός επαρκούς μισθού για τους ανθρώπους των βιβλιοθηκών, προκειμένου να μην μπαίνουν στο πειρασμό να λειτουργούν ως έμποροι και μικροκερδοσκόποι των βιβλίων που εισάγουν στις βιβλιοθήκες που απασχολούνται.

§

Απ' το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα κι έπειτα, το ενδιαφέρον για τις βιβλιοθήκες γίνεται εντονότερο στη Γερμανία, αρχής γενομένης με τη Χαιδελβέργη, όπου το 1664 ο **Johann Heinrich Hottinger (1620-1667)** κυκλοφορεί το σύγγραμμά του *Bibliothecarius quadripartius*.

Έπειτα, το 1676, ο **Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716)** γίνεται σύμβουλος του δούκα του Ανόβερου, έχοντας και την ευθύνη της βιβλιοθήκης του. Ήδη απ' το 1668 ο Leibniz προγραμμάτιζε μια περιοδική έκδοση -την οποία ποτέ δεν υλοποίησε- υπό τον τίτλο *Nucleus Librarius Semestralis*. Εκεί θα συγκέντρωνε και θα παρουσίαζε τα πιο αξιοσημείωτα βιβλία απ' την πληθώρα πλέον, που κυκλοφορούσαν στις εξαμηνιαίες εκθέσεις της Φρανκφούρτης και της Λειψίας.

Ο Leibniz ανάμεσα στο 1688 και το 1690, γράφει το *Dicours touchant la methode de la certitude et de l' art d' inventer pour finir les disputes et pour faire en peu de temps de grands progres*, στο οποίο προτείνει τη χρήση ενός συστήματος ελέγχου των βιβλίων με καταλόγους κι ευρετήρια των έργων. Ενώ το 1700 παρουσίασε για τη βιβλιοθήκη μια πρόταση ομαδοποίησης των βιβλίων σύμφωνα με 10 γνωστικά πεδία.

Μετά από σχεδόν ένα αιώνα, στη Γερμανία πάλι, ο θεωρητικός στοχασμός πάνω στις βιβλιοθήκες αναθερμαίνεται.

Το 1785 ο **Gerhard v. Scharnhorst (1755-1813)** εκδίδει το περιοδικό *Bibliothek fur Officiere*, το οποίο στα 3 τεύχη του την ίδια χρονιά, παρουσίαζε, κριτικάρε και μετέφραζε νέα βιβλία. Ενώ το 1790, ο

Albrecht Christoph Keyser (1756-1811) γράφει το *Über die Manipulation bey einrichtung einer bibliothek und der verfeirtigung der bucherverzeichnisse*.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1802, στο Μόναχο και την βασιλική βιβλιοθήκη -την οποία πλημμυρίζουν χιλιάδες βιβλία προερχόμενα από βαυαρικές μοναστηριακές βιβλιοθήκες-, αντιμετωπίζονται προβλήματα κατά την προσπάθεια εύρεσης των βιβλίων που χρειάζονται οι λόγιοι. Τότε αναλαμβάνει τις υπηρεσίες της ο **Martin Schrettinger (1772-1851)**, ο οποίος είχε εργαστεί λίγα χρόνια νωρίτερα και σε μοναστηριακή βιβλιοθήκη.

Ο Schrettinger μέσα σε λίγα χρόνια επιδίδεται σε ένα μεγαλόπνοο εγχείρημα, το *Versuch eines vollstandigen lehrbuchs der bibliothekwissenschaft: oder anleitung zur vollkommenen geschäftsführung eines bibliothekars in wissenschaftlicher form*. Το έργο αυτό αποτελείται από 4 τεύχη: τα 2 πρώτα τεύχη με ένα πρόλογο κυκλοφόρησαν το 1808 και το 3^ο τεύχος με πρόλογό του το 1810. Το 1828 έγραψε συμπληρώματα για κάθε ένα από τα 3 πρώτα τεύχη, καθώς και το 4^ο τεύχος (το οποίο προόριζε να εκδώσει ήδη απ' το 1811 κι εν συνεχεία προετοίμαζε να το εκδώσει μέσα στο 1821). Στη δίτομη έκδοση του 1829 (όπου στον πρώτο τόμο αναδημοσιεύονται τα 3 πρώτα τεύχη), περιλαμβάνεται επίσης ένας νέος πρόλογος που έγραψε το 1828, καθώς και μια απάντηση που έγραψε το 1821 ο Schrettinger στην κριτική που του έγινε για τα προηγούμενα τεύχη από τον **Friedrich Adolf Ebert (1791-1834)** εκείνη την χρονιά.

Όπως φαίνεται κι απ' τον τίτλο του έργου του, ο Schrettinger μιλάει για πρώτη φορά για μια επιστήμη της βιβλιοθήκης (bibliothekwissenschaft). Αναζητώντας έναν επιστημονικό τύπο διαχείρισης των βιβλιοθηκών, αναδημιουργεί με αυτόν τον τρόπο ένα επιστημονικό πεδίο των βιβλιοθηκών ως κάτι το εντελώς νέο.

Ο Schrettinger αρχίζει το έργο του παραθέτοντας εννοιολογικές τοποθετήσεις γύρω από τη βιβλιοθήκη και στη συνέχεια αντιπαρέχεται με όλα τα μεθοδολογικά ζητήματα στην κατεύθυνση της οργάνωσης των βιβλίων. Με λεπτομερειακή και σχολαστική αντιμετώπιση, ο Schrettinger θέτει ερωτήματα και προτείνει ιδέες για πάσης φύσης ευρετήρια, καταλόγους, για τον τρόπο που να τοποθετούνται τα βιβλία στα ράφια, και καταλήγει σε θέματα συντήρησης και διοίκησης των βιβλιοθηκών.

Το 1834 ο Schrettinger κυκλοφορεί το *Handbuch der bibliothekswissenschaft*, το οποίο είναι μια επανέκδοση του κυριότερου μέρους του προηγούμενου έργου του, με την προσθήκη ενός εκτενούς επιμέτρου, στο οποίο παραθέτει ορισμένα παραδείγματα θεματικής ταξινόμησης.

Την ίδια εποχή ο Ebert, που αν και νεώτερος, συνδιαλεγόταν κριτικά με τον Schrettinger, αναπτύσσει κι αυτός αρκετό έργο, όπως για παράδειγμα, το νεανικό του έργο *Über öffentliche bibliotheken, besonders deutsche universitätsbibliotheken, und vorschläge zur einer zweckmassigen einrichtung derselben* το 1811, που το επεξεργάστηκε και κυκλοφόρησε το 1820 με τίτλο *Die bildung des bibliothekars*. Ο Ebert έγραψε επίσης 2 δίτομα έργα: το *Zur handschriftenkunde* το 1825 και το 1827, καθώς και το *Allgemeines bibliographisches lexicon*, ο πρώτος τόμος του οποίου κυκλοφόρησε το 1821 και ο δεύτερος το 1830.

Μετά από λίγα χρόνια, το 1840, ο Johann August Friedrich Schmidt γράφει το *Handbuch der bibliothekswissenschaft, der literatur-und bucherkunde*.

Ενώ, στη Γερμανία επίσης, ο Andreas August Ernst Schleiermacher (1787-1858) γράφει το 1847 το *Bibliographisches system der*

gesamten wissenschaftskunde, mit einer anleitung zum ordnen von bibliotheken, kupferstichen, musikalien, wissenschaftlichen und geschäftspapieren, το οποίο εκδίδεται το 1852 σε 2 τόμους.

Στο έργο αυτό, ο Schleiermacher σε μια εκτενή εισαγωγή παρουσιάζει λεπτομερώς τις πρακτικές και θεωρητικές αρχές του συστήματος βιβλιογραφικής ταξινόμησης που προτείνει. Προσπαθώντας να διακρίνει την έννοια της βιβλιογραφικής ταξινόμησης από την έννοια της επιστημονικής και φιλοσοφικής ταξινόμησης, ο Schleiermacher διερευνά μετέπειτα τη δομή των ευρύτερων περιοχών της αποτυπωμένης γνώσης σε όρους βιβλιογραφικής οργάνωσης. Ο στόχος του συστήματος είναι διπλός, αποσκοπώντας και στη διευθέτηση των αναγραφών στους ταξινομημένους καταλόγους, και στη φυσική ταξινόμηση των βιβλίων στα ράφια.

§

Αντίστοιχες αναζητήσεις εκείνη την εποχή και μετέπειτα, αναπτύσσονται και στον αγγλοσαξονικό κόσμο. Η θεωρητική συζήτηση απ' τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και κορυφώμενη προς το τέλος του, επικεντρώνεται στην τάξη των καταλόγων, στις σχέσεις ανάμεσα στα θέματα, και στην τάξη καθεαυτής της γνώσης, θέλωντας να εξηγήσει τις αρχές και τους κανόνες σύμφωνα με τις οποίες κατασκευάζονται τα εργαλεία και οι τεχνικές του βιβλιογραφικού ελέγχου. Οι αναζητήσεις καθιέρωσης τέτοιων εργαλείων και τεχνικών, παρήγαγαν μια πληθώρα κανονιστικών προτάσεων, πολλές από τις οποίες άντεξαν στον χρόνο.

Το 1841 ο **Antonio Panizzi (1797-1879)**, καθόσον εργαζόταν στη βιβλιοθήκη του βρετανικού μουσείου στο Λονδίνο, συνέταξε κανόνες για τη σύνταξη του γενικού αλφαβητικού καταλόγου, το *Rules for the compilation of the catalogue*.

Ενώ το 1846, στο *On the supply of printed books from the library to the reading room of the british museum*, καταπιάνεται με προβλήματα που ανακύπτουν όταν δεν είναι κατάλληλα οργανωμένη η βιβλιοθήκη, αναφέροντας παραδείγματα καθυστερήσεων απόκρισης στις επιθυμίες των αναγνωστών, ειδικά όταν κάποιος από αυτούς ζητούν ταυτόχρονα παραπάνω από ένα βιβλίο. Για την ακρίβεια, αναφέρεται συγκεκριμένα σε μια περίπτωση που δημιουργήθηκαν παράπονα, παραθέτοντας μετά στην έκδοση, την αλληλογραφία που προέκυψε με τον συγκεκριμένο αναγνώστη της βιβλιοθήκης, προκειμένου να εμφυσήσει την προσοχή σ' όσους ενδιαφέρονται για την συλλογή των τυπωμένων βιβλίων του βρετανικού μουσείου.

Επίσης, δυο χρόνια αργότερα, το 1848, με την επιστολή του, *Mr. Panizzi to the Right Hon. The Earl of Ellesmere British Museum*,

προσπαθεί να οριοθετήσει περαιτέρω την χρησιμότητα ενός καταλόγου ως προς την καλύτερη επιλογή βιβλίου απ' τον αναγνώστη.

Στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, στις ΗΠΑ, ο **Charles Coffin Jewett (1816-1868)**, που δούλεψε στη βιβλιοθήκη του ινστιτούτου Smithsonian στην Ουάσιγκτον, ετοιμάζει το 1853, το *The Smithsonian catalogue system*, ένα σχέδιο στερεοτυποποίησης των τίτλων των βιβλίων στην προοπτική σχηματισμού ενός γενικού καταλόγου όλων των βιβλίων της χώρας με αναφορά στην βιβλιοθήκη όπου το καθένα μπορεί να βρεθεί. Το έργο συνοδεύεται από πίνακες που εκθέτουν τον αριθμό των βιβλίων που εισήχθησαν στην βιβλιοθήκη το 1852, με αναφορά στην πηγή από την οποία παραλήφθηκαν (αγορά ή δωρεά).

Την ίδια χρονιά, μια ομάδα απασχολούμενων στις βιβλιοθήκες, σε βιβλιοπωλεία κι εκδόσεις, προεξέχοντος του Jewett, προσκαλούν άλλους ενδιαφερόμενους για βιβλιογραφικές δραστηριότητες για ένα συνέδριο. Όπως σημειώνει ο Jewett στο *Opening address of the president*, η σκέψη που τους διακατέχει είναι ότι η γνώση που ενυπάρχει στα βιβλία και η θεμελίωση και διαχείριση των βιβλιακών συλλογών για δημόσια χρήση, μπορούν να προωθηθούν μέσα από συνεννόηση των ενδιαφερόμενων προσώπων.

Στο συνέδριο που έλαβε χώρα στη Νέα Υόρκη, μεταξύ 15 και 17 Σεπτεμβρίου 1853, πέρα από την συζήτηση που αναλώθηκε στο εγχείρημα του Jewett, συμμετείχαν 82 άνθρωποι απ' τον χώρο των βιβλιοθηκών, της εκπαίδευσης και των συγγραφέων, από διάφορες πολιτείες των ΗΠΑ. Σ' αυτό το συνέδριο δηλαδή, διατυπώθηκε για πρώτη φορά η θέληση να οργανωθούν οι απασχολούμενοι στις βιβλιοθήκες, ως επιστημονική κοινότητα, ως επαγγελματική ομάδα, ως θεσμική ένωση.

Κι ενώ η προγραμματική δουλειά στο ινστιτούτο του Smithsonian θα συνεχιστεί 10 χρόνια αργότερα, όταν ο **J. Peter Lesley (1819-1903)** δημοσιεύει το *On the classification of books: annual report of the board of regents of the Smithsonian Institution, showing the operations, expenditures, and condition of the institution for the year 1862*, θα χρειαστεί να περάσουν 23 χρόνια για να επαναδραστηριοποιηθεί η θεσμική αξίωση να ιδωθεί η εργασία των υπαλλήλων των βιβλιοθηκών ως επαγγελματική δραστηριότητα.

Το 1876 λοιπόν, είναι μια εμβληματική χρονιά συνολικά για το πεδίο των βιβλιοθηκών, όταν διεξάγεται το επόμενο συνέδριο στη Φιλαδέλφεια, ιδρύεται η American Library Association (ALA), και κυκλοφορεί το περιοδικό The American Library Journal -λίγο μετέπειτα μετονομαζόμενο σε Library Journal κι εισημοποιημένο ως περιοδικό της ALA-.

Στο συνέδριο της Φιλαδέλφειας, οι παρόντες υπογράφουν κείμενο για τους σκοπούς της ALA: προώθηση των ενδιαφερόμενων θεμάτων των βιβλιοθηκών και μεγιστοποίηση της αμοιβαιότητας και της καλής θέλησης ανάμεσα σ' όσους ενδιαφέρονται για τη βιβλιοθηκή επιστήμη κι οικονομία (bibliothecal science and economy) ή βιβλιοθηκονομία (library economy), και τις βιβλιογραφικές σπουδές (bibliographical studies).

Οι σκοποί αυτοί αναπτύσσονται και στο The American Library Journal, το οποίο εκδίδεται από τον **Frederick Leypoldt (1835-1884)**, ως περιοδικό μέσο ανταλλαγής απόψεων, οπτικών, εμπειριών και συμπερασμάτων σε θέματα που ενδιαφέρουν τους ανθρώπους των βιβλιοθηκών.

Στο 1^ο τεύχος του περιοδικού, απ' τις πρώτες σελίδες, ο **Melvin Dewey (1851-1931)**, διευθυντής έκδοσης του περιοδικού -κι επίσης, πρόεδρος

της ALA και διευθυντής της δημόσιας βιβλιοθήκης της Νέας Υόρκης-, γράφει το άρθρο *The profession*, ένα μικρό αλλά καθοριστικό άρθρο για το μέλλον του χώρου των βιβλιοθηκών ως επάγγελμα, καθώς κι ως ακαδημαϊκό πεδίο.

Ο Dewey είχε συναίσθηση των ανακατατάξεων που λάμβαναν χώρα στους κόλπους των βιβλιοθηκών, παρά το πομπώδες ύφος του και τον emphaticό τρόπο που διατυπώνει την ιστορική στιγμή της αναβάθμισης του εκπαιδευτικού ρόλου της βιβλιοθήκης και της επαγγελματικής κατοχύρωσης των ανθρώπων της. Ο Dewey συγκεκριμένα, θεωρεί ότι πέρασε -ή τουλάχιστον, πρέπει να περάσει- η εποχή που ο απασχολούμενος σε μια βιβλιοθήκη είναι απλώς ένας φύλακας με μοναδικό σκοπό να προστατεύει τα βιβλία απ' το φόβο μην χαθούν. Η εποχή δηλαδή που η βιβλιοθήκη ήταν κάτι σαν μουσείο, σαν εγκαταλελειμμένο κάστρο ή σαν στοιχειωμένο σπίτι.

Ο Dewey αναφέρεται στην προσέγγιση ενός πλήθους ανθρώπων που να διασχίζουν τις πύλες της βιβλιοθήκης όπως σε ένα εμπορικό κατάστημα: όχι ως περιστασιακοί αναγνώστες αλλά ως αναγνώστες που να έχουν σχέση με τα βιβλία, αντίστοιχη με αυτή του εργάτη με τα εργαλεία του. Η βιβλιοθήκη έτσι, με προσεκτική εκτίμηση των αναγκών της κάθε κοινότητας ανθρώπων, θα πρέπει να δημιουργεί την επιθυμία σ' αυτούς, να διαβάσουν τα βιβλία της συλλογής της, προωθώντας την ιδέα ότι το ζήτημα της ανάγνωσης βιβλίων μπορεί να διαχειριστεί με καλύτερο και φθηνότερο τρόπο μέσα απ' τη δανειζόμενη βιβλιοθήκη. Την ιδέα δηλαδή ότι η επίδραση που ασκεί η τυπωμένη σελίδα στην καθημερινή εμπειρία και κοινωνική πρακτική, μπορεί να μεταχειριστεί πιο σίγουρα και δυνατά μέσα από τις βιβλιοθήκες.

Μ' αυτόν τον τρόπο -θέλει να καταλήξει ο Dewey-, οι βιβλιοθήκες αποκτούν τη δυνατότητα να αναγνωρίζονται από τις εκπαιδευτικές αρχές ότι μοιράζονται με τα σχολεία, το έργο της διαπαιδαγώγησης

των ανθρώπων, με έμφαση στα παιδιά των ασθενέστερων τάξεων, που η εργασία από νεαρή ηλικία καθιστά αδύνατη την παραμονή τους στα σχολεία ή στην ανώτερη εκπαίδευση. Και το ζήτημα της δημόσιας εκπαίδευσης διακρίνεται έτσι σε δύο ισότιμης σημασίας και προσοχής μέρη: το ελεύθερο σχολείο και την ελεύθερη βιβλιοθήκη.

Οπότε αυτό που μένει για τους εργαζόμενους στις βιβλιοθήκες, προκειμένου να καθιερώσουν τις θέσεις τους ως επαγγελματικές και να σταθούν στην πρώτη γραμμή της εκπαιδευτικής κοινότητας, είναι να γίνουν καλύτεροι, εφαρμόζοντας τις καλύτερες μεθόδους στο αντικείμενό τους και συνυπολογίζοντάς τες στη νέα τους αποστολή. Μια τέτοια ανάγκη προετοιμασίας των εργαζομένων στις βιβλιοθήκες στα νέα τους καθήκοντα, θα ωθήσει τον Dewey 8 χρόνια αργότερα, στη δημιουργία της πρώτης βιβλιοθηκονομικής σχολής, το 1884 στο πανεπιστήμιο Κολούμπια, η οποία μετέπειτα μεταφέρεται στο κρατικό πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης.

Ξαναγυρίζοντας στο έτος του 1876 και στις πιο πραγματιστικές κατευθύνσεις που διανοίγονται, είναι η χρονιά επίσης που ο Dewey κυκλοφορεί το -σχεδιοποιημένο απ' το 1873- *A classification and subject index for cataloguing and arranging the books and pamphlets of a library*, ένα έργο που θα γνωρίσει μετέπειτα αρκετές εκδόσεις και θα αντέξει παρά πολύ στον χρόνο. Ο Dewey διαιρεί το σύνολο των ανθρώπινων γνώσεων σε 9 αρχικές κατηγορίες (και μια γενική), καθεμία εκ των οποίων διανέμεται περαιτέρω σε 10 υποδιαιρέσεις. Όπως όμως σημειώνει στην εισαγωγή του, η θεωρητική αρμονία κι ακρίβεια, θυσιάζονται επανειλημμένα στις πρακτικές αναγκαιότητες της επιστήμης κι έτσι, με θεωρητικούς όρους, αυτού του είδους οι διαιρέσεις καταντούν να είναι παράλογες.

Το 1876 επίσης, κυκλοφορεί το *Rules for a printed dictionary catalogue* του Charles Ami Cutter (1837-1903) ως ειδικό τμήμα της

έκθεσης του U.S. Bureau of Education, *Public libraries in the United States of America: their history, condition, and management*. Ο Cutter τα επόμενα χρόνια γράφει 2 άρθρα στο *Library Journal* που προετοιμάζουν την ανάπτυξη του συστήματος ταξινόμησής του. Το 1879, το *Classification on the shelves: with some account of the new scheme prepared for the Boston Athenaeum*, και το 1880, το *A classification for the natural sciences*. Έτσι ο Cutter, μετά από 12 χρόνια τουλάχιστον προεργασίας, κυκλοφορεί το 1891 την ανάπτυξη του συστήματός του, το *Expansive classification*, στο οποίο αφιερώθηκε μέχρι το τέλος της ζωής του, με βελτιώσεις και συμπληρώσεις. Μετά την πρώτη κυκλοφορία του συστήματός του, ο Cutter επεξηγεί περαιτέρω τις επιλογές του με το *Reasons for using the "Expansive Classification" in an international bibliography* στο 2^ο δελτίο του διεθνούς ινστιτούτου βιβλιογραφίας, το 1897, και την ίδια χρονιά, με το *The expansive classification* στο 2^ο διεθνές συνέδριο βιβλιοθηκών στο Λονδίνο.

Στενός συνεργάτης του Cutter ήταν ο **Richard Bliss**, ο οποίος αρθρογράφησε στο *Library Journal* δυο φορές το 1882, με το *Alphabetization versus classification* και το *Logical classification* (στα οποία συνδιαλέγεται με τον **J. Schwartz**), και μια φορά το 1889 με το *Report on classification*.

Ο Bliss ενδιαφερόμενος για την καθιέρωση της τάξης και της ταξινόμησης των επιστημών, λαμβάνει την επιρροή κι ανατρέχει στο πρότυπο του **August Comte (1798-1857)** -ο οποίος από το 1830 μέχρι το 1842 γράφει το *Cours de philosophie positive* κι από το 1851 μέχρι το 1854 γράφει το *System de politique positive*- και του **Herbert Spencer (1820-1903)** -ο οποίος το 1864 γράφει το *Principles of biology*-.

Έτσι ο Bliss υποστήριζε ότι η αρχή της ταξινόμησης που διέπει την επιστήμη, είναι η αρχή της εξέλιξης, η οποία μπορεί να επικρατεί σε όλα τα τμήματα της γνώσης. Ενώ κι ο Cutter θεωρεί την εξελικτική

τάξη ως την θεμελιωτική οδηγητική αρχή σε μια -βασισμένη στη γνώση- οργάνωση του βιβλιογραφικού υλικού. Οπότε, οι θεματικές υποδιαιρέσεις αναπαριστούν την τάξη της εξέλιξης ως προς την συνθετότητα και την χρονικότητα της εξέλιξης, ακολουθώντας μια (χρονο)λογική τάξη βασισμένη σε ιδεοτυπικές περιγραφές των διαδικασιών βιβλιακής παραγωγής κι οικονομικής ανταλλαγής.

Ο Cutter συνηγορεί υπέρ της ιδέας της εξέλιξης για να προωθήσει ένα θεωρητικό υπόστρωμα που να νομιμοποιήσει λογικά το σύστημά του. Παρ' όλ' αυτά, δεν σκόπευε στην ταξινόμηση της γνώσης, παρά στην ταξινόμηση των βιβλίων όπως προκύπτει ως πρακτική ανάγκη τοποθέτησής τους στα ράφια με μια τάξη.

Στο ίδιο μοτίβο σκέψης και πρακτικής με τον Cutter και τον Bliss, κινήθηκε κι ο **Ernest Cushing Richardson (1860-1939)**, στο έργο του *Classification: theoretical and practical*, το 1901. Το έργο αυτό αποτελείται από δύο διαλέξεις που έδωσε ο Richardson στο Alumni Association (η πρώτη με τίτλο *The order of the sciences* στις 31 Ιανουαρίου 1901, και η δεύτερη με τίτλο *The classification of books* την επόμενη μέρα, 1 Φεβρουαρίου, η οποία πρωτοδημοσιεύτηκε στο *Library Journal*), και συμπληρώνεται από ένα εκτενές παράρτημα που αναλύει περισσότερο το περιεχόμενο των διαλέξεων του.

Ο Richardson πραγματεύτηκε την θεωρητική ταξινόμηση των επιστημών, ορίζοντάς της ως εξελικτική ταξινόμηση. Σκοπός της είναι η διευθέτηση των ανθρώπινων ιδεών για τον κόσμο σε μια αλληλουχία προσαρμοσμένη στη φυσική τάξη του κόσμου όπως προκύπτει από την εξελικτική διαδικασία από την απλότητα προς την συνθετότητα.

Απ' την άλλη μεριά, ο Richardson θεωρεί ότι η πρακτική ταξινόμηση του βιβλιογραφικού υλικού ακολουθεί την αντεστραμμένη εξελικτική τάξη, από το περισσότερο περιεκτικό στο λιγότερο κι απλότερο, καθώς

το όλο προηγείται των μερών του. Οπότε, σκοπός της δεν είναι η επιστημονική αναπαράσταση της γνώσης για τον κόσμο, αλλά η εξοικονόμηση κι επαύξηση της ικανότητας στη χρήση των βιβλίων, γι' αυτό και μπορεί να παρεκκλίνει απ' την θεωρητική ιδέα της εξελικτικής τάξης.

Ο Richardson παραθέτει επίσης πίνακες με παραδείγματα από θεωρητική ταξινόμηση, καθώς κι από πρακτική ταξινόμηση, όπως οργάνωσε το βιβλιογραφικό υλικό της βιβλιοθήκης του πανεπιστημίου του Πρίνστον. Για το πανεπιστήμιο επίσης, ο Richardson έγραψε κι ένα εγχειρίδιο το 1914, το *The beginnings of libraries*.

Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, παραπλήσιες κατευθύνσεις συναντιούνται και στην Ευρώπη. Συγκεκριμένα, στη Γερμανία, ο **Otto Hartwig (1830-1903)**, που εργάζεται στη βιβλιοθήκη της Χάλλης, κυκλοφορεί το 1884 το περιοδικό *Centralblatt fur Bibliothekswesen*. Στο 3^ο τεύχος του περιοδικού, το 1888, καταλαμβάνει μεγάλο του μέρος το *Vorbericht zur schema des realkatalogs*.

Ο κατάλογος στις βασικές του διαιρέσεις σχεδιογραφήθηκε από τον Hartwig το 1879, ενώ στα επιμέρους τμήματα συνεργάστηκαν κι άλλοι υπάλληλοι της βιβλιοθήκης, όπως ο **Arnim Graesel (1849-1917)**, καθώς κι ειδικοί σε επιμέρους επιστημονικά πεδία.

Η συγκεκριμένη βιβλιοθήκη διέθετε έναν παλαιότερο συστηματικό κατάλογο, τις ελλείψεις και τις ατέλειες του οποίου εντόπισε ο Hartwig, αναζητώντας μια εκ των προτέρων καθορισμένη αρχή σύμφωνα με την οποία να γίνονται οι μεγάλες διαιρέσεις των επιστημών. Αυτή η αρχή οφείλει να είναι σύμφωνη με τη νεώτατη διάρθρωση της επιστήμης, ώστε να μπορεί ο κατάλογος να απεικονίζει την επιστημονική κίνηση της εποχής του, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα την διατομή αυτής. Παρ' όλ' αυτά, ανάλογα με τις ανάγκες και τα

ιδιαίτερα περιεχόμενα των βιβλίων κάθε βιβλιοθήκης, η μορφή αυτή μπορεί να είναι διαφορετική, με ευλύγιστη χρήση υποδιαιρέσεων στην θέση των διαιρέσεων (κι αντίστροφα).

Μετά από 4 χρόνια, το 1892, δημοσιεύεται στο περιοδικό το *Instruktion fur die herstellung der zettel des alphabetischen catalogs*, που γνώρισε μετέπειτα επεξεργασίες κι επανεκδόσεις. Ενώ 3 χρόνια μετά το θάνατο του Hartwig, το 1906, συγγενείς του εξέδωσαν την ανολοκλήρωτη αυτοβιογραφία του, *Aus dem lebeneines deutschen biliothekars: erinnerungen und biographische aufsatze von Otto Hartwig*.

Απ' την άλλη, ο συνεργάτης του Hartwig, ο Graesel δημοσίευσε κι αυτός αρκετά έργα. Το 1890 το *Grundzuge der bibliothekslehre mit bibliographischen und erlauternden anmerkungen*, το 1897 το *Mannuel de bibliotheconomie*, το 1902 το *Handbuch der bibliothekslehre*, και το 1905 το *Fuhrer fur bibliotheksbenutzer*.

Την ίδια εποχή στο Λονδίνο, ο James Duff Brown (1862-1914) προσλαμβάνεται στη δημόσια βιβλιοθήκη του Clerkenwell κι αρχίζει τη συγγραφική του δραστηριότητα το 1892, με το *Handbook of library appliances*. Το 1895 συγγράφει μαζί με τον John Henry Quinn (1860-1941), στο περιοδικό The Library, το *Classification of books for libraries in which readers are allowed access to the shelves* και το 1897 γράφει στο ίδιο περιοδικό το *Classification and cataloguing*, ενώ την επόμενη χρονιά αρχίζει το δικό του περιοδικό, το Library World: A Medium of Intercommunication for Librarians.

Παράλληλα, ο Brown αρχίζει τη συγγραφή των εγχειριδίων. Το 1898 το *Manual of library classification and shelf arrangement* (όπου παρουσιάζεται και το *Adjustable classification scheme* των Quinn και Brown, αναθεωρημένη έκδοση της απόπειρας που είχαν κάνει το 1894).

Το 1903 συνεχίζει με το *Manual of library economy* και με το *A manual of practical bibliography*, το 1906. Την ίδια χρονιά αποκρυσταλλώνει το σύστημα θεματικής ταξινόμησης, δημοσιεύοντας το *Subject classification with tables, indexes, etc., for the sub-division of subjects*, που στη δεύτερη αναθεωρημένη έκδοσή του, το 1914, συνοδεύεται κι από έναν πρόλογο του Brown, που εξηγεί τις επιλογές του.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το εγχειρίδιο του 1898, όπου ο Brown παραθέτει γενικές απόψεις για την ταξινόμηση της γνώσης κι έπειτα διερευνά κριτικά όλα τα ταξινομικά συστήματα που είχαν προταθεί μέχρι των ημερών του, και στο τέλος παραθέτει αυτό που συνέταξε μαζί με τον Quinn. Η έγνοια του Brown για την ευπροσαρμοστικότητα των θεμάτων -η οποία αναπτύσσεται περαιτέρω στα ωριμότερα έργα του- είναι κεντρικό ζήτημα στην οπτική του για την ταξινόμηση, κι απορρέει απ' την αντίληψή του για την φύση της γνώσης ως σχετικά πρόσκαιρη, ευλύγιστη κι εναλλάξιμη.

Καταλήγει έτσι στην άποψη ότι καμιά ταξινόμηση δεν μπορεί να είναι πάγια ή εύχρηστη για την κάθε περίπτωση. Άρα όλες οι ταξινομήσεις της γνώσης είναι σε ένα βαθμό ανεπαρκείς, στο βαθμό που προσπαθούν να διευθετήσουν την γνώση με τρόπο που να δείχνει ότι τα τμήματά της προέρχονται από μια πηγή ή όρο, κι ότι όλα τα έργα για ένα θέμα βρίσκονται σε ένα σταθερό κι αμετάβλητο μέρος της βιβλιοθήκης.

Για να αντιπαρέλθει της διαπλεκόμενης ποικιλίας και των συχνών αλλαγών στα πεδία της ανθρώπινης γνώσης, ο Brown, μη συμφωνώντας με τις καθарές και προπαρασκευασμένες θεματικές διαιρέσεις, προτείνει τα διαφορετικά θέματα να σχετίζονται μεταξύ τους, ανασυνδυάζοντας έτσι τη γνώση με αναρίθμητους τρόπους.

§

Ανατολικότερα του Λονδίνου, εκείνη την εποχή, αναπτύσσει πλούσιο θεωρητικό έργο και πολυσχιδή δραστηριότητα στο Βέλγιο, ο **Paul Otlet (1868-1944)**, μαζί με αρκετούς συνεργάτες, ανάμεσα στους οποίους κι ο **Henri La Fontaine (1854-1943)** και ο **Robert Goldschmidt (1877-1935)**.

Ο Otlet αρχίζει να προβληματίζεται με αφετηρία την αυξανόμενη συσσώρευση των βιβλίων, το 1891, στο φόρουμ συζήτησης νέων νομικών *Jeune Barreau*, με το *Un peu de bibliographie*, που δημοσιεύτηκε τον επόμενο χρόνο στο όργανο του φόρουμ, *Palais*. Για τον Otlet, μέλημα της βιβλιογραφικής ανάπτυξης είναι μια ικανοποιητική και συνεχιζόμενη χαρτογράφηση της ανθρώπινης γνώσης. Το πρόγραμμα για τη βιβλιογραφία -κυρίως- των κοινωνικών επιστημών όπου αναφέρεται, περιλαμβάνει ευρετήρια και παρουσιάσεις για οποιοδήποτε υλικό δημοσιεύεται. Έτσι το υλικό -από καθαρά τυπική οπτική γωνιά- ανάγεται σε 4 στοιχεία: γεγονότα, ερμηνεία των γεγονότων, στατιστική, πηγές. Ενώ καταγράφεται με συστηματικό τρόπο σε κάρτες, οι οποίες προσφέρουν δυνατότητα αναπροσαρμογής τους στην ακολουθία του καταλόγου.

Το 1895 ο Otlet μαζί με τον La Fontaine συμμετέχουν στο διεθνές συνέδριο για τη βιβλιογραφία στις Βρυξέλλες με την εισήγησή τους *Creation d' un repertoire bibliographique universel: note preliminaire*, που δημοσιεύεται τον επόμενο χρόνο στο 1^ο δελτίο του νεοϊδρυθέντος απ' αυτούς *Institut International de Bibliographie (IIB)*. Στην εισήγησή τους αναφέρονται στο δεκαδικό σύστημα ταξινόμησης του Dewey με θετικό τρόπο, κι ερμηνεύοντάς το θέλουν να το πάνε παραπέρα, να το χρησιμοποιήσουν δηλαδή για κάποιο πιο σύνθετο εγχείρημα. Οι συνδέσεις και τα γενεαλογικά επίπεδα των ιδεών και των αντικειμένων, οι σχέσεις εξάρτησης και υπαγωγής, ομοιότητας και

διαφοράς, βρίσκουν κατάλληλη αναπαράσταση στην βιβλιογραφική έκφραση που τυποποιείται σε ταξινομικούς αριθμούς. Κάθε αριθμός εκφράζει μια ουσιαστική ιδέα κι ο συνδυασμός τους, με την αλληλοδιάδοχη κατάταξη, ακολουθεί τους νόμους της επιστημονικής λογικής. Πρόκειται δηλαδή για μια συγκολλητική γλώσσα, που στην περίπτωση της ταξινόμησης, τα νούμερα μεταφράζουν τις κοινές στον επιστημονικό κόσμο ιδέες και τις εκφράζουν σε παγκοσμίως κατανοητά σημάδια.

Παρ' όλ' αυτά, ο Otlet και ο La Fontaine διακρίνουν την επιστημονική απ' τη βιβλιογραφική ταξινόμηση. Ο καθορισμός της επιστημονικής ταξινόμησης μπορεί να περατωθεί μόνο με την ολοκλήρωση της ανάπτυξης της επιστήμης, ενώ κάτι τέτοιο δεν είναι αναγκαίο στην βιβλιογραφική ταξινόμηση. Αυτή αρκείται στην έρευνα του υλικού που σχετίζεται με τα ποικίλα τμήματα της γνώσης, στην ομαδοποίησή του σε κοινά παραδεκτή τάξη και στον καθορισμό ενός σταθερού μέρους σε καθένα απ' αυτό. Το να βιβλιογραφείς λοιπόν, σημαίνει πάνω απ' όλα να βάζεις μια ετικέτα και να παρέχεις μια θέση στο επιστημονικό υλικό.

Ο Otlet έγραψε κι άλλα άρθρα για τα θέματα αυτά, αλλά το ζήτημα γι' αυτόν και τον συνεργάτη του, ήταν η δημιουργία ενός παγκόσμιου βιβλιογραφικού αποθετηρίου -τις αρχές και τους κανόνες του οποίου αναπτύσσουν στην αρχή της εισήγησής τους-, το οποίο παίρνει σάρκα κι οστά μετρώντας ήδη από κείνη τη χρονιά 400.000 εγγραφές (για να φτάσει τις 11.000.000 μετά από 20 χρόνια).

Ο Otlet το 1903, με το άρθρο του στο 8^ο δελτίο του IIB, *Les sciences bibliographiques et la documentation*, καταπιάνεται με ζητήματα ορισμών της βιβλιογραφίας, της βιβλιοοικονομίας (biblioecographie), της βιβλιοφιλίας, της επιστήμης του βιβλίου, εισάγοντας για πρώτη φορά και την έννοια της τεκμηρίωσης (documentation). Η τεκμηρίωση απ' την μια μεριά, οφείλει να διακρίνεται απ' την οργάνωση της

γνώσης, γιατί εμπεριέχει -εκτός των έγγραφων πηγών- και φυσικά ή τεχνητά αντικείμενα, καθώς και διαφόρων ειδών μνημεία. Ενώ απ' την άλλη, η βιβλιογραφία, όποιων βελτιώσεων κι αν τύχει, είναι ένα από τα εργαλεία της διαδικασίας της τεκμηρίωσης, αφού η διαδικασία ταυτοποίησης και οργάνωσης του υλικού της παραμένει απλώς ένας οδηγός για ένα περισσότερο γενικό σύστημα έρευνας.

Για τον Otlet, η γνώση είναι ενσωματωμένη σε τεκμήρια, τα οποία την αντικειμενοποιούν και την δίνουν ένα είδος δημόσιας αναγνώρισης. Οπότε το ζήτημα που τίθεται είναι η αναζήτηση εκείνου του τρόπου μετασχηματισμού της ποικίλης μορφής κι εμφάνισης τεκμηρίων, ο οποίος θα διανέμει τη γνώση που τα τεκμήρια «περιέχουν» ή αναπαριστούν. Μέρος αυτής της διαδικασίας γίνεται έτσι η δημιουργία νέων ειδών τεκμηρίων (σε ένα τρόπον τινά παγκόσμιο βιβλίο -τό Βιβλίον-, την «σούμα» των βιβλίων -summa-), τα οποία οφείλουν να έχουν τη δυνατότητα να απλοποιούν, να συμπληρώνουν, να εικονοποιούν, και να συσχετίζουν τα ποικίλα επιστημονικά δεδομένα, συνιστώντας μια σχηματική, μεταφορική ή συμβολική αναπαράσταση της γνώσης και των γεγονότων που σχετίζονται με ένα συγκεκριμένο τμήμα της.

Ο Otlet τα αμέσως επόμενα χρόνια, αναζητά νέα μέσα επικοινωνίας που απαιτούνται για ένα τέτοιο εγχείρημα, συνεργαζόμενος με τον πολυσχιδή ερευνητή Goldschmidt. Μαζί παρουσιάζουν στο διεθνές συνέδριο για τη φωτογραφική τεκμηρίωση στην Μασσαλία το 1906, το *Sur une forme nouvelle du livre: le livre microphotographique*, το οποίο εκδίδεται αυτόνομα ως 81^η έκδοση του IIB την ίδια χρονιά, και την επόμενη στο 12^ο φυλλάδιο του IIB, καθώς και στο περιοδικό *Journal des Brevets* και -αποσπάσματά του- στο *Photorevue*.

Στόχος τους είναι να βρουν μια πρακτική διαδικασία δημιουργίας κι ανάγνωσης τεκμηρίων με τη βοήθεια της (μικρο)φωτογραφίας και της κινηματογραφίας. Σημειώνουν επίσης, ότι η ιδέα της συγκέντρωσης

των περιεχομένων των βιβλίων σε λίγα τετραγωνικά εκατοστόμετρα μέσω φωτογραφικών μεθόδων, δεν ήταν καινούρια, καθώς ανάγεται στην Βρετανία, στα 1865. Οπότε αυτό που πρέπει να ληφθεί επιπλέον υπόψιν, είναι να πλαισιωθεί το φιλμ από μια μηχανή με μεγεθυντικούς φακούς που να επιτρέπει το διάβασμα, κι από μια συσκευή προσαρμοσμένη από γραφομηχανή και μικροσκόπιο που να μετακινεί το φιλμ στον χώρο με ένα κουμπί.

Μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, ο Otlet επιστρέφει σ' αυτούς τους προβληματισμούς. Το 1918 γράφει στο περιοδικό *Revue Scientifique* το *Transformation operees dans l' appareil bibliographique des sciences*. Ο Otlet θεωρεί ότι το αποθετήριο -παιδί του καταλόγου- σκοπεύει να αποσπάσει αυτό που το βιβλίο αμαγαλματοποιεί, να μειώσει έπειτα ό,τι σύνθετο στα στοιχεία του και να αφιερώσει μια σελίδα σε αυτό. Κάθε ξεχωριστό τεκμήριο μπορεί να καταγραφεί ξεχωριστά, ούτως ώστε κάθε σελίδα ή κάρτα να είναι μετακινήσιμη σε κάθε στιγμή και νέες να μπορούν να παρεμβληθούν. Αυτή η δυνατότητα συνεχιζόμενης εισαγωγής εγγραφών κι ευλύγιστης διευθέτησής τους στο συνολικό αποθετήριο, είναι προϊόν της «μονογραφικής» αρχής, σπρωγμένης στην έσχατη συνέπειά της.

Εφτά χρόνια αργότερα, το 1925, ο Otlet μαζί με τον Goldschmidt, δημοσιεύουν ως 144^η έκδοση του IIB, το *La conservation et la diffusion internationale de la pensee: le livre microphotique*. Ανασυγκεντρώνουν εκεί τα συμπεράσματά τους υπό το πρίσμα και των καινούριων τεχνικών μεθόδων, υπολογίζοντας ότι μπορούν να φωτογραφήσουν 100 σελίδες βιβλίου σε 200 δευτερόλεπτα, με έκδηλα διατυπωμένη προτεραιότητα στα σπάνια κι εκτός κυκλοφορίας κλασικά έργα. Υπενθυμίζουν επίσης, ότι οι χαρακτηριστικές αρχές αυτού του συστήματος είναι η ταχύτητα, η οικονομία χώρου, η απλότητα χειρισμού, και το χαμηλό τιμολογικό κόστος. Οπότε μέλημα τους είναι αυτά τα τεκμήρια που φωτογραφίζονται, να μαζευτούν σε μια ενιαία

μεγάλη συλλογή (μια ταξινομημένη, «μικροφωτική» εγκυκλοπαίδεια διαμέσου νέων «μικροφωτοβιβλιοθηκών») και να διασυνδεθούν ώστε να σχηματίσουν ένα παγκόσμιο δίκτυο τεκμηρίωσης.

Ο Otlet στην ωριμότερη περίοδο της ζωής του, θα αναστοχαστεί το πρότερο θεωρητικο-πρακτικό έργο, παρουσιάζοντας δύο πιο συστηματικά έργα, αρκετά προωθημένα κι αυτά για την εποχή τους. Το 1934 στο *Traite de documentation*, προσβλέπει ότι θα προκύψουν επιτακτικές ανάγκες πρόσβασης και χρήσης της πληροφορίας που θα κάνουν απαραίτητη την εφεύρεση νέων μηχανών. Μιλάει για την δημιουργία νέων ειδών φωτοτυπικών μηχανών, για προσωπικούς αντιγραφείς τσέπης, για μηχανές μετατροπής φωνής σε γραφή, για γραφειακές μηχανές εξ αποστάσεως ανάγνωσης τεκμηρίων που να ανήκουν σε μεγάλα αποθετήρια, συνδεδεμένων είτε με καλώδιο (όπως το τηλέφωνο) είτε χωρίς καλώδιο (όπως το ραδιόφωνο κι η νεοσύστατη τότε, τηλεόραση).

Τον επόμενο χρόνο, το 1935, ο Otlet δημοσιεύει στις εκδόσεις Mundaneum, το έργο του *Monde: essai d' universalisme: connaissance du monde, sentiment du monde, action organisee et plan du monde*, παρουσιάζοντας σκέψεις για το εγχείρημα Encyclopaedia Microphotica Mundaneum, αλλά και πέρα απ' το συγκεκριμένο. Το ιδανικό Mundaneum ως ινστιτούτο, φέρνει μαζί μουσείο (για να βλέπεις), σινεμά (για να παρακολουθείς), βιβλιοθήκες, εγκυκλοπαίδειες κι αρχεία (για να διαβάζεις), κατάλογο (για να συμβουλευέσαι), διάλεξη, ράδιο και δίσκο (για να ακούς), συνέδριο και φόρουμ (για να συζητάς). Ενώ η αναπαράστασή του σε προσωπικό επίπεδο, το Studium Mundaneum, μπορεί να είναι ένα προσωπικό γραφείο, τεχνολογικά εκλεπτυσμένο, στο οποίο ο καθένας να μπορεί να κάνει χρήση εκείνων των μεθόδων τεκμηρίωσης που να προμηνύουν τις τεχνικά απεριόριστες δυνατότητες των αναλυτικών αποθετηρίων και των συνθετικών πινάκων καταγραφής και σχηματοποίησης γεγονότων.

§

Ξαναγυρνώντας στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, η αυγή του 20^{ου} αιώνα επιφυλάσσει νέους προβληματισμούς στην αμερικάνικη επικράτεια, μπρος στην ανάπτυξη και δημιουργία αρκετών δημόσιων βιβλιοθηκών στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Μιας εξέλιξης που ήταν το αποτέλεσμα τόσο του κινήματος των δημόσιων βιβλιοθηκών και της θεσμοποίησης αυτού απ' την ALA, όσο και των χορηγιών που απολαμβάνανε οι βιβλιοθήκες από οικονομικώς ισχυρά πρόσωπα που επέλεξαν να επιδείξουν φιλανθρωπικό έργο.

Ένας απ' αυτούς ήταν κι ο βιομήχανος **Andrew Carnegie (1835-1919)**, που ίδρυσε το 1905 το ομώνυμο ίδρυμα, το Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching, για να διαχειριστεί αυτό τις δραστηριότητες αυτές και μετά το θάνατό του. Το ίδρυμα είχε συσταθεί με έμφαση στην εκπαιδευτική κατεύθυνση, με χαρακτηριστική την έρευνα που ανέθεσε το 1908 στον **Abraham Flexner (1866-1959)** για την εξέταση της ιατρικής εκπαίδευσης, τα αποτελέσματά της οποίας εκδόθηκαν το 1910, ως *Flexner report*.

Κατά το πρότυπο αυτό, το ίδρυμα ανέθεσε το 1915 στον **Alvin Saunders Johnson (1874-1971)** να εξετάσει την κατάσταση των βιβλιοθηκών που είχαν χτιστεί με χρήματα απ' τον Carnegie, καθώς και την επάρκεια των σχολείων που ετοίμαζαν το προσωπικό των βιβλιοθηκών. Η έρευνα του Johnson που δημοσιεύτηκε προς το τέλος του χρόνου, ως *A report to Carnegie Corporation of New York on the policy of donations to free public libraries*, διαπιστώνει πολλές ελλείψεις στις παρεχόμενες υπηρεσίες των βιβλιοθηκών, που οφείλονται στην ανεπαρκή εκπαίδευση. Για το λόγο αυτό, συνιστά στο ίδρυμα να δώσει περαιτέρω έμφαση στην προετοιμασία του προσωπικού, προτού δαπανήσει περισσότερα χρήματα σε κτιριακό εξοπλισμό.

Το 1919, το ίδρυμα προσλαμβάνει τον **Charles Clarence Williamson (1877-1965)**, του οποίου κείμενα για το ίδιο θέμα είχαν παρουσιαστεί στο *Library Journal*, μια φορά την προηγούμενη χρονιά, το *The need of a plan for library development*, και δυο φορές το 1919, το *Efficiency in library management* και το *Some present-day aspects of library training*. Ο Williamson έτσι, επισκέφτηκε τις 15 επαγγελματικές σχολές που ήταν είτε προσδεμένες σε μεγάλες δημόσιες βιβλιοθήκες είτε μέρη πανεπιστημίων, και συνέταξε δύο εκθέσεις. Η μία με τον τίτλο *Training for library work*, το 1921, που δεν δημοσιεύτηκε μέχρι το 1971, κι η άλλη, αναθεωρημένη εκδοχή της πρώτης, με τίτλο *Training for library service*, που δημοσιεύτηκε το 1923, ασκώντας εντονότατη επίδραση.

Ο Williamson παρατηρεί ότι έχει δοθεί μεγάλη έμφαση στις υπηρεσιακές όψεις της δουλειάς της βιβλιοθήκης εις βάρος της παροχής γενικής εκπαίδευσης. Η υπερφόρτωση στις τεχνικές παραμελεί το ενδιαφέρον για τις βασικές αρχές, αντανακλώντας την επιμονή -όσον αφορά τον σκοπό των βιβλιοθηκών- στις υπηρεσίες, παρά στην ανάπτυξη της συλλογής. Και ειρήσθω εν παρόδω, επιφέροντας μια δεσπόζουσα θέση των γυναικών στις υπαλληλικές εργασίες, η οποία με τη σειρά της, ωθεί στην πρόσληψη της δουλειάς της βιβλιοθήκης ως γυναικείας, συμβάλλοντας περαιτέρω στην αποστέρηση του γοήτρου των βιβλιοθηκών.

Όπως και να 'χει -συνεχίζει ο Williamson-, αυτό που χρειάζεται για την εκπαιδευτική ανασυγκρότηση του χώρου των βιβλιοθηκών, είναι να γίνει μια διάκριση μεταξύ υπαλληλικής κι επαγγελματικής εργασίας, γιατί η σύγχυσή τους τείνει αναπόφευκτα να κρατά χαμηλά τους μισθούς στο επίπεδο του υπαλληλικού βαθμού. Απ' την μια μεριά, οι υπηρεσιακές εργασίες ρουτίνας περιλαμβάνουν την ακολούθηση κανόνων, κάτι που απαιτεί μικρή εκπαίδευση. Απ' την άλλη, η επαγγελματική εργασία έχει να κάνει με την θεωρία και την εφαρμογή

των αρχών, κάτι που απαιτεί διευρυμένη εκπαιδευτική προετοιμασία, για παράδειγμα, τεσσάρων ετών.

Ο Williamson εισέρχεται και σε αρκετά, πιο διαδικαστικά, ζητήματα (προϋπολογισμός, παραγωγή εγχειριδίων, κινητοποίηση ευκαιριών και κινήτρων, κ.ο.κ), αλλά το ενδιαφέρον του εστιάζεται στο να αρχίσουν οι σχολές να αποτελούν μέρος ενός ακαδημαϊκού τμήματος στο πανεπιστήμιο, στο μοντέλο που έχουν χρησιμοποιήσει κι άλλες επαγγελματικές σχολές, πετυχαίνοντας να αυξήσουν το επίπεδο και τα κριτήρια των προγραμμάτων τους. Συνηγορώντας για ένα στενότερο δέσιμο των βιβλιοθηκών με τα πανεπιστήμια, και καθορίζοντας ένα περιεχόμενο σπουδών που να είναι περισσότερο γενικό στη φύση του, παρά στοχοπροσηλωμένο στην εξειδίκευση, ο Williamson ωθεί στην αναγνώριση της αλληλεξάρτησης μεταξύ αποδοτικής διδασκαλίας κι ακατέργαστων υλικών έρευνας, και στην οπτική της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης, όχι ως περιφερειακής δραστηριότητας, αλλά ως ουσιαστικού εργαλείου του πανεπιστημιακού εκπαιδευτικού προγράμματος.

Η απόκριση που είχε η έκθεση στο ίδρυμα Carnegie στα αμέσως επόμενα χρόνια είχε δύο όψεις. Θεσμικά, με τη δημιουργία συμβουλευτικής ομάδας για τις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες, η οποία λειτούργησε από το 1928 μέχρι το 1932, αλλά και οικονομικά. Από το συνολικού ύψους ποσό των 5.000.000\$, το μεγαλύτερο διατέθηκε ως χορηγία στις υπάρχουσες εκπαιδευτικές σχολές, ενώ περίπου 1.000.000\$ υποστήριξε απ' το 1926 την ίδρυση στο πανεπιστήμιο του Σικάγο, της Graduate Library School (GLS), που άρχισε να λειτουργεί κανονικά το 1928.

Ο πρώτος πρόεδρος της GLS, **George Alan Works (1877-1957)**, με την ομιλία του στο Chicago Library Club το 1929, που δημοσιεύτηκε τον ίδιο χρόνο στο περιοδικό *Libraries* με τον τίτλο *The Graduate School of*

University of Chicago, συνοψίζει τους στόχους της σχολής και πως αυτή διαφοροποιείται από αντίστοιχες στον χώρο των βιβλιοθηκών. Η GLS δεν στοχεύει λοιπόν απλά στην μετάδοση ενός σώματος γενικών αρχών και πρακτικών που έχουν κριθεί χρήσιμες μέσα στο περίγραμμα των βιβλιοθηκών, παρά επιζητά την έρευνα, δηλαδή την διεύρυνση των ορίων της γνώσης εκείνης που σχετίζεται με τις βιβλιοθήκες.

Δυο χρόνια μετά, η GLS πραγματοποιεί την έκδοση του περιοδικού *Library Quarterly*, απ' τον Ιανουάριο του 1931, και στο 1^ο τεύχος ο **Douglas Waples (1893-1978)**, που χρημάτισε κι αυτός ως πρόεδρος για κάποια χρόνια, επανέρχεται πιο αναλυτικά πάνω στους στόχους του νεοϊδρυθέντος ακαδημαϊκού προγράμματος της GLS, γράφοντας το άρθρο *The Graduate Library School of Chicago*. Ο Waples υποστηρίζει κι αυτός την κεντρικότητα της έρευνας στην ανάπτυξη ακαδημαϊκών προγραμμάτων ειδικής ποιότητας και στην ανάπτυξη καθεαυτού του πεδίου. Η διεύρυνση του σώματος της εμπράγματης γνώσης για τις βιβλιοθήκες, περιλαμβάνει την μέριμνα για τις αξίες και τις διαδικασίες των βιβλιοθηκών υπό το πρίσμα διάφορων όψεων, αλλά και την ανάπτυξη ερευνητικών μεθόδων ανακάλυψης, απόκτησης, συστηματοποίησης, δοκιμασίας, μετάδοσης, κι εφαρμογής, όλων των σημαίνοντων γνωσιακών δεδομένων.

Αυτή η διαδικασία, επειδή δεν αρκείται απλά σε μια επιστημονική προσέγγιση των ζητημάτων της βιβλιοθήκης, κι έχει να κάνει με την συνθετότητα του κοινωνικού εγχειρήματος στο οποίο εμπλέκεται, είναι μια αργή και δύσκολη διαδικασία, με την ανυπομονησία και την αυταρέσκεια να είναι οι χειρότεροι σύμβουλοί της. Πέρα από μια τυπική και πεπατημένη εφαρμογή επιστημονικών μεθόδων, το επιστημονικό πνεύμα πρέπει να ενσταλλαχθεί κριτικά και στοχαστικά. Κι ως πρώτο βήμα γι' αυτό, τίθεται η αναζήτηση στοιχείων από άλλα ακαδημαϊκά πεδία και τμήματα προσήκοντων στα προβλήματα των βιβλιοθηκών. Ο Waples απ' την πλευρά του, μέσα στο 1931,

δημοσιεύει στις εκδόσεις του πανεπιστημίου του Σικάγο μαζί με τον **Ralph Winfred Tyler (1902-1994)**, μια πρώτη ερευνητική απόπειρα με τίτλο *What people want to read about*.

Στο 1^ο τεύχος του περιοδικού *Library Quarterly* επίσης, ως εναρκτήριο άρθρο παρουσιάζεται η ομιλία του Williamson στο *Western Reserve University* το 1930 με τίτλο *The place of research in library service*, αναπαρουσιάζοντας τις σκέψεις του με ένα περισσότερο απαισιόδοξο τόνο. Διαπιστώνει ότι υπάρχει μια βαθιά ριζωμένη προκατάληψη στους εργαζόμενους και τους εκπαιδευόμενους στις βιβλιοθήκες, οι οποίοι θέλουν να βλέπουν τις δραστηριότητές τους μόνο εμπειρικά και δεν θέλουν να υπόκεινται σε επιστημονική εξέταση. Στο βαθμό που έχει εγχαραχθεί μια τέτοια νοοτροπία που απωθεί συναισθηματικά την έρευνα και την επιστημονική μέθοδο, ο Williamson αναρωτιέται αν υπάρχει κάποια αιτιολόγηση για τη χρήση του όρου «επιστήμη της βιβλιοθήκης» («*library science*»).

Το ερώτημα αυτό απασχολεί την πρώτη οξεία αντιπαράθεση στη δημόσια συζήτηση περί βιβλιοθηκών που διεξάγεται στο περιοδικό *Library Journal* απ' τον Ιούλιο του 1931 κι έπειτα. Με τίτλο *Do we want a library science?* ανοίγει την συζήτηση πρώτος ο **Charles Seymour Thomson (1879-1954)**, μετά ο Waples, και ξανά ο Thomson με ένα σχόλιο στην απάντηση. Ο Thomson παρότι επαναλαμβάνει και δέχεται ορισμένες ερμηνευτικές κατευθύνσεις σε σχέση με την εκπαιδευτική κι επαγγελματική υφή των βιβλιοθηκών, αποστρέφεται τα ερευνητικά προγράμματα της GLS. Θεωρεί ότι η διανοητική βάση του παιδαγωγικού εγχειρήματος που αναλαμβάνουν οι άνθρωποι που ασχολούνται επαγγελματικά στις βιβλιοθήκες, συγκροτείται εκ της γνώσης των καλών βιβλίων και της βιβλιογραφίας, που ως τέχνη δεν μπορεί να αγγιχτεί από την επιστήμη.

Απ' την άλλη, ο Warples εξηγεί τα αναμενόμενα οφέλη πίσω απ' τα ερευνητικά εγχειρήματα. Δίνει έμφαση στον κοινωνικό ρόλο των βιβλιοθηκών, προσπαθώντας να θεμελιώσει την διανοητική τους βάση στα συμφραζόμενα των κοινωνικών επιστημών, οι οποίες απ' τη δεκαετία του '20 γνωρίζουν ιδιαίτερη ανάπτυξη στα αμερικάνικα πανεπιστήμια κι ειδικότερα στο Σικάγο.

Μες στο 1931 πάλι, ο **Arnold Borden** γράφει δύο άρθρα πάνω στην ίδια προβληματική. Στο *Library Quarterly*, στο *The sociological beginnings of the library movement*, ο Borden δίνει για την αναδυόμενη τάση τις κατευθυντήριες γραμμές μελέτης της βιβλιοθήκης υπό το πρίσμα των κοινωνιολογικών, οικονομικών κι άλλων όψεων της ανθρώπινης γνώσης. Και στο περιοδικό *Libraries*, με τίτλο *We need a philosophy*, ο Borden χρησιμοποιεί τόσο επιτακτικά τη λέξη της φιλοσοφίας, που πάει να σπάσει μια παράδοση στον χώρο των βιβλιοθηκών, μια παράδοση θεωρητικού στοχασμού πάνω σε ζητήματα οργάνωσης, η οποία αδυνατούσε ή δεν επιθυμούσε να στοχαστεί με εποικοδομητικό τρόπο και κριτικό πνεύμα, πάνω σε καθαρά θεωρητικά ζητήματα.

Την ίδια χρονιά γράφει δύο άρθρα κι ο **Jesse Hauk Shera (1903-1982)**. Στο *Library Journal* με το *Handmaidens of the learned world*, ο Shera καταπιάνεται με το ζήτημα της ταυτότητας των μελών που απαρτίζουν το επάγγελμα της βιβλιοθήκης. Θεωρεί ότι αυτή η ταυτότητα έχει σφραγιστεί με το στίγμα της μετριότητας και της απλής υπηρεσίας στον εγγράμματο κόσμο. Για να αλλάξει αυτή η κατάσταση και να αποκτήσουν τα επαγγελματικά μέλη των βιβλιοθηκών ακαδημαϊκή αναγνώριση, χρειάζεται να κάνουν κάτι ώστε να την αξίζουν, και το πιο επιτακτικό είναι η αύξηση της δημοσίευσης μελετών (για παράδειγμα, κριτικών βιβλίων ή σχολιασμένων βιβλιογραφιών). Ο Shera επίσης, δεν πιστεύει ότι η προσέγγιση με βάση το φύλο, παρέχει εξηγητική επάρκεια στο ζήτημα της ενίσχυσης της επαγγελματικής ταυτότητας, αλλά θεωρεί απαραίτητη για την επιβίωση του

επαγγέλματος, την υπαγωγή των υπηρεσιακών όψεων και των υπαλληλικών καθηκόντων της βιβλιοθήκης σε ευρύτερες στοχοθεσίες.

Στο Libraries με το *The place of library service in research*, ο Shera διακρίνει την αναζήτηση ενός ερευνητικού πλαισίου στις υπηρεσίες της βιβλιοθήκης -που εξαντλείται στην απόκτηση επαγγελματικής εκπαίδευσης διαμέσου της μίμησης της οργάνωσης άλλων επαγγελματιών και της παράλληλης πορείας μ' αυτά- από την αναζήτηση του πλαισίου των υπηρεσιών της βιβλιοθήκης στην έρευνα - που είναι κάτι βαθύτερο, έχοντας να κάνει με το να δουν οι άνθρωποι των βιβλιοθηκών τους εαυτούς τους ως υποκείμενα καθεαυτής της εκπαιδευτικής διαδικασίας και της ερευνητικής εργασίας-.

Η πλέον αναλυτική και συστηματική ανάπτυξη αυτών των ζητημάτων θα γίνει δύο χρόνια αργότερα, το 1933, όταν ο **Lee Pierce Butler (1884-1953)** δημοσιεύει στις εκδόσεις του πανεπιστημίου του Σικάγο, το βιβλίο του *An introduction to library science*. Ο Butler προτού ασχοληθεί με τα ειδικά ζητήματα που άπτονται των βιβλιοθηκών, καταπιάνεται με θέματα ορισμού της επιστήμης γενικά, και των επιστημόνων και των μεθόδων τους. Η πρώτη φάση της σύγχρονης σκέψης λοιπόν, είναι η άντληση από την αντικειμενική παρατήρηση, λογικά ακριβών και ποιοτικών δεδομένων. Διακατεχόμενος από περιέργεια για το ανεξήγητο των μη καταγεγραμμένων γεγονότων, ο επιστήμονας μετέπειτα, εξηγεί κι εκτιμά τα δεδομένα, με τη φιλοδοξία να ορίσει μια νέα θεωρία πάνω σε αυτά.

Αυτή η περιέργεια που οδηγεί τον σύγχρονο άνθρωπο στην προσπάθεια, λείπει ολοκληρωτικά στους ανθρώπους που απασχολούνται επαγγελματικά με τις βιβλιοθήκες. Σύμφωνα με τον Butler, οι άνθρωποι των βιβλιοθηκών αδιαφορούν για τις θεωρητικές όψεις του επαγγέλματός τους, δεν ενδιαφέρονται για την συσχέτιση της συγκεκριμένης εργασίας τους με το κύριο ρεύμα της ανθρώπινης

ζωής. Έχοντας να κάνουν με γραφειοκρατικά οργανωσιακά ζητήματα και με άκαμπτους επιχειρησιακούς κανόνες, στέκονται μόνοι στην απλότητα του πραγματισμού τους. Το διανοητικό τους ενδιαφέρον ικανοποιείται με καθεαυτήν την ορθολογικοποίηση των άμεσων τεχνικών διαδικασιών. Και κάθε απόπειρα γενίκευσης αυτών των ορθολογικοποιήσεων σε μια επαγγελματική φιλοσοφία και κάθε πρόταση να εξετασθεί η δραστηριότητά τους ως αντικειμενικό κοινωνικό φαινόμενο, αντιμετωπίζονται απ' τους εργαζόμενους στις βιβλιοθήκες με καχυποψία και φόβο να μην θυσιαστεί όλη η πνευματικότητα κι οι συναισθηματικές αξίες, όπου η στενότητα των ενδιαφερόντων των επιστημονικών σπουδών δεν μπορεί να διεισδύσει.

Έχοντας επίγνωση αυτής της κατάστασης, ο Butler θεωρεί ότι δεν θα πάρουν όλοι μέρος στις προσπάθειες να οικοδομηθεί ένα οργανικό σώμα επιστημονικής γνώσης που να έχει να κάνει με την βιβλιοθήκη - ιδωμένη ως κοινωνική υπηρεσία-, και με τις σύνθετες δραστηριότητες της συσσώρευσης και της μεταβίβασης της αποτυπωμένης γνώσης - ιδωμένων ως κοινωνικών διαδικασιών-. Επιζητά όμως απ' όλους τους εργαζόμενους στις βιβλιοθήκες, οι οποίοι θα συνεχίσουν να εναποθέτουν τις δυνάμεις τους στις τυπικές λειτουργίες ανάπτυξης και διαχείρισης των βιβλιοθηκών, να δείξουν κατανόηση και συμπάθεια σ' αυτό που πάει να γίνει, ούτως ώστε να διαφυλαχθεί ανέγγικτη και να διατηρηθεί άθικτη -ως μέρος της επαγγελματικής πρακτικής- η ουμανιστική ποιότητα των βιβλιοθηκών.

Ο Butler προχωρά περαιτέρω στην εξέταση φαινομένων από την κοινωνιολογία, την ψυχολογία και την ιστορία, που να απαντούν στις δραστηριότητες της βιβλιοθήκης, αλλά αναγνωρίζει τους περιορισμούς, μιας και είναι λίγες οι δραστηριότητές της που να υπάγονται σε επιστημονική παρατήρηση και μέτρηση. Δεδομένης δε και της χαμηλότερης κοινωνικής εκτίμησης που τυγχάνει η διάδοση της γνώσης μπρος στη δημιουργία της, η ενασχόληση με τις βιβλιοθήκες

για να γίνει επιστημονική και να κερδίσει -ή να διατηρήσει- την ακαδημαϊκή της υπόσταση κι αναγνώριση, οφείλει να συμβιβαστεί στα ουσιώδη με τις συμβατικές μορφές σκέψης, στην προοπτική της συνεχιζόμενης αμοιβαίας ανταλλαγής ιδεών με πεδία επιστημονικής μελέτης έξω από αυτή.

Σε πρώτη φάση δηλαδή, θα χρειαστεί να δανειστεί μεθόδους και συμπεράσματα από άλλους επιστημονικούς κλάδους, ώστε να επιστρέψει μετέπειτα σ' αυτούς, πορίσματα που θα αποκομιστούν από την δραστηριότητα μες στις βιβλιοθήκες. Τα οφέλη απ' την ανάπτυξη της επιστημονικής προσέγγισης είναι πολλά, δίνοντας πολλαπλότητα πρακτικών κατευθύνσεων στους εργαζόμενους στις βιβλιοθήκες.

Η βιβλιογραφία, καταλήγει ο Butler, μπορεί να παραμείνει η κατεξοχήν ακαδημαϊκή δραστηριότητά τους, αλλά χρειάζεται να δοθεί προσοχή και στα περιεχόμενα των βιβλίων που καταγράφονται. Χρειάζεται δηλαδή να μετατοπιστεί η έμφαση από την διαδικασία στην λειτουργία, ούτως ώστε οι άνθρωποι των βιβλιοθηκών να αυτοπραγματωθούν και να αυτοκατανοηθούν ως παιδαγωγοί που βρίσκονται σε ουσιαστικά κομμάτια του εκπαιδευτικού μηχανισμού.

Επίμετρο παραπομπών εργογραφίας

1^η §

Για προσεγγίσεις εκείνης της περιόδου, βλ. ενδεικτικά

Durie [1650].

Για μετέπειτα προσεγγίσεις, βλ.

Garnett [1884], Popkin [1983], Wright [1983], McChesney [1984], Gates [1968-1990], Rayward [1991], Paterson [1991], Greengrass/Leslie/Raylor [1994], Rieck[2004].

Για προσεγγίσεις σε σχέση με το γενικότερο περιβάλλον, βλ. ενδεικτικά

Tawney [1926], Zilsel [1942], Hill [1971], Κυρτάτας [1992], Δρόσος [2007], Δρόσος [2008], Arnautu [2012].

2^η §

Για προσεγγίσεις εκείνης της περιόδου, βλ. ενδεικτικά

Schrettinger [1808], Schrettinger [1810], Schrettinger [1821], Schrettinger [1828],

Για μετέπειτα προσεγγίσεις, βλ.

Coutourat [1901], Stevenson [1978], Rayward [1991], Jochum [1998], Garrett [1999], Rieck[2004], Buckland [2005], Richardson [2009].

3^η §

Για προσεγγίσεις εκείνης της περιόδου, βλ. ενδεικτικά

Panizzi [1846], Jewett [1853], Dewey [1876a], Dewey [1876b], Bliss [1882], Brown [1898], Richardson [1901a], Richardson [1901b].

Για μετέπειτα προσεγγίσεις, βλ.

Μάργαρης [1939], Foskett [1955-1975], Δελβενακιώτου [1975], Harris [1975], Stevenson [1978], Shiflett [1984], McChesney [1984], Gates [1968-1990], Carpenter [1996], Rubin [2000], Smiraglia [2002], Hjørland [2004a], Zandonade [2004], Rayward [2004], Beghtol [2004], Buckland [2005], Dousa [2009], Richardson [2009].

4^η §

Για προσεγγίσεις εκείνης της περιόδου, βλ. ενδεικτικά

Otlet [1891], La Fontaine/Otlet [1895], Otlet [1903], Goldschmidt/Otlet [1906], Otlet [1918], Goldschmidt/Otlet [1925].

Για μετέπειτα προσεγγίσεις, βλ.

Rayward [1975], Rayward [1990a], Rayward [1990b], Rayward [1991], Rayward [1993], Rayward [2003], Zandonade [2004], Buckland [2005], Hjørland [2004b].

5^η §

Για προσεγγίσεις εκείνης της περιόδου, βλ. ενδεικτικά

Williamson [1919], Williamson [1923], Butler [1933].

Για μετέπειτα προσεγγίσεις, βλ.

Kuhlman [1938], Shera [1964], Reichmann [1964], Goldhor [1972], Harris [1975], Shera [1976], Stieg [1979], Winckler [1982], Lynch [1984], Shiflett [1984], Rogers [1984], McChesney [1984], Harris [1985-1986], Rayward [1986], Bennett [1988], Gates [1968-1990], Miksa [1991], Smith [1991], Dick [1995], Budd [1995], Carpenter [1996], Pawley [1998], Rubin [2000], Zandonade [2004], Alkan [2008], Richardson [2009].

Βιβλιογραφικό παράρτημα

Σκέψεις περί βιβλιογραφίας

Οι σκέψεις που ακολουθούν προφανώς δεν θα είχαν χώρο ύπαρξης σε ένα κείμενο πέρα από το συγκεκριμένο πλαίσιο εντός του οποίου υπάγεται, ως πτυχιακής εργασίας στα πλαίσια του τμήματος βιβλιοθηκονομίας και συστημάτων πληροφόρησης. Αν υπήρχε βέβαια ένα τμήμα ακραιφνώς βιβλιογραφικών σπουδών, η παράθεση τέτοιων σκέψεων θα ήταν ακόμα πιο δικαιολογημένη κι επιβεβλημένη.

Αντίθετα, θα μπορούσαν να ήταν αναγκαίες, για παράδειγμα, σε ένα φιλολογικό κείμενο, άλλου είδους επισημάνσεις, όπως υφολογικές, λεξικογραφικές, μεταφραστικές κι ούτω καθεξής, καθώς και ο τρόπος εκδίπλωσης του λόγου, συχνά δεν υπακούει σε δεδηλωμένες, κοινά αποδεχόμενες και τελειωτικές, αναπαραστατικές αρχές, απογοητεύοντας όσους είναι πεπεισμένοι για την ύπαρξη της γλώσσας ως διαχρονικής σύμβασης κι ως σταθερού πρωτόκολλου επικοινωνίας.

Αν δηλαδή ζούσαμε την εποχή της οξείας αντιπαράθεσης μεταξύ δημοτικιστικών και καθαρευουσιάνων, δεν θα αρκούσε να πούμε ότι μετατρέπουμε τις περισπωμένες σε οξείες (τόνους) κι ότι αγνοούμε τα υπόλοιπα σημεία στίξης της αρχαίας και της καθαρεύουσας, αλλά θα έπρεπε να εξηγήσουμε τις επιλογές πάνω στη χρήση της γλώσσας. Όπως επίσης, αν βρισκόμαστε σε ένα ειδικότερο πλαίσιο, όπως στην περίπτωση των αναδυόμενων διεθνώς *feminist studies*, θα ήταν κάτι παραπάνω από θεμιτό να εξηγούσαμε τα κριτήρια χρήσης του γένους των άρθρων και των υπόλοιπων κλιτών μερών του λόγου.

Όπως και να 'χει, είτε ως αντικειμενική απαίτηση είτε ως προσωπική ευκαιρία να κατατεθούν ορισμένες σκέψεις κι επιλογές, τα όσα ακολουθούν αποτελούν καρπούς προβληματισμούς μου αρκετών χρόνων. Και κατατίθενται με την επίγνωση ότι θα μπορούσαν να συνιστούν αυθύπαρκτο αντικείμενο διερεύνησης, με αναλυτικότερο πλαίσιο ερμηνείας ή συστηματοποίησης.

Εισάγοντας στο ζήτημα, ανατρέχω σε μια προσωπική παρέκβαση. Όταν στα τέλη του 2011, συζητούσα με την τότε καθηγήτρια του τμήματος, Γεωργία Ζαφειρίου και καταλήγαμε να με αναλάβει ως επόπτρια καθηγήτρια, και προτού πάει το θέμα στο συμβούλιο για να πάρει και την τυπική έγκριση, μού συνιστούσε την προσοχή στη βιβλιογραφία. Με ποιο βιβλιογραφικό πρότυπο δηλαδή θα κάνω τη σύνταξή τους, υποδεικνύοντάς μου αυτό το οποίο θεωρεί καλύτερο, και ότι πρέπει να γράψω κάτι στον πρόλογο ή στον επίλογο για τη μεθοδολογία.

Τότε εμένα μού 'ρθε και παρουσίασα την όλη διαδικασία, αντιστοιχικά με ένα γεύμα. Είναι σαν να μην έχουμε πάρει τις πρώτες ύλες του κυρίως μενού, να μην έχουμε καταλήξει πως θα μαγειρέψουμε, και να μας απασχολεί το επιδόρπιο, και για την ακρίβεια, σε τι σκεύος να το βάλουμε.

Παρ' όλ' αυτά, οι συζητήσεις που συνεχίστηκαν και με ηλεκτρονική αλληλογραφία, ανέπτυξαν περαιτέρω την ευαισθησία μου πάνω σ' αυτά τα ζητήματα, καταγράφοντας κάποιες σκόρπιες σκέψεις, οι οποίες συνεχίστηκαν να καταγράφονται σε πάσης φύσης σημειωματάρια και μετά, κατά την προσπέλαση στα κείμενα που ερχόμουν σε επαφή. Όχι ότι δεν υπήρχε ήδη το κίνητρο για ενασχόληση με αυτά τα ζητήματα, αλλά απέκτησα μεγαλύτερο πείσμα στο να επιμεληθώ περισσότερο το ζήτημα, έστω ως ένα πάρεργο σε σχέση με τα ζητήματα του κυρίως κειμένου.

Συζητήσεις τέτοιες στον πνευματικό χώρο είναι χαρακτηριστικές εδώ και αρκετά χρόνια, αλλά δεν είναι κάτι που απασχολούσε πάντοτε τον εγγράμματο πληθυσμό. Για την ακρίβεια, ούτε καν η παράθεση πηγών, βιβλιογραφίας, παραπομπών, κι ούτω καθεξής, δεν έχρηζε κάποιας ιδιαίτερης επιμέλειας. Το να παραθέτεις δηλαδή τι έχεις διαβάσει, τι σε έχει επηρεάσει, όλα αυτά είναι αρκετά σύγχρονα σε σχέση με την ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος.

Κατά κανόνα, τους ανθρώπους του πνεύματος, από την κλασική αρχαιότητα μέχρι και ίσαμε την βιομηχανική επανάσταση, δεν τους έσπρωχνε καμιά τέτοια ανάγκη, ούτε τους επιφανέστερους απ' αυτούς αλλά και πολλές φορές, ούτε τους μαθητές αυτών. Τις φορές που αναφέρονται σε τι έχει πει κάποιος πριν απ' αυτούς, το κάνανε για να βασιστούν πάνω σε αυτό και να το πάνε παραπέρα, αναπτύσσοντας μια νέα πνευματική πραγματικότητα. Κι όταν επίσης γίνονταν αυτές οι αναφορές, ήταν πολύ περιορισμένες και δεν ορίζανε το συγγραφέα, τον δημιουργό κειμένων, σε μια αέναη σχέση μαθητείας, που καλείται σχολαστικά να αποδείξει ότι δεν υπάρχει παρθενογένεση στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης, υποχρεώνοντας σε ένα λόγο διδόναι για το πόθεν έσχες της γνώσης και γνώμης του.

Μια εκτεταμένη χρήση βιβλιογραφικών πηγών σαν αυτή που μας είναι πλέον οικεία σήμερα, είναι αρκετά σύγχρονη, αναγόμενη αποκλειστικά ίσως, στον 20^ο αιώνα, που με προοδευτικό ρυθμό εξελίσσεται από ένα ανεπεξέργαστο στάδιο σε ένα στάδιο έντονης συστηματοποίησης κι επιμελούς σχολαστικότητας. Είναι αρκετά ενδιαφέρον να εξεταστούν ειδικότερα κι αναλυτικότερα οι γνωσιοθεωρητικές, οντολογικές και κοινωνιολογικές όψεις της εξήγησης αυτού του φαινομένου.

Ήδη στο κομμάτι του κειμένου που αναφέρεται στις εξελίξεις των τελευταίων 40 ετών στους γνωστικούς κλάδους μελέτης του ανθρώπου και της κοινωνίας, έγινε μια νύξη για την σκοπιμότητα της καλύτερης δυνατής αναπαραστατικής αρχής, για τις μορφολογικές προσηλώσεις στον τρόπο με τον οποίο κάθε επιχείρημα οικοδομείται, για τις προσπάθειες αναδιατύπωσης της ήδη υπάρχουσας γνώσης, για τη διακειμενική διαπλοκή και για τη διασταύρωση νοηματικών κι άλλων στοιχείων.

Αυτό που αξίζει να συμπληρωθεί είναι ότι η όλη πνευματική δραστηριότητα τείνει στις μέρες μας να λάβει το χαρακτήρα ενός συνεχούς πράγματος, που δεν εξαντλείται στο προκείμενο και στο εκάστοτε ανά χείρας κείμενο. Κάθε πνευματική εργασία χάνει το χαρακτήρα της κειμενικής αυτοτέλειάς της, και λαμβάνεται σαν μη περατωμένη, αν δεν συνδέεται οργανικά με άλλες πνευματικές εργασίες, από τις οποίες κατά κάποιον τρόπο εξαρτάται.

Βέβαια, η αλήθεια είναι ότι όντως μπορεί να είναι συναρπαστικό παιχνίδι είναι η αναζήτηση μέσα στα κείμενα, η αφομοίωση κι η μεταστροφή των περιεχομένων και των νοημάτων τους. Όμως, η κανονικοποίηση και η συστηματοποίηση του σε διαδικασία με αυστηρό τελετουργικό, το μετατρέπει σε μια ρουτινιάρικη ή επιτηδευμένη υπόθεση υπακοής σε μια σύνδεση με τα -προγενέστερα ή συγχρονικά κυρίως- υπόλοιπα κείμενα.

Αυτού του είδους τη συνδετική οπτική την αντανakλά κι η αρχιτεκτονική δομή του διαδικτύου, όπου κάθε κείμενο (ή πάσης φύσης πληροφορία) παραπέμπει, συνδέει κι οδηγεί σε κάτι άλλο (link), όντας ένα κείμενο δομημένο σε μορφή δικτύου, συγκροτούμενου από κόμβους και ζεύξεις μεταξύ τους. Καθώς σημειώνει ο Levy [1995], αυτό το υπερκείμενο συνεχίζει μια παλιά διαδικασία χρήσης επιβοηθητικών τεχνικών κι εργαλείων προσανατολισμού για την διευκόλυνση της ανάγνωσης, με την διαφορά ότι στην περίπτωση αυτή, ένα εν ενεργεία υπαρκτό κείμενο έρχεται σε συνεργασία και συνδέεται άμεσα και ταχεία με τα υπόλοιπα, παράγοντας ένα ενιαίο, απέραντο κι εύκολα αναδιοργανώσιμο κειμενικό απόθεμα. Φαίνεται δηλαδή ότι η γραφή κι ανάγνωση -με αναμειγμένες τις λειτουργίες τους, τείνοντας στην απαλοιφή της διάκρισής τους- γίνονται μια αρκετά εξηγητική υπόθεση, με όλα τα είδη του λόγου να προσιδιάζουν στον τύπο της εγκυκλοπαίδειας, όπου ένα δίκτυο εσωτερικών παραπομπών αρθρώνει τα κείμενα πέρα από την γραμμικότητά τους.

Αλλά στις μέρες μας γίνεται περισσότερο αισθητό ένα παράδοξο, όπως περιγράφει ο Hjørland [2004b]. Την αντίφαση δηλαδή της σύγχρονης επιστημολογικής οπτικής που απ' την μια μεριά δίνει προβάδισμα στην εμπειρική έρευνα, δυσανασχετώντας με την χρήση της βιβλιογραφίας ως πηγή πληροφόρησης, κι απ' την άλλη τείνει να

κυριαρχεί -με αφετηρία την ιατρική- μια κίνηση βασισμένη στην τεκμηρίωση (evidence-based movement), που ορίζει επιτακτικά τον ρόλο της βιβλιογραφίας στην χρησιμότητα της γνώσης.

Τείνει να γίνει τέτοια η ανάγκη γνώσης των προηγούμενων επιστημονικών αποφάνσεων, που η επιστημονική γνώση εγγίζει την αφηγηματική γνώση, σύμφωνα με την ορολογία του Lyotard [1979]. Η γνώση δηλαδή, τείνει να παίρνει μόνη της τα διαπιστευτήριά της, μέσα απ' τον πραγματισμό της δικής της μεταβίβασης και μετάδοσης, χωρίς να καταφεύγει απαραίτητα στην διαχείριση των αποδείξεων.

Αρκεί να αναφερθεί ότι ακόμα και στα πλαίσια του ακαδημαϊσμού στην υψηλότερη του βαθμίδα, το παιχνίδι των επιστημών χάνει το κριτήριο της επιχειρηματολογικής νομιμοποίησης και της διαχρονικής χρονικότητας, δίνοντας εν τέλει προτεραιότητα στο να γίνει μια σωρευτική διαδικασία πρότερων αποφάνσεων. Είναι αυτό που συζητάνε και οι Garrigues/Georges [1981], όπου ο πρώτος ανατρέχει στην σωκρατική άποψη για την μεταβίβαση της γνώσης, την υδραυλική, προκειμένου να εξηγήσει το πανεπιστημιακό καθεστώς της εποχής μας. Και πράγματι σήμερα, ίσως περισσότερο από κάθε άλλη φορά στο παρελθόν, η διανοητική δραστηριότητα που αξιώνει να καταλαμβάνει το πλαίσιο της υψηλότερης μορφωτικής και πνευματικής στάθμης, στηρίζεται στην ελπίδα ότι θα δεχθεί την γνώση σαν συγκοινωνούν δοχείο.

Σκοπός της διανοητικής δραστηριότητας δηλαδή, είναι ένας διαρκής κι επιταχυνόμενος εμπλουτισμός δια της εγγύτητας με τα φορτία της γνώσης που εισάγονται, για να επανακτήσουν νέα χρηστική υπόσταση κι αξία, ώστε μετέπειτα να γίνουν αντικείμενα χρήσης από τις επόμενες γνωστικές υποστάσεις που πρόκειται να πάρουν μια προνομιακή θέση στο συντεταγμένο πλαίσιο της επιστημονικής γνώσης όταν παλιώσει μια προηγούμενη θέση. Λαμβάνοντας υπόψιν την δομική διαφορά -στην οποία επιμένει κι ο Λίποβατς [1983]- μεταξύ της παραγωγής καινούριας γνώσης και της κατοχής, ιδιοκτησίας και χρήσιμης εφαρμογής της γνώσης, τα πανεπιστήμια μπορεί να καταπολεμούν ακατάπαυστα το πάλιωμα της γνώσης με τον χρόνο, αλλά αιχμαλωτίζουν ψυχαναγκαστικά το βλέμμα της σοφίας να μείνει προσηλωμένο στα αντικείμενα που σχηματίζουν την συσσωρευμένη γνώση. Σοφία δηλαδή προσπορίζεται το υποκείμενο που είναι αχθοφόρος της επιστήμης -που λέει κι ο Κόντος [1989]-, η αποθήκη γνωστικών πληροφοριών, που επιδεικνύει ένα αυστηρό κι ασφυκτικό, μωσαϊκό παραθεμάτων.

Έτσι λοιπόν, ενώ για παράδειγμα, πριν από 60-70 χρόνια -τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό-, μπορούσε να υποστηριχτεί διδακτορική διατριβή με περιεχόμενο 50 σελίδων και με ελάχιστη ή και χωρίς βιβλιογραφία, σήμερα κάτι

τέτοιο είναι αδύνατο, μπροστά σε ένα ισχυρό δεδουλευμένο που έχει φυσικοποιήσει την ύπαρξη των βιβλιογραφικών παραπομπών στα επιστημονικά κείμενα, ως αδιαμφισβήτητο προϊόν της επιστημονικής εξέλιξης. Οι ίδιες οι βιβλιογραφικές παραπομπές έχουν καταστεί διακύβευμα της επιστημονικής ποιότητας των παραγόμενων κειμένων, σε τέτοιο βαθμό που δημιουργούνται λογισμικά ηλεκτρονικού υπολογιστή που μετατρέπουν αυτόματα κείμενο (σε ηλεκτρονική μορφή, κυρίως) στην τυποποιημένη μορφή παράθεσης βιβλιογραφικών παραπομπών σύμφωνα με ένα καθορισμένο πρότυπο, και που δημιουργούνται επίσης διαδικτυακές πλατφόρμες συμπλήρωσης των αναγκαίων βιβλιογραφικών στοιχείων κι αυτόματης μετατροπής στο επιθυμητό βιβλιογραφικό πρότυπο.

Υπάρχει δηλαδή μια απίστευτη πρεμούρα για τις βιβλιογραφικές παραπομπές που διαφοροποιείται από το πρώτο στάδιο έντονης εμφάνισης αυτής, κατά το ότι δεν συνιστά απλώς πρεμούρα για την ύπαρξη στοιχείων που να τεκμηριώνουν μια κρίση, αλλά για τη μορφή και την τυποποίηση της παράθεσής τους. Όπως άλλωστε τα υλικά αγαθά στη διαδικασία παραγωγής και κυκλοφορίας τους, έτσι και τα διανοητικά αγαθά -η γνώμη, η άποψη, η γνώση-, όχι μόνο υπόκεινται σε ανταλλακτική σχέση («πνευματική ιδιοκτησία»), αλλά και σε τυποποίηση της εμφάνισής τους, σε αντιστοιχία με τους οργανισμούς τυποποίησης υλικών προϊόντων.

Τα διανοητικά αγαθά διεκδικούν δηλαδή μια πιστοποιημένη βιβλιογραφική υπόσταση και ταυτότητα, κι η παράθεση των βιβλιογραφικών παραπομπών αποκτά συμβολικό χαρακτήρα κι αξία, ξεφεύγοντας εν ολίγοις από πρότερα βιβλιογραφικά ιδεώδη. Και πιο συγκεκριμένα, από το ιδεώδες που όριζε ως κριτήριο της αξιοπιστίας και της αξίας του επιστημονικού έργου, το μεγάλο μέγεθος και την ποσοτική ασφάλεια που παρείχε μια ευρεία βιβλιογραφία, πόσω μάλλον από το ιδεώδες της παιδευτικής κι ενημερωτικής μετάδοσης πηγών ενδιαφέροντων κι ωφέλιμων γνώσεων.

Αλλά παρ' όλ' αυτά, δεν έχει καθιερωθεί ένα συγκεκριμένο πρότυπο για την παράθεση βιβλιογραφικών παραπομπών. Δεν είναι δηλαδή τόσο ξεκάθαρα επικρατούν ένα βιβλιογραφικό πρότυπο, όπως είναι σε κάποιο βαθμό οι κανόνες καταλογογράφησης και ταξινόμησης του γνωστικού υλικού στις βιβλιοθήκες, σε σχέση έστω με κάποια κριτήρια αξιολόγησης του είδους ή του μεγέθους των βιβλιοθηκών.

Αρκετοί επιστημονικοί κι εκπαιδευτικοί φορείς έχουν επεξεργαστεί βιβλιογραφικά πρότυπα, προωθώντας τα σε όσο μεγαλύτερο μέρος της επιστημονικής κοινότητας. Είναι πολύ συχνή η κατάσταση στα πανεπιστήμια του εξωτερικού, σε κάποια από

τα οποία είναι τα ίδια παραγωγοί των προτύπων, να ορίζουν επιτακτικά στις παραγόμενες δημοσιεύσεις τους (εργασίες, εκδόσεις, συνέδρια, κτλ, στη λεγόμενη «γκρίζα βιβλιογραφία» αλλά και στα άρθρα στα περιοδικά τους,) την υιοθέτηση η καθεμιά το βιβλιογραφικό πρότυπο που υποκειμενικά θεωρεί καλύτερο.

Δεν έχει έρθει δηλαδή ακόμη η εποχή όπου ένα πρότυπο να έχει κυριαρχήσει στη διανοητική παραγωγή, με τρόπο για παράδειγμα που έχει κυριαρχήσει στις μηχανές αναζήτησης στο διαδίκτυο ή στα περιβάλλοντα λογισμικού στους προσωπικούς υπολογιστές. Και ελέω αυτής της κατάστασης, παραμένει ένα διακύβευμα, επιτρέποντας έναν κάποιου είδους ανταγωνισμό για το ποιος φορέας θα παράξει το καλύτερο πρότυπο που να αντέξει στο χρόνο.

Όσο όμως κι αν βαυκαλίζεται ένα πρότυπο όταν πρωτοπαρουσιάζεται, ότι επιλύει κάθε αντινομία στα ζητήματα μορφικής αναπαράστασης του γνωστικού υλικού, κι ότι αποτυπώνει το τεκμήριο που καταγράφει με τον καλύτερο κι ευσύνοπτο τρόπο, αυταπατάται, γιατί λογαριάζει χωρίς τον ξενοδόχο... Τη στιγμή δηλαδή που δεν έχει επέλθει τυποποίηση στον τρόπο που αποτυπώνεται η ανθρώπινη σκέψη, στον τρόπο που γράφονται τα βιβλία -και κάτι τέτοιο, εκτός από αδύνατο, είναι ίσως κι απευκαίτο-, είναι απίθανο να κατορθωθεί ένας απολύτως δεσμευτικός κι αυστηρός τρόπος απόδοσης του υλικού σε μια ειδική, βιβλιογραφική, γλώσσα.

Για παράδειγμα, δεν υπάρχει ενιαίος τρόπος απόδοσης των τυπογραφικών στοιχείων ή εκτύπωσης σε ορισμένο μέγεθος χαρτιού, που να μας κάνει να έχουμε μια πλήρη εικόνα της έκτασης του βιβλίου σε αντιπαραβολή με τα υπόλοιπα. Και κυρίως, ούτε έχει κατορθωθεί μια συμμόρφωση εκ μέρους συγγραφέων κι εκδοτών στο να αποδίδουν, οι μεν τους τίτλους και τα περιεχόμενά τους, με νοηματικά μη παραπλανητικό τρόπο, και οι δεύτεροι τα στοιχεία που χρειάζονται για τη βιβλιογράφηση, με βιβλιογραφικώς σωστό τρόπο.

Εν ολίγοις -κι αυτό ισχύει και γενικότερα, για την καταλογογράφηση και την ταξινόμηση-, ακόμα κι η αξίωση για έγκυρη κι απόλυτη απόδοση ενός τεκμηρίου σε λίγα στοιχεία, σε ένα κατάλογο ή σε ένα άλλο κείμενο, υπόκειται -αναπόφευκτα και παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις- σε υποκειμενική αξιολόγηση, εξ' αιτίας του εγγενώς απρόβλεπτου χαρακτήρα του αντικείμενου που περιγράφει. Αρκεί να θυμηθούμε τις επισημάνσεις του Dewey [1876b] για την παράλογη υφή των θεματικών διαιρέσεων, ή του Brown [1898] για την σχετικά πρόσκαιρη, ευλύγιστη κι εναλλάξιμη φύση της γνώσης.

Βέβαια, αυτό που ταιριάζει γάντι για τις απαιτήσεις της βιβλιογραφικής τυποποίησης σε σχέση με τον εκδοτικό τρόπο αποτύπωσης της ανθρώπινης σκέψης είναι αυτό που λέει ο Adorno [1961] για την κοινωνική επιστήμη σε σχέση με την κοινωνία. Ότι δηλαδή, όταν προσεγγίζει ένα αντικείμενο που δεν είναι ομόφωνο,

απλό κι ουδέτερα προσφερόμενο στον σχηματισμό κατηγοριών κατά βούληση, τότε το ιδανικό μιας ομόφωνης και κατά το δυνατόν απλής εξήγησης μένει ανεπίτευκτο. Κι όσο ο καθαρολογικός ζήλος κατά της αντίφασης κι η υπερβολική αγάπη προς την σαφήνεια και την ακρίβεια, υπερτροφοδοούνται, τόσο απειλείται από τον κίνδυνο να μην καταφέρει να έρθει σε επαφή με το αντικείμενο που επιθυμεί.

Όταν δεν αναγνωρίζονται αυτές οι αντινομίες κι η προσήλωση στην βιβλιογραφική τυποποίηση γίνεται ακόμα πιο επιτακτική, ίσως να έχει αξία ένα προβοκάρισμα των βιβλιογραφικών παραδοξοτήτων.

Σαν αυτό που περιγράφει ο Žižek [2002] που έκανε στον εκδότη του για να τον εκδικηθεί που του έκανε υπόδειξη να χρησιμοποιεί ένα συγκεκριμένο πρότυπο για τη βιβλιογραφία. Αυτός έλαβε μεν υπόψιν τις υποδείξεις του εκδότη αλλά χρησιμοποίησε το πρότυπο και για τα εδάφια της Βίβλου, βάζοντας μέσα στο κείμενο τη φράση «σχετικά με την έννοια του κακού, πρβλ. επίσης τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις στο Χριστός 33» ενώ στο τέλος της βιβλιογραφίας έφτιαξε ως αναγραφή το «Χριστός, Ιησούς (33): Συλλογή λόγων και σκέψεων, Μάρκος, Ματθαίος, Λουκάς και Ιωάννης (επιμέλεια), Ιερουσαλήμ». Ο εκδότης απ' την άλλη, το απέρριψε ως βλάσφημο και δεν εισακούστηκαν οι εξηγήσεις του συγγραφέα ότι επιχείρησε να εξανθρωποποιήσει το θείο λόγο.

Σαν το Jorge Luis Borges, τον «εχθρό κάθε βιβλιογραφικής αστυνομίας» (σύμφωνα με την έκφραση κάποιου προσώπου που εδώ και χρόνια μου διαφεύγει που το άκουσα ή το διάβασα, κι άρα δεν μπορώ να παραπέμψω), ο οποίος παρέθετε μες στο έργο του, φανταστικούς τίτλους έργων και φανταστικούς συγγραφείς.

Ή σαν την υπόμνηση που έκανε ο Κόντος [1989], όταν δεν παραθέτει συγγραφείς τους οποίους διάβασε, προτρέποντάς τους να μην το κατηγορήσουν για λογοκλοπή, μιας και οι απόψεις τους τον εξέφρασαν τόσο, που στο τέλος ασυνείδητα έγιναν δικές του.

Στο μέτρο όμως που αναγνωρίζονται οι παραδοξότητες και σχετικοποιείται η επιλογή του βιβλιογραφικού προτύπου, δημιουργείται έδαφος για υποκειμενικές παρεμβάσεις. Με την επίγνωση ότι μια τέτοια υποκειμενική παρέμβαση δεν εδράζεται σε μεγαλόπνοα σχέδια δημιουργίας ενός νέου βιβλιογραφικού προτύπου, κι ότι δεν θέλει έτσι ανέξοδα να απαλύνει -κι ούτε ότι δύναται ουσιαστικά να αποτρέψει- την επικυριαρχία της προτυποποίησης εις βάρος του προσωπικού στοιχείου, πάρ' αυτά, ακολούθησα ένα δικό μου βιβλιογραφικό πρότυπο.

Υπάρχει βέβαια σ' αυτήν την επιλογή, ένα στοιχείο πειραματισμού, μετά από αρκετά έργα που διάβασα κι είδα, το εύρος των οποίων προσφέρει πολλές ευκαιρίες δοκιμασίας περιπτώσεων. Κυριαρχεί όμως κι ένα στοιχείο έντονης απέχθειας κι απόρριψης των περισσότερων βιβλιογραφικών προτύπων που είδα να χρησιμοποιεί ο καθένας (αν ακολουθούσε κάποιο συγκεκριμένο πρότυπο). Πολλές φορές, τα ισχύοντα πρότυπα κάνουν τα απλά, σύνθετα -παρότι διακηρύσσουν την αντίθετη προοπτική-, και πηγαίνοντας για τα πολλά, χάνουν και τα λίγα...

Μ' αυτόν τον τρόπο όμως, αποθαρρύνουν και τους -λιγότερους μνημένους στο βιβλιογραφικό στυλιζάρισμα- συγγραφείς να αποκτήσουν ένα «αξιοπρεπές» στυλ βιβλιογραφικής εμφάνισης. Χρησιμοποιώ τη φράση «αξιοπρεπές», γιατί τα μάτια μου είδαν αρκετά «μαργαριτάρια», για να μην πω «εκτρώματα», πολλές φορές από συγγραφείς αναγνωρισμένους στην εποχή τους ή στην εποχή μας, που σε ένα μάθημα βιβλιογραφίας θα έμεναν μετεξεταστέοι!

Αλλά το πρόβλημα δεν είναι μ' αυτούς και με την αδυναμία ή απροθυμία τους να τυποποιήσουν τον τρόπο βιβλιογραφικής παράθεσης, αλλά με τα διακηρυγμένα στην υπόθεση στην τυποποίησης, πρότυπα, που στην προσπάθειά τους να γίνουν υπέρ του δέοντος σχολαστικά, φτάνουν σε σημείο να παραπλανούν για την ταυτότητα του υλικού που θέλουν να καταγράψουν. Μπορεί να ακούγεται αιχμηρή αυτή η τοποθέτηση αλλά δεν θα μείνει μετέωρη και θα συγκεκριμενοποιηθεί περαιτέρω, όταν παρατεθεί στη συνέχεια η εξήγηση των επιλογών που υιοθέτησα.

Καταρχάς, ας εξετάσουμε το εύρος της παρατιθέμενης βιβλιογραφίας. Ανατρέχοντας σ' αυτό που έμαθα απ' τις σπουδές κι ανατρέχοντας ξανά στη συζήτηση που είχα αναπτύξει με την τότε επόπτρια καθηγήτρια μου στα τέλη του 2011, στην βιβλιογραφία οφείλει κανείς να παραθέσει, οτιδήποτε έχει διαβάσει και κοιτάξει. Ίσως γι' αυτό άλλωστε, να έχει επικρατήσει η χρήση του βλ(έπε) (επίσης) / see (also), αντί του διάβαζε (επίσης) / read (also). Η επιλογή της εξαντλητικής παράθεσης σύμφωνα με την βιβλιογραφική λογική, δεν συνιστά κανένα είδος επίδειξης γνώσεων, παρά με αυτόν τον τρόπο, αποδίδει κανείς τα εύσημα, τα credits, αποφεύγοντας τη λογοκλοπή (plagiarism) -το νέο ποινικό αδίκημα του συγκαιρινού διανοητικού γίνεσθαι-.

Βέβαια κάτι τέτοιο, μπορεί να μετατραπεί σε μια εντελώς χαοτική κατάσταση, αφού για να σχηματίσει κανείς μια άποψη, συνδράμουν πολλά ερεθίσματα, κάποια μόλις εκ των οποίων είναι και κειμενικής φύσης. Ούτε μπορεί κανείς εύκολα να καταγράψει αλλά ίσως κι ούτε να ελέγξει επ' ακριβώς, αυτό που τον διαμορφώνει πνευματικά, όσο σχολαστικός και μεθοδικός να είναι ο καθείς.

Παρ' όλ' αυτά, προσπάθησα να γίνω όσο εξαντλητικός μπορούσα στην καταγραφή τους. Κι αναφέρομαι κυρίως στο β' μέρος και στην 7^η § του α' μέρους -η οποία πρέπει να θεωρηθεί πιο πλήρης (αν κι εκεί λείπουν κομμάτια που δεν πρόλαβα να ενσωματώσω) σε σχέση με το υπόλοιπο κομμάτι του α' μέρους-.

Τα κίνητρά μου δεν είναι αποδεικτικά, στοχεύοντας στην τεκμηρίωση των γραφομένων, ούτε στοχεύουν στην εκζήτηση. Πολύ απλά, έργα που έλαβα υπόψιν μου τα τελευταία χρόνια και συντέλεσαν το καθένα με τον τρόπο του στην διαμόρφωση της σκέψης μου, τα παραθέτω συνιστώντας σε κάθε ενδιαφερόμενο να τα λάβει υπόψιν κι αυτός.

Πέρα δηλαδή από την λειτουργικότητα της μεταλαμπάδευσης της γνώσης κατά τις διαδικασίες κειμενικής προσπέλασης, κίνητρο μου είναι μια -όσο δυνατόν εξαγνισμένη από κάθε επιτήδευση και ματαιότητα- προτροπή του να λάβει κανείς υπόψιν τι λέει κάποιος άλλος, στην κατεύθυνση της επικοινωνίας με άλλες σκέψεις, (απο)τυπωμένες σε χαρτί, ή σπανιότερα, εμφανιζόμενες σε οθόνη υπολογιστή. Ανταποκρίνεται έτσι, σύμφωνα με την αγγλόφωνη ορολογία, περισσότερο στην έννοια του *further reading*, ίσως και του *literature*, παρά στην έννοια του *reference* που θέλει να αποδίδει τα εύσημα, τα *credits*, στις πηγές.

Και για ένα ποσοστό των αναφερόμενων έργων, μπορεί να ισχύει κυριολεκτικά η ρήση «βλέπε», αντί του «διάβαζε». Όχι γιατί θεωρώ απαραίτητα κάποια έργα μικρότερης αξίας και προτείνω μια φευγαλέα επισκόπησή τους, αλλά γιατί κι εγώ απέκτησα μια επάρκεια με την προσπέλασή τους, όχι απ' την αρχή μέχρι το τέλος, παρά σε κάποια σημεία, κεφάλαια ή σελίδες τους, καθόσον πολλές φορές παραπέμφθηκα εκεί από άλλα έργα.

Παρ' όλ' αυτά, επέλεξα να μην γίνω σχολαστικός. Τόσο για το πώς οδηγήθηκα σε αυτά, όσο και για την ακρίβεια της παράθεσής τους.

Όσον αφορά το πώς αντλεί κανείς υλικό προς διάβασμα, τον τρόπο δηλαδή που κάποιος «δημιουργεί βιβλιογραφία», αρκεί να ειπωθεί ότι αποτελεί ειδικό κύκλο μαθημάτων σε διάφορα πανεπιστημιακά τμήματα, ειδικότερα στο τμήμα βιβλιοθηκονομίας. Υποσκελίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο τον παραδοσιακό τρόπο για τον οποίο είναι χρήσιμη μια βιβλιογραφία, που δεν είναι άλλος από το να κατευθύνει ένα έργο σε άλλο παρεμφερές υλικό κι ούτω καθεξής.

Έχοντας δηλαδή αποσυνδεθεί απ' την πρακτική τους χρησιμότητα και λειτουργία, οι βιβλιογραφικές παραπομπές αρκούνται στον άχαρο ρόλο της τεκμηρίωσης, ως αποδεικτικότητας με καθήκοντα επαληθευσιμότητας. Αντ' αυτού, το κενό του ρόλου τους, επιδιώκουν να το συμπληρώσουν οι βιβλιογραφικές βάσεις

δεδομένων, έχοντας ως εργαλεία τους, τυποποιημένους όρους και λέξεις κλειδιά. Οι λέξεις κλειδιά τείνουν να γίνουν το ουσιωδέστερο σημείο για την ρύθμιση του γνωστικού υλικού, κατ' αντιστοιχία με αυτό που αναφέρει ο Deleuze [1990] για την ψηφιακή γλώσσα του ελέγχου που επικρατεί κοινωνικά. Δηλαδή, οι λέξεις κλειδιά δεν τείνουν να γίνουν απλά ένα παρασύνθημα εν είδει σλόγκαν γνωστικής διδαχής που συνοψίζει όψεις της αποτυπωμένης γνώσης, παρά τείνουν να γίνουν μυστηριακοί τρόπον τινά κωδικοί και ψηφία που σηματοδοτούν την πρόσβαση ή την απόρριψη της πληροφόρησης.

Όσο όμως και να προσπαθούν οι λέξεις κλειδιά να ανοίξουν την κλειδαριά του οίκου της αποτυπωμένης γνώσης, τόσο η μεθοδολογική κι η φορμαλιστική προσήλωσή τους, τούς εμποδίζει να δουν ότι το παράθυρο της γνώσης παραμένει ανοιχτό για όποιον πραγματικά το θέλει. Κι αναπόφευκτα έτσι, υποσκελίζουν παραδοσιακές λόγιες τακτικές επαφής με τα κείμενα, όπως την φυλλομέτρηση βιβλίων στα ράφια των βιβλιοθηκών και των βιβλιοπωλείων, την παρακολούθηση της εκδοτικής παραγωγής, ή την επικοινωνία των εντυπώσεων που αφήνει η ανάγνωση ενός βιβλίου σε άλλους ανθρώπους κι ούτω καθεξής.

Βέβαια, δεν θέλω να πω ότι οι βιβλιογραφικές βάσεις δεδομένων κι άλλες ηλεκτρονικές πηγές διάθεσης του γνωστικού υλικού ακόμα και πλήρης πρόσβασης σ' αυτό, δεν είναι εξαιρετικά χρήσιμα εργαλεία, στο βαθμό που έχει κατακτηθεί μια οικειότητα με την γνώση της εκδοτικής παραγωγής. Το αντίθετο μάλιστα, καθώς κατάλογοι βιβλιοθηκών και βιβλιοπωλείων με έμφαση στα περιεχόμενα των βιβλίων, ελεύθερες διαδικτυακές εγκυκλοπαίδειες, ψηφιακές βιβλιοθήκες και αρχεία, κι ούτω καθεξής, βοηθούν παρά πολύ στις μέρες μας, όσο κι αν εθίζουν σε ένα είδος τεμπελιάς μερικές φορές, όσους επαφίενται στην αγκαλιά της οθόνης. Το να έμπαινα όμως σε διαδικασία να τις ευχαριστήσω, κατά τον τρόπο ίσως, που ευχαριστεί ένας βραβευόμενος με όσκαρ όσους τον βοήθησαν, θα ήταν αρκούντως διασκεδαστικό σε αντίλογο με τον συγκαιρινό εθισμό της λογικής του «how to...», αν και λιγάκι επιτηδευμένο. Θα ήταν όμως λειψό κι άδικο όπως και να 'χει, αφού δεν θα γινόταν καμία αναφορά στις βιβλιοθήκες και στα βιβλιοπωλεία που έχω επισκεφτεί κατά την διάρκεια της συγγραφής κι όχι μόνο, στους καταλόγους των εκδοτικών οίκων που συλλέγω, ή στην επικοινωνία με άλλους ανθρώπους που διαβάζουν.

Πέρα όμως κι από το στυλιζάρισμα της μεθοδολογίας που αναιρεί την παραδοσιακή χρηστικότητα της βιβλιογραφίας και της επαφής με τα κείμενα, η προσήλωση στον τρόπο εκφοράς του λόγου και τις συνθήκες παραγωγής του, μπορεί επιπρόσθετα, να φτάσει σε μανιακά πλαίσια. Αν μάλιστα, η επιστημονική παραγωγή οικειοποιηθεί κάποιες υποκειμενίστικες παρεμβάσεις που εντοπίζονται σε

καλλιτεχνικά κείμενα της δεσπόζουσας ή εναλλακτικής πολιτιστικής κουλτούρας, οι οποίες κάνουν υπόμνηση ακόμη και των μουσικών ακουσμάτων που ακροάστηκαν κατά τη διάρκεια παραγωγής του κειμένου, τότε το μέλλον μπορεί να γίνει ιδιαίτερα ψυχαναγκαστικό. Δεδομένης δηλαδή της ροπής προς την τυποποίηση, τέτοιες στρατηγικές ενσωμάτωσης ενός φίλτρου αισθαντικότητας, μακροπρόθεσμα, δεν έχουν παρά να ενισχύσουν τη λογική τυποποίησης του *modus operandi* της κειμενικής εργασίας.

Όσον αφορά την ακρίβεια της βιβλιογραφικής παράθεσης, την ακριβή δηλαδή παραπομπή στις συγκεκριμένες σελίδες ενός βιβλίου που έλαβα υπόψιν, επέλεξα επίσης να μην γίνω σχολαστικός. Σύμφωνα με τα ειωθώτα, αν χρησιμοποιεί κανείς μια αυτούσια λέξη, φράση ή πρόταση, οφείλει να την βάζει σε εισαγωγικά, και να παραπέμπει, συνήθως στο σώμα του κειμένου με παρένθεση ή στο κάτω μέρος της σελίδας, από πού ακριβώς τη βρήκε.

Τι μπορεί να γίνει όμως για παράδειγμα, σε μια πολυσύνθετης έμπνευσης περίοδο ή πρόταση με 30 λέξεις, όπου οι 20 από αυτές έχουν «παρθεί» από άλλα κείμενα; Θα υπάρχουν εισαγωγικά σε κάθε λέξη, και παρενθέσεις αμέσως μετά της, ή θα υπάρχουν 30 παραπομπές στο κάτω μέρος της σελίδας ή στο τέλος του κειμένου; Όπως και να 'ταν, κάτι τέτοιο θα ήταν τουλάχιστον αστείο.

Όχι ότι είναι ντε φάκτο απορριπτέα μια τέτοια τακτική, αλλά είναι άμεση απόρροια πολλών παραγόντων, όπως οι στόχοι που θέτει ένα κείμενο, ο τρόπος σύνθεσής του, το ύφος του, το εύρος της βιβλιογραφίας, η απεύθυνση, κι άλλοι πολλοί. Για την ακρίβεια, τίθεμαι αρκετά ευνοϊκά προς τη χρήση βιβλιογραφικών παραπομπών στην ίδια τη σελίδα (στο κάτω μέρος), προκειμένου ο αναγνώστης να μην πηγαίνει πέρα δώθε στις σελίδες του βιβλίου.

Πολλές φορές όμως, γίνεται κατάχρηση αυτής της τακτικής. Για παράδειγμα, παρατηρείται συχνά μια χρήση βιβλιογραφικών παραπομπών στο κάτω μέρος της σελίδας χωρίς βιβλιογραφία στο τέλος (κυρίως σε μεγάλης έκτασης κείμενα), όπου γίνεται η παράθεση την πρώτη φορά με τα πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία, και στη συνέχεια ακολουθείται μια επανειλημμένη παραπομπή μόνο του συγγραφέα που συνοδεύεται με το «ο.π.» (όπου παραπάνω), ή το «*ibid*» ή το «*passim*», ή το «αν.ερ.» (άνωθι ή ανωτέρο έργο), ή το «του Ιδίου», κι ούτω καθεξής. Μπορεί με αυτόν τον τρόπο να διασφαλίζεται η ανάγνωση ενός κειμένου από την αρχή μέχρι το τέλος, αλλά αυτού του είδους η χρήση βιβλιογραφικών παραπομπών -κυρίως- στο κάτω μέρος της σελίδας είναι εκνευριστικά προβληματική, αναγκάζοντας τον αναγνώστη να ανατρέχει διαρκώς πίσω στο κείμενο για να βρει την πρώτη φορά που υπάρχει με την πλήρη μορφή ο «όπου παραπάνω συγγραφέας».

Μια άλλη κατάχρηση αυτής της τακτικής γίνεται όταν δεν πρόκειται απλώς για βιβλιογραφικές παραπομπές αλλά συνοδεύονται από σημειώσεις, οι οποίες λειτουργικά αποσκοπούν στην συμπλήρωση των λεγομένων στο κύριο σώμα του κειμένου. Πολλές φορές αυτές οι βιβλιογραφικές παραπομπές-σημειώσεις, φτάνουν σε σημείο να καταλαμβάνουν πολύ περισσότερο χώρο, ενίοτε και 2-3 σελίδες, στις οποίες αναπόφευκτα δεν υπάρχει τίποτα από το κυρίως σώμα του κειμένου. Χωρίς απαραίτητα να ανάγεται στην εκζήτηση ή στην έλλειψη κριτηρίων τοποθέτησης του κειμένου στο κύριο ή στο συμπληρωματικό μέρος, μια τέτοια τακτική είναι αισθητικά κουραστική και λειτουργικά ανεπαρκής. Η χρήση μεγάλου όγκου βιβλιογραφικών παραπομπών-σημειώσεων στο κάτω μέρος της σελίδας (ή και στο τέλος του κειμένου), μπορεί να αποσυντονίζει τον αναγνώστη, διακόπτοντας την αφηγηματική ροή και κουράζοντάς τον με εξαντλητικές παραθέσεις βιβλιογραφικών στοιχείων που σε πρώτο βαθμό μπορεί να μην το ενδιαφέρουν.

Το άλλο προβληματικό που έχω εντοπίσει σε κάποιες παραπομπές που έχω δει να γίνονται, ακόμα και σε συγκεκριμένες σελίδες, είναι όταν κάποιος για παράδειγμα παραπέμπουν σε περιοδικά (του στυλ δεξ αυτό το περιοδικό, έτσι γενικά κι αόριστα, στην τάδε του σελίδα έστω). Ή ακόμη, σε συλλογές έργων, σε συλλογικούς τόμους δηλαδή, όταν παραπέμπουν για παράδειγμα στους επιμελητές τους (του στυλ δεξ αυτό το βιβλίο που επιμελήθηκαν οι δείνα, στην τάδε του σελίδα έστω, την οποία όμως μπορεί να μην έχει γράψει κάποιος εκ των επιμελητών).

Ενώ επίσης είναι αρκετά σύνηθες να γίνονται παραπομπές σε εκδόσεις των λεγόμενων απάντων έργων, πόσω μάλλον αν αυτές οι εκδόσεις είναι σε άλλη γλώσσα απ' αυτήν που διαβάζει ο αναγνώστης. Ενώ υπακούουν δηλαδή σε ένα βιβλιογραφικό τυπικό, παραπέμποντας στις σελίδες ενός βιβλίου που χρησιμοποίησαν, δεν βοηθούν κανένα πέρα από αυτόν που έχει στην διάθεση του την συγκεκριμένη -και κάποτε σπάνια ή δυσεύρετη- έκδοση, και την στιγμή που το έργο που παραπέμπουν έχει εκδοθεί σε άλλες εκδόσεις και σε άλλες γλώσσες. Αν υπήρχε κάποιο νόημα σε μια περισσότερο εξαντλητική παραπομπή, αυτή δεν θα έπρεπε να αφορούσε τις σελίδες μιας έκδοσης, αλλά τα κεφάλαια ενός έργου, σε μια προσπάθεια αναζήτησης μιας συμβατότητας με εκδόσεις σε άλλες μορφές ή σε άλλες γλώσσες, κατά το παράδειγμα που εφαρμόζεται πολλές φορές σε έργα αρχαίων συγγραφέων, που εκεί αναγνωρίζεται κάπως το ζήτημα κι οι παραπομπές γίνονται σε κεφάλαια, παραγράφους, ή ραψωδίες.

Για όλους αυτούς τους λόγους, προτιμότερη μου φάνηκε η χρήση βιβλιογραφικών παραπομπών εν είδει βιβλιογραφικού επιμέτρου. Έτσι χρησιμοποίησα 2 τέτοια στο τέλος του α' και του β' μέρους. Το κάθε επίμετρο βιβλιογραφικών παραπομπών διακρίνεται στις παραγράφους που αναφέρεται (Εδώ πάλι, παίρνουμε ως πλήρη εκδοχή το β' μέρος και την 7^η § του α' μέρους).

Μπορεί ένα έργο να έχει χρησιμοποιηθεί -ή έστω, κειμενικά προσπελαστεί- για τη σύνταξη παραπάνω της μίας παραγράφου, κι αυτό καταγράφεται. Αλλά μέσα σε μια παράγραφο, όπου συνήθως γίνεται περαιτέρω διάκριση, κάθε έργο είναι μοναδικό. Και τα κριτήρια που μπαίνει το κάθε έργο σε σχέση με το που επικεντρώνεται, δεν έχουν να κάνουν απαραίτητα με την αντικειμενική βαρύτητα που το έργο προσδίδει ή με τον τίτλο του, αλλά είναι υποκειμενικά κριτήρια, ανάλογα με το που μου φάνηκε περισσότερο χρήσιμο. Όπως και να 'χει, η ένταξη ενός έργου εκεί που επικεντρώνεται, είναι ενδεικτική, καθώς ένα έργο μπορεί να έχει συμβάλει στην δημιουργία διάσπαρτων κομματιών της κάθε παραγράφου.

Αλλά τα κριτήρια ένταξης ενός έργου στα επιμέρους σημεία των επιμέτρων, δεν είναι τόσο μεγάλο πρόβλημα, ακόμα και για μια ογκώδη βιβλιογραφία, όσο είναι η μορφή αναπαράστασης των έργων. Τα αναφερόμενα έργα στα επίμετρα βιβλιογραφικών παραπομπών, δεν μπαίνουν με πλήρη τα βιβλιογραφικά στοιχεία, αλλά αναπαρίστανται με μια συντομευμένη μορφή που παραπέμπει στην πλήρη μορφή που δίνεται στην βιβλιογραφία στο τέλος, η οποία γίνεται στην ουσία, βιβλιογραφικό ευρετήριο. Μοναδικός τρόπος για να επιτευχθεί αυτό, είναι η συντομευμένη μορφή να εγγυάται τη μοναδικότητα του κάθε αναφερόμενου έργου, σε άμεση συνάφεια με την πλήρη μορφή του δίνεται στο τέλος.

Όχι ότι δεν το έχω δει κι αλλού, αλλά μου ήταν επιτακτικό να χρησιμοποιήσω ό,τι χρησιμοποιώ και στα σημειώματα που κάνω όταν διαβάζω ένα έργο: το συγγραφέα και τη χρονολογία. Αυτά τα δύο στοιχεία ικανοποιούν σε μεγάλο βαθμό τη βιβλιογραφική προσδοκία να αποδοθεί στο βιβλιογραφούμενο υλικό μια μοναδική ταυτότητα. Μπορεί δηλαδή ο συνδυασμός τους να αποτελέσει ένα σύμβολο, το οποίο σε οποιοδήποτε σημείο του κειμένου και να χρησιμοποιηθεί (όπως καλή ώρα, ακόμα κι εδώ), μπορεί να παραπέμπει στην πλήρη μορφή της βιβλιογραφίας που παρατίθεται στο τέλος, στο βιβλιογραφικό ευρετήριο, και κατά δεύτερο λόγο στο καθεαυτό αναφερόμενο έργο, στο βαθμό που υπάρχει μια οικειότητα με τους συγγραφείς και τις χρονολογίες συγγραφής.

Στην ουσία δηλαδή, κι επειδή η έννοια της βιβλιογραφίας κατέχει ποικιλία σημασιών, η λέξη που μπορεί να αποδώσει καλύτερα αυτό που έκανα, είναι εργογραφία. Άρα, επίμετρο παραπομπών εργογραφίας (ή εργογραφικό επίμετρο παραπομπών) για κάθε παράγραφο -δηλαδή άτιτλου κεφαλαίου- στο τέλος των

δύο μερών του κυρίως κειμένου, και ευρετήριο εργογραφίας (ή εργογραφικό ευρετήριο) στο τέλος όλου του κειμένου.

Η βασική δηλαδή αρχή που τα διέπει, είναι η παραπομπή σε έργα, όχι σε βιβλία και πάσης φύσης τεκμήρια.

Μιας που αναφέρθηκε η έννοια του τεκμηρίου για άλλη μια φορά, αξίζει μια ακόμα παρέκβαση. Έχει επικρατήσει στη βιβλιογραφική γλώσσα -και τονίζεται ιδιαίτερα και στις βιβλιοθηκονομικές σπουδές- η χρήση της λέξης «τεκμήριο» ως συνώνυμης του βιβλιογραφικού υλικού. Ότι δηλαδή, αντίθετα με τη δημώδη γλώσσα, ακόμη και των λόγιων, που με τη λέξη «βιβλίο» εννοεί κάθε είδους υλικό με οποιοδήποτε τρόπο και μορφή που δημοσιεύεται (συμπεριλαμβάνοντας και συλλογικούς τόμους, ακόμα και περιοδικές εκδόσεις), η λέξη που τα περικλείει όλα, είναι η λέξη «τεκμήριο». Κι από κει και πέρα, τεκμήρια μπορεί να είναι τα οποιαδήποτε από τα παραπάνω -με την υπενθύμιση ότι αυτό που η δημώδη λέξη εννοεί με τη λέξη «βιβλίο», αποκαλείται βιβλιογραφικώς σωστότερα με τη λέξη «μονογραφία» και με την υπενθύμιση ότι περιοδική έκδοση μπορεί να είναι ο,τιδήποτε εκδίδεται σε συνέχειες με τακτική ή άτακτη περιοδικότητα, κι άρα θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν κι οι εφημερίδες ακαδημαϊκών δημοσιεύσεων, ακόμα με κάποιον τρόπο κι οι εφημερίδες-. Η έννοια του τεκμηρίου εξακολουθεί να περιλαμβάνει επίσης και την -πιο- παραδοσιακή οροθέτηση υλικού πέρα από τις έγγραφες πηγές, δηλαδή κι άλλα έργα σε μη έντυπα μέσα, όπως χάρτες, μικροφίλμ, cd, διαδίκτυο (που αποδίδονται αγγλιστί με τον όρο document).

Αφήνοντας ασχολίαστους τους λόγους επικράτησης της λέξης τεκμήριο και την σημασία που έχει για άλλες ερευνητικές περιοχές κι επιστημονικές κατευθύνσεις (όπως για παράδειγμα η ιστορία ή η νομική), είχα σκοπό πάρ' αυτά -αλλά δεν με έφτασε ο χρόνος- να φτιάξω ακόμα μία λίστα, όπου θα ήταν μια τεκμηριογραφία. Μια τεκμηριογραφία ανά τρόπο και μορφή δημοσίευσης του κάθε έργου, χωρισμένη δηλαδή σε μονογραφίες, σε συλλογικούς τόμους, σε περιοδικά, σε εφημερίδες, σε διευθύνσεις (url) διαδικτύου, προφανώς με αλφαβητική κατάταξη η καθεμία υπο-λίστα.

Βασικός στόχος αυτής της λίστας θα ήταν ξεκάθαρα πραγματολογικός. Τι έπιασαν τα χέρια μου δηλαδή κατά τη διάρκεια της συγγραφής και τι μπορεί να ψάξει να βρει ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης. Ο,τιδήποτε στην ουσία, αφορά την κυκλοφορία των τεκμηρίων, που μπορούν να βρεθούν σε βιβλιοπωλεία, βιβλιοθήκες, αρχεία, ή διαδίκτυο.

Μια τέτοια λίστα θα είχε τα πλέον στοιχειώδη βιβλιογραφικά στοιχεία: Συγγραφέας μονογραφίας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, έτος κυκλοφορίας. Τίτλος συλλογικού τόμου, εκδοτικός οίκος, χρονολογία κυκλοφορίας. Όνομα περιοδικού, χρονολογία κυκλοφορίας, αριθμό τεύχους. Όνομα εφημερίδας, ημερομηνία κυκλοφορίας. Όνομα κατόχου ή τίτλος ιστοσελίδας, διεύθυνση ιστοσελίδας (url).

Μ' αυτόν τον τρόπο ήθελα να διακρίνω την τεκμηριογραφία από την εργογραφία, ως δύο εκφάνσεις της βιβλιογραφίας.

Αλλά ας μην επεκταθώ στην τεκμηριογραφία που δεν πρόλαβα -ή τέλος πάντων, δεν έβαλα στις άμεσες προτεραιότητες- να τελειώσω, κι ας επιστρέψω στην ειδοποιό διάκριση της εργογραφίας. Γιατί για την εργογραφία δεν είναι πρωταρχικό το που θα βρει κανείς και σε τι μορφή δημοσιευμένο κάποιο υλικό, αλλά η ταυτότητα του έργου.

Ως πρώτος προσδιορισμός της ταυτότητας -όσο ταυτολογία κι αν ακούγεται- είναι η ταυτότητα του έργου. «Ο,τιδήποτε λέγεται, λέγεται από κάποιον», σύμφωνα και με τον αφορισμό των Maturana/Varela [1984]. Και είτε είναι ανώνυμο, είτε είναι πάνω από ένας αυτός που το λέει, δηλαδή αν το λένε από κοινού, μαζί, ομού, αυτό χρειάζεται να καταδειχθεί εύλογα.

Κι αν η έννοια του ανώνυμου έργου, στέκεται σε λογικές βάσεις, η έννοια του συλλογικού έργου, όπως έχει επικρατήσει στην βιβλιογραφική γλώσσα, είναι παραπλανητική. Ορθή ως έναν βαθμό η συνώνυμη χρήση του όρου του συλλογικού τόμου (αν κι υπάρχουν κάποια τέτοια που η μικρή τους έκταση, προκαλεί αντιφατικά συναισθήματα με τον συνήθη λογικό συνειρμό του όγκου του τόμου), αλλά η σωστότερη έννοια αυτών των τεκμηρίων, θα ήταν απλώς συλλογές έργων, σε αντίστιξη με τα κυριολεκτικώς εννοούμενα συλλογικά έργα τα οποία έχουν μνεία ευθύνης μια ομάδα προσώπων. Αλλά ας μην προχωρήσω παραπάνω στα ειδικότερα ζητήματα που προκύπτουν, αρκεί αυτό ως λογική.

Όπως επίσης πρέπει να καταδειχθεί κάπως και σε τι γλώσσα έχει γραφτεί ή ομιληθεί αυτό, στην περίπτωση που δεν πρόκειται για έργα που έχουν γραφτεί στην ελληνική γλώσσα. Κι αυτό μπορεί να γίνει με την καταγραφή του δημιουργού στην πρωτότυπη γλώσσα στην οποία έχει πρωτοδημοσιευτεί ή ανακοινωθεί (αν πρόκειται για ομιλία), άρα με λατινικούς χαρακτήρες.

Όταν μάλιστα ένα ονοματεπώνυμο έχει αποδοθεί με πολύ διαφορετικούς τρόπους στην μετάφραση, και μάλιστα κάποτε (ιδιαίτερα στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα) με πολύ εξεζητημένους τρόπους σε μια προσπάθεια εξελληνισμού των ξενικών ονομάτων, όταν η προφορά ενός ξενικού ονόματος σε κάποιες γλώσσες είναι

ζήτημα υποκειμενικής ερμηνείας, η βιβλιογραφία δεν θα πρέπει να στέκεται εκεί και να συντηρεί τις παγίδες παρανόησης.

Είναι κάτι παραπάνω από λαθεμένο να μπαίνει μέσα σε ένα ενιαίο σώμα βιβλιογραφίας, ένας δημιουργός με δυο μορφές ονοματεπωνύμων, ανάλογα με αυτό που κάθε φορά δίνεται από την κατά τόπους ελληνική έκδοση του βιβλίου. Υπάρχουν άλλωστε κάποιες περιπτώσεις πολύ γνωστών δημιουργών μιας περασμένης εποχής, που η απόδοση του ονόματός του είναι τόσο διαφορετική ώστε αν κάποιος μη εξοικειωμένος αναγνώστης τα δει και τα δύο σε μια βιβλιογραφία, μπορεί να θεωρήσει ότι πρόκειται για διαφορετικά πρόσωπα.

Βέβαια, μια τέτοια επιλογή δημιουργεί ένα πρόβλημα με έργα σε μετάφραση από γλωσσικές οικογένειες που δεν εναρμονίζονται με το λατινικό αλφάβητο. Γλώσσες δηλαδή όπως τα κινέζικα, τα ρώσικα, τα αραβικά, οι οποίες έχουν ιδιαίτερα, κάποια ή όλα τα γράμματα του αλφαβήτου, είναι οι πιο ενοχλητικές συγγάτοικοι του βιβλιογραφικού πύργου της Βαβέλ. Πιο συγκεκριμένα, τα προβλήματα εντοπίζονται στην έλλειψη οικειότητας με το αλφάβητο, που μας εμποδίζει όχι απλά να τα προφέρουμε αλλά και για τα διαβάζουμε, αλλά και πιο τεχνικά ζητήματα, όπως η δυσκολία προσαρμογής του πληκτρολογίου στην απόδοση των χαρακτήρων.

Σ' αυτές τις περιπτώσεις πιο λογικό είναι να παρακαμφτεί η αυστηρότητα και να ακολουθείται η μεταγραφή του στο λατινικό αλφάβητο. Όχι ελληνικό, για καθαρά συνειρμικούς λόγους, για να μας προϊδεάζει για την απόσταση την οποία έχουμε γλωσσικά από το έργο, ότι δεν είναι κάτι οικείο (δεν πρόκειται δηλαδή για ένα κινέζο που ζει στην Ελλάδα κι έγραψε στα ελληνικά) αλλά το ζήτημα είναι εκεί τι θα ακολουθήσουμε. Είναι παραδεδομένη άλλωστε η τακτική αλλαγής τους ώστε να ταιριάζουν με την -καλώς ή κακώς- κοινή, αγγλική προφορά. Και προφανώς, η πιο εύκολη ακολούθηση είναι του αγγλόγλωσσου εκδότη, με τις όποιες υποκειμενικές του παρεμβάσεις.

Αν και δοθείσας της πρόσβασης που υπάρχει στο διαδίκτυο, αν θέλουμε να είμαστε ρεαλιστές, είναι πιο εύκολα να ακολουθούμε -με όση επιφύλαξη χρειάζεται κι αυτό- ηλεκτρονικές πηγές, ακόμη κι ελεύθερες διαδικτυακές εγκυκλοπαίδεις. Περίεργο βέβαια να έχουν αποκτήσει οι διαδικτυακές ηλεκτρονικές πηγές ένα τέτοιο κανονιστικής υφής ρόλο, αλλά συμβαίνει πλέον να έχουν γενική απήχηση κι αρκετή εγκυρότητα, τουλάχιστον ως προς τον τρόπο απόδοσης των κύριων ονόματων. Υπάρχουν βέβαια λίστες με καθιερώσεις φυσικών προσώπων αλλά το ότι δεν είναι εξαντλητικές σε συνδυασμό με το ότι δεν είναι και τόσο εύκολα προσβάσιμες, συνηγορεί υπέρ των ηλεκτρονικών πηγών.

Το άλλο σημαντικό επίσης ζήτημα είναι το τι γίνεται με τους έλληνες δημιουργούς που έχουν γράψει ή μιλήσει σε άλλη γλώσσα πέρα από την ελληνική. Υπάρχουν κάποιοι συγγραφείς που έχουν ελληνικές ρίζες -κι αυτό μπορεί να φανεί και στο ονοματεπώνυμο τους-, αλλά υπάρχει πιθανότητα κάποιοι απ' αυτούς, έχοντας ακολουθήσει σταδιοδρομία στην αλλοδαπή επικράτεια, να μην ξέρουν ούτε να μιλούν ελληνικά.

Έχοντας καθιερωθεί σε μια άλλη επικράτεια από την ελληνική, πολλοί από τους δημιουργούς αυτούς, έχουν καθιερώσει και τα ονοματεπώνυμά τους σε άλλη μορφή από την οποία μας είναι γνωστή εδώ στην Ελλάδα. Είναι προβληματικό επομένως να εξακολουθεί η βιβλιογραφία να στέκεται στην μεταγραφή τους στην ελληνική γλώσσα, και κάποτε, και στην ελληνική προφορά.

Με βάση λοιπόν τη λογική ότι ένα ονοματεπώνυμο οφείλει να αποδίδεται με τον τρόπο που έχει αποδοθεί στην γλώσσα που έχει πρωτοδημοσιευτεί, το ονοματεπώνυμο ενός έλληνα δημιουργού, στο βαθμό που κάποιο έργο του γράφτηκε σε άλλη γλώσσα από την ελληνική, οφείλει να ακολουθήσει την πρωτότυπη γραφή, δηλαδή να αποδοθεί σε λατινική μορφή. Σ' αυτό συνηγορεί και το ότι, εφόσον γράφτηκε το έργο σε άλλη γλώσσα, άρα κι η υπογραφή του δημιουργού στο έργο του, μπήκε στην αντίστοιχη γλώσσα, δηλαδή σε λατινική μορφή.

Αλλά απαραίτητη συμπλήρωση είναι και το πότε το λέει. Κι όχι απαραίτητα το πότε εκδόθηκε, γιατί αφενός υπάρχουν επανεκδόσεις κι αφετέρου ενίοτε εκτυπώνεται σε χαρτί κάτι που έχει δει το φως της δημοσιότητας ως ομιλία. Κι όχι απαραίτητα επίσης, το πότε μεταφράστηκε γιατί υπάρχουν και πολλές μεταφράσεις ενός ίδιου έργου, και μάλιστα μετά από απροσδιόριστο χρόνο.

Η υιοθέτηση της μέριμνας για την πρωτότυπη χρονολογία -παρόλες τις αντιξοότητες που έχει κι εγγενώς κι ως προς την αναζήτησή της-, είναι απαραίτητη ώστε να αποφεύγονται παρανοήσεις, παρεξηγήσεις, παραπλανήσεις. Η κυριότερη απ' αυτές είναι η συνεχιζόμενη παράθεση της χρονολογίας που μεταφράστηκε ή επανεκδόθηκε ένα έργο, η οποία δημιουργεί την εντύπωση -ακόμα και σε έναν μνημένο ως προς το περιεχόμενο αναγνώστη-, ότι ένα έργο δημιουργήθηκε σε άλλη χρονική στιγμή από αυτήν την οποία δημιουργήθηκε.

Δεν χρειάζεται να αναφερθούν γλαφυρά παραδείγματα τέτοιων παρανοήσεων. Αυτή η κατάσταση πάντως αφορά κυρίως έργα μιας περασμένης εποχής, δημιουργώντας μια αίσθηση ότι η τυπογραφία είναι πολύ πρόσφατη εφεύρεση κι ότι δεν γραφόντουσαν έργα πριν κάποιους αιώνες. Μια αίσθηση δηλαδή έντονης

θολούρας για το πότε έγραψαν ακριβώς δημιουργοί, που το όνομα τους είναι πασίγνωστο κι ακούγεται και σε καθημερινές συζητήσεις των σημερινών ανθρώπων.

Στο βαθμό που μια τέτοια στάση απαντάται και στις ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες -όπου στρέφεται η προσοχή στην συστηματική ανάλυση, χωρίς την έρευνα των απαρχών-, αυτή η αδιαφορία, άγνοια ή και απώθηση της χρονολογίας πρωτοδημοσίευσης, μπορεί με μια πρώτη ματιά, να ιδωθεί ως μια επιστροφή του απωθημένου της παπαγαλιστικής εμμονής κι απαίτησης συγκράτησης χρονολογιών, στην αντεστραμμένη μορφή. Η υπαρξιακή ανάγκη του ακαδημαϊσμού για εμμονικές προσηλώσεις, δεν αφορά το παρελθόν αλλά -ερχόμενη σε μεγάλο βαθμό σε αντίφαση με το ιδεώδες της σωρευτικής διαδικασίας της γνώσης που κινητοποιεί την απαίτηση της βιβλιογράφησης- εστιάζεται στο παρόν, ως έκφανση της επικυριαρχίας του εργαλειακού παράγοντα στην επιστημονική έρευνα κι εκπαίδευση.

Όσο δηλαδή κι αν στην σημερινή εποχή -ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό απ' αυτόν που περιγράφει ο Veblen [1899]- γίνεται του συρμού, μια μισοφιλολογική ή μισοεπιστημονική γνώση των διαδικασιών που δεν συμβάλλουν στην προαγωγή της ανθρώπινης ζωής -όπως για παράδειγμα η γνώση των νεκρών γλωσσών-, τα κίνητρα απόκτησης αυτών των προσόντων, ανάγονται σε μια απόπειρα να αναδειχθούν ως ωφέλιμες ενδείξεις μιας μη παραγωγικής δαπάνης του χρόνου, ανανεώνοντας με έναν ανακουφιστικό τρόπο και ισχυροποιώντας έτσι την μεγαλύτερη έμφαση που αποδίδεται στην χρηστικότητα και στην πρόσληψη στα καθ' ημάς.

Σύμφωνα δηλαδή με την επικρατούσα επιστημονική κι εκπαιδευτική λογική που απαντάται και στην βιβλιογραφική λογική, δεν έχει τόσο αξία η χρονολογία που 'γραψε κάποιος ένα έργο, αλλά η έκδοση που έχουμε εμείς στα χέρια μας. Η έκδοση δηλαδή που μπορούμε να βρούμε να κυκλοφορεί στο εμπόριο και την οποία μπορούμε να κρίνουμε αν ικανοποιεί τις επιστημονικές κι αισθητικές απαιτήσεις μας, η έκδοση που έχει μεταφραστεί κι άρα μπορεί και να ελεγχθεί για την αρτιότητά της.

Μια έμφαση στην συγχρονικότητα δηλαδή, με την υπόρρητη επιθυμία για δικαιολόγηση ότι παράγεται έργο και στους συγκαιρινούς μας χρόνους. Ή μάλλον, μόνον σε αυτούς, αφού οι πεπαλαιωμένες εκδόσεις, καθώς δεν έχουν να πουν τίποτε -συγκρινόμενες με τις αρτιότερες σε όλα τα επίπεδα, σύγχρονες-, έχουν μόνο μια ρετρό αξία.

Πολλές φορές, αυτή η έμφαση στη χρηστικότητα και αγνόηση των απαρχών, θέλει να νομιμοποιηθεί λογικά και να κερδίσει επιστημονικό έδαφος, διακηρυσσόμενη

ότι δεν ενδιαφέρεται για τους τύπους αλλά για την ουσία. Εν προκειμένω όμως, υπάρχουν ζητήματα ουσίας, στο πότε για παράδειγμα γράφτηκαν για πρώτη φορά όλοι αυτοί οι κανόνες καταλογογράφησης και προτυποποίησης του βιβλιογραφικού υλικού, οι οποίοι διδάσκονται και χρησιμοποιούνται στις αναθεωρημένες τους εκδόσεις, από τα τμήματα βιβλιοθηκονομίας και τις βιβλιοθήκες, για να μείνουμε σε ένα οικείο παράδειγμα και να μην επεκταθούμε σε ζητήματα ουσίας που εμπίπτουν στο πότε γράφτηκαν για πρώτη φορά έργα σε σχέση με το ιστορικό τους περιβάλλον με το οποίο άμεσα ή έμμεσα συνδιαλεγόντουσαν, κι όπου είναι άμεσα καθοριστικό το γεγονός της συγγραφής πριν ή μετά από ημερομηνίες σταθμούς της ιστορίας της ανθρωπότητας.

Άρα το ζήτημα με την έλλειψη μέριμνας για τις χρονολογίες πρωτοδημοσίευσης, δεν έχει να κάνει με μια αδιαφορία για το τυπικό του πράγματος. Ίσα ίσα, το αντίθετο, καθότι αυτό που ενδιαφέρει την επιστημονική έρευνα κι αντανακλάται και στην βιβλιογραφική προτυποποίηση, είναι η μορφή διάθεσης ενός γνωστικού υλικού, ο τύπος κι η φόρμα στην οποία αποδίδεται το γνωστικό υλικό. Κάτι που ασφαλώς έχει να κάνει με τις απαιτήσεις αποδεικτικής τεκμηρίωσης, σε συνδυασμό με μια αυξανόμενη πρωτοκαθεδρία που επιχειρείται να αποδοθεί στο υποκείμενο διάθεσης του γνωστικού υλικού.

Στις μέρες μας, αυτά τα ζητήματα γίνονται αρκετά πιο ευαίσθητα, καθώς δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με τους γνωστούς εκδοτικούς οίκους που δραστηριοποιούνται στο εμπόριο, αλλά και με κολοσσιαίες εμπορικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στο διαδίκτυο προσπαθώντας να επιβάλλουν την παρουσία τους σε ένα μέσο που εγγενώς αφήνει τη δυνατότητα διάθεσης γνωστικού υλικού χωρίς την ανάγκη διαθετών, τουλάχιστον για την όχι αυστηρά καθορισμένη επιστημονική περιοχή. Βέβαια, σε ορισμένες περιπτώσεις (ψηφιοποίησης παλαιών έργων, για παράδειγμα), η αξία καθεαυτού του έργου και της χρονολογίας συγγραφής του, επιστρέφει ως διακύβευμα για να υποδηλώσει και να υπερτονίσει την αξία της συγκαιρινής διάθεσης.

Στις μέρες μας δηλαδή -σε αντίθεση με την εποχή στην οποία προβληματιζόταν ο Butler [1933]-, η διάθεση κι η διάδοση της γνώσης απολαμβάνουν καταρχάς υψηλής κοινωνικής εκτίμησης, εξοικονομώντας ίσως ίσα φορτία γνωσιολογικής σπουδαιότητας με την δημιουργία της γνώσης. Και κατά δεύτερο λόγο, τυγχάνουν ιδιαίτερης αντιμετώπισης, έχοντας αυξήσει το ανταλλακτικό αξιακό βάρος, σε σημείο που η μεταπρατική τους λειτουργία δεν είναι αποτρεπτική ως προς την έκφραση ενός είδους αλαζονείας για τα ίδια τα έργα και τις συνθήκες έκθεσής τους για πρώτη φορά.

Μια μέριμνα για την χρονολογία δημιουργίας και πρωτοδημοσίευσης, που ειρήσθω εν παρόδω, στα περισσότερα είδη τεκμηρίων εκτός των έγγραφων πηγών, είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένη εκ μέρους των εκάστοτε ενδιαφερόμενων μελετητών. Για παράδειγμα, για μια κινηματογραφική ταινία, μνεία καθολικής αποδοχής κι αναφοράς, γίνεται για την ημερομηνία, ή απλούστερα, χρονολογία, που βγήκε στις αίθουσες του κινηματογράφου. Ακόμα κι όταν για λόγους ανεξάρτητους με την θέληση των δημιουργών, δεν βγαίνει τη στιγμή που προγραμματίζανε, για τη χρονολογία που γυρίστηκε. Κι όχι λοιπόν, για το πότε μεταφράστηκε και υποτιτλίστηκε για να βγει στις ελληνικές, για παράδειγμα, αίθουσες, ή για το πότε κυκλοφόρησε σε βίντεο ή dvd, ή για το πότε προβλήθηκε στην τηλεόραση, ή για το πότε διατέθηκε μαζί με μια εφημερίδα, ή για το πότε «ανεβάστηκε» στο διαδίκτυο. Όχι ότι όλες αυτές οι πληροφορίες δεν είναι ενδιαφέρουσες, αλλά αφορούν ειδικότερες στοχεύσεις που έχουν να κάνουν με την πρόσληψη του έργου, και το πραγματικά καίριο είναι η πρωτότυπη χρονολογία, το πότε είδε για πρώτη φορά το φως της δημοσιότητας, το πότε συνέβη για πρώτη φορά.

Άλλο παράδειγμα μπορεί να είναι ένας πίνακας ζωγραφικής. Το ενδιαφέρον στρέφεται στο πότε ζωγραφίστηκε, δηλαδή στο πότε δημιουργήθηκε, άντε και στο πότε εκτέθηκε για πρώτη φορά, (αν και αυτές οι χρονολογίες συμπίπτουν τις περισσότερες φορές, όταν έχουμε να κάνουμε με δημόσια έργα κι όχι για προσωπικές παραγγελίες ή δωρεές, οπού εκεί δεν μπορεί να είναι άλλη χρονολογία αναφοράς από αυτήν της δημιουργίας). Είναι δευτερεύουσας ή και τριτεύουσας σημασίας, η χρονολογία που βλέπει εκτεθειμένο έναν πίνακα, αυτός που μιλάει γι' αυτόν. Το αν είδε τον πρωτότυπο ή κάποιο αντίγραφο σε κάποιο μουσείο, το αν τον είδε σε έντυπη μορφή σε κάποιο κατάλογο έκθεσης ή οποιοδήποτε έγγραφο μέσο, ή το αν τον είδε ως φωτογραφία σε κάποια διαδικτυακή πηγή.

Όσο βέβαια προχωρά κανείς σε μια πιο σύνθετες μορφές τέχνης, εκεί η μέριμνα μπορεί να γίνει πολλαπλή. Ακραίο παράδειγμα είναι στη μουσική η όπερα, στην οποία μπορούν να συγκεντρωθούν αρκετές χρονολογίες διεκδικώντας πρωτοκαθεδρία: χρονολογία συγγραφής του λιμπρέτου, χρονολογία σύνθεσης του μουσικού έργου, χρονολογία πρώτης εκτέλεσης, χρονολογία συγκεκριμένης εκτέλεσης που το ακούει ο ενδιαφερόμενος.

Παρ' όλ' αυτά, για να επιστρέψουμε στα καθ' ημάς, σε ορισμένα βιβλιογραφικά πρότυπα διακρίνεται μια μέριμνα απόδοσης της χρονολογίας πρωτοδημοσίευσης, κατά αντιστοιχία ίσως με ορισμένους επιμελητές εκδόσεων οι οποίοι μνημονεύουν όχι μόνο σε υποσημείωση αλλά και μες στα περιεχόμενα ή μες στον τίτλο, την

χρονολογία πρωτοδημοσίευσης ενός έργου. Αν και πάλι, είτε τσοντάρεται ως αμελητέα πληροφορία σε παρένθεση (όπως για παράδειγμα το MPA), είτε δεν συμπεριλαμβάνεται στην τυπική μορφή που προτείνεται στους συγγραφείς.

Για παράδειγμα, σε ένα διαδικτυακό φόρουμ συζήτησης περί βιβλιογραφικών πρότυπων ή για μεταφραστές (αν θυμάμαι καλά), γινόταν πριν κάποια χρόνια μια συζήτηση για τις δυνατότητες ενσωμάτωσης της πρωτότυπης χρονολογίας δημοσίευσης στο πρότυπο του πανεπιστημίου του Harvard, καταλήγοντας να την προσθέτουν σε αγκύλες, όταν η χρονολογία κυκλοφορίας είναι σε παρένθεση, καθώς επιπλέον είθισται οι αγκύλες να οριοθετούν την απόδοση βιβλιογραφικών πληροφοριών που δεν αντλούνται από το συγκεκριμένο βιβλιογραφούμενο τεκμήριο.

Αυτό το έχω δει σε διάφορες παραλλαγές να εφαρμόζεται σε κείμενα, βάζοντας πρώτα το ένα ή το άλλο, με την προτίμηση που δείχνει ή την πρωτοκαθεδρία που ορίζει ο καθείς στο πότε γράφτηκε κάτι ή στο πότε κυκλοφορεί ή ήταν διαθέσιμο κατά τη συγγραφή. Για παράδειγμα, για ένα έργο που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1950 και μεταφράστηκε ή επανεκδόθηκε το 2000 και χρησιμοποιείται από τον συγγραφέα, σταχυολογώ ορισμένες παραλλαγές στο βαθμό που τις έχω συγκρατήσει καλά και δεν αυτοσχεδιάζω: (2000) [1950]. (2000 [1950]). (1950/2000). [1950/2000]. [1950] (2000). [1950 (2000)]. Ή όταν γίνεται παραπομπή σε σελίδα, για παράδειγμα στη 31, αυτό που έχω συγκρατήσει είναι το ([1950] 2000:31).

Κάθε σημειογραφία έχει ίσως τη λογική της και την εργαλειακή χρησιμότητα ανάλογα με το περιεχόμενο του γνωστικού έργου που γράφεται και παραπέμπει. Ανάλογα με τους σκοπούς του, ανάλογα με την απεύθυνση, ανάλογα εν ολίγοις, με την περίπτωση. Δεν είναι πανάκεια δηλαδή η μορφή τυποποίησης, το θέμα είναι η υιοθέτηση της μέριμνας για την πρωτότυπη χρονολογία.

Ο συνδυασμός μάλιστα αυτής της μέριμνας με την μέριμνα για μια απόδοση του δημιουργού στην πρωτότυπη γραφή με την οποία εκτέθηκε για πρώτη φορά σε δημόσια θέα ένα έργο, μπορεί να οριοθετηθεί, σε αρκετά αυστηρό βαθμό, την ταυτότητα ενός έργου. Παραδόξως όμως, οι κατευθύνσεις προτυποποίησης των βιβλιογραφικών παραπομπών, απασχολημένες καθώς είναι με την πράξη της καταγραφής κι όχι με το περιεχόμενο αυτού που καταγράφεται, δηλαδή με την διαδικασία κι όχι με την λειτουργία, δεν έχουν διερευνήσει αυτήν την πιθανότητα απόλυτης καθιέρωσης ενός έργου με έναν τόσο συντομευμένο τρόπο.

Οπότε, ανακεφαλαιώνοντας κάπως, αυτός ο συνδυασμός πρωτότυπης μορφής δημιουργού και πρωτότυπης χρονολογίας, ορίζει ένα σύμβολο που μπορεί όπου κι αν βρεθεί σε όλο το κείμενο -αλλά κυρίως στα επίμετρα- να παραπέμψει στο ευρετήριο.

Αλλά χρειάζεται ακόμα μια επισήμανση. Ενώ στην ολοκληρωμένη πρωτότυπη μορφή του ονοματεπωνύμου του δημιουργού που υπάρχει στο ευρετήριο -ακολουθώντας μια τακτική που υπάρχει σε αρκετά πρότυπα- μπαίνει αντίστροφα (πρώτα το επίθετο, μετά το όνομα), απ' την ολοκληρωμένη μορφή, επέλεξα σ' αυτό το σύμβολο να μην εμπεριέχεται όλο στην μορφή που υπάρχει (και παραπέμπει) στο ευρετήριο, παρά μόνο το επίθετό του.

Η έννοια του επιθέτου άλλωστε, έχει ταυτιστεί τόσο πολύ με την ταυτότητα του κάθε ανθρώπου, που όταν αναζητούμε μια ταυτότητα, συνειρμικά αναφερόμαστε στο επίθετό του. Από τότε άλλωστε που οι άνθρωποι άρχισαν να αποκτούν ονοματεπώνυμα, όταν αναφερόμαστε σε κάποιους ανθρώπους, και στο βαθμό που δεν έχουμε οικειότητα μαζί τους, είθισται να τους αναφέρουμε με το επίθετό τους. Ίσως όλα αυτά να καταδεικνύουν το πόσο λάθος είναι γενικότερα η έννοια του ονόματος να εκπίπτει από την αρχική της προέλευση και να αναφέρεται σε ένα από τα συνθετικά του. Ίσως θα πρέπει να προτιμάται περισσότερο η διάκριση μεταξύ μικρού και μεγάλου ονόματος.

Στην περίπτωση βέβαια που έχουμε να κάνουμε με δημιουργούς περασμένων εποχών που δεν υπήρχε η διάκριση αυτή, τα πράγματα είτε μπορεί να γίνουν πιο εύκολα -βάζοντας απλά το όνομα- είτε πιο σύνθετα -αναγκαζόμενοι να βάζουμε περιφραστικούς τύπους που έχουν να κάνουν με την προέλευση του δημιουργού ή με το οικογενειακό δέντρο.

Παρενθετικά, ένα άλλο ζήτημα που προκύπτει με έργα περασμένων ετών, έχει να κάνει με την χρονολογία. Συγκεκριμένα, η έλευση του Χριστού για όλη την δυτική σκέψη σηματοδότησε μια νέα χρονική περιοδολόγηση που καθιστά δύσκολη την απόδοσή τους χωρίς τη χρήση του π.Χ και μ.Χ. Απ' αυτήν την περιοδολόγηση δύσκολα μπορεί να ξεφύγει κανείς, ακόμα κι αν δεν ανήκει στο χριστιανικό δόγμα. Αλλά αν σε μια βιβλιογραφία μπαίνει το π.Χ., δεν θα 'πρεπε μετέπειτα να μπαίνει συνέχεια και το μ.Χ. ως συνέχιση της διάκρισης;

Παρόλο που τελικά δεν πρόλαβα να συμπεριλάβω τέτοια έργα ούτε σαν αφετηρία των γραφομένων μου κι οπότε ούτε και σαν παραπομπές, είχα εντούτοις αποφασίσει ένα τρόπο που να ξέφευγε από αυτό το παράδοξο για όσους δημιουργούς υπολείπονται κάποιο διάστημα από το σταμάτημα του χρόνου, λες και βρίσκονται έξω από την ιστορία. Τη χρήση της παύλας πριν την χρονολογία, ακριβέστερα του μείον, του σημείου της αφαίρεσης, υποδηλώνοντας κατ' αυτόν

τον τρόπο, όχι ένα είδος ανυπαρξίας σε σχέση με το σημείο μηδέν, αλλά το ότι ένα έργο γράφτηκε μείον τάδε χρόνια από το σημείο που αρχίζει η οικεία χρονική περιοδολόγηση.

Ας κλείσει η παρένθεση, και χωρίς να μπαίνουμε σε λεπτομέρειες των παράδοξων που όλως φυσικώς ανακύπτουν, ας περιοριστούμε σε δύο ακόμη ζητήματα, που ο συνδυασμός των δύο στοιχείων (πρωτότυπο επίθετο και πρωτότυπη χρονολογία) δεν εγγυώνται την μοναδικότητα του έργου. Η πρώτη αφορά επίθετο που είναι κοινό σε πάνω από έναν δημιουργούς. Σ' αυτήν την περίπτωση, η χρονολογία είναι καλός σύμμαχος διάκρισης των αναγραφών, ώστε πηγαίνοντας στο ευρετήριο - έχοντας σαν μπούσουλα την χρονολογία- να διαπιστώνεται περί τίνος πρόκειται. Αν όμως υπάρχει περίπτωση να υπάρχουν δύο πρόσωπα με το ίδιο επίθετο και με την ίδια χρονολογία, εκεί δεν μπορεί να αποφευχθεί η χρήση των αρχικών -έστω του μικρού ονόματος του ενός.

Η δεύτερη περίπτωση που προκύπτει έχει να κάνει με το ίδιο πρόσωπο που έχει παραπάνω του ενός έργο με την ίδια χρονολογία. Αναπόφευκτα, εκεί χρειάζεται η χρονολογία να επιμεριστεί. Χρησιμοποιώ έτσι τα γράμματα της αλφαβήτου, είτε ελληνικά αν πρόκειται για έργο με πρωτότυπη γλώσσα την ελληνική, είτε του λατινικού, και πιο συγκεκριμένα του αγγλικού, αλφάβητου, αν πρόκειται για έργα σε μετάφραση.

Το ποιο από τα έργα θα πάρει το πρώτο γράμμα της αλφαβήτου και ποιο το επόμενο ή τα επόμενα, επιλέγεται τυχαία. Σίγουρα, το καλύτερο θα ήταν να ακολουθηθεί κι εδώ η χρονική ακολουθία ανάλογα με το ποιο έχει δημιουργηθεί (γραφτεί ή ομιληθεί) πρώτο. Κάτι τέτοιο, εκτός του ότι είναι πολύ δύσκολο να διαπιστωθεί -στο βαθμό που οι περισσότεροι εκδότες όχι μόνο δεν βάζουν την ημερομηνία που πήραν το κείμενο στα χέρια τους αλλά ούτε και την ημερομηνία που πήγε στο τυπογραφείο-, είναι δύσχρηστη επιπλέον κι η σωρευτική χρήση. Όταν δηλαδή, ενώ έχεις καταχωρήσει ένα έργο και μετά πας να καταχωρήσεις ένα άλλο και διαπιστώνεις ότι πρέπει να κάνεις την διάκριση, είναι δύσκολη η διόρθωση και συμπλήρωση, κι όσο αυξάνονται οι αναγραφές με τέτοια αρίθμηση, γίνεται ακόμα πιο δύσχρηστη μια αυστηρή επιμέρους χρονική ακολουθία.

Επιπρόσθετα, εκ των πραγμάτων, δεν μπορεί να γίνει μια τέτοια διάκριση, καθόσον υπάρχουν έργα -που σύμφωνα με την βιβλιογραφική οπτική που λαμβάνω λογίζονται ως- διαφορετικά, τα οποία είδαν ταυτόχρονα το φως της δημοσιότητας. Επειδή ακριβώς πρόκειται για λεπτομέρεια, ας μην προτρέχω και θα φανεί παρακάτω τι εννοώ. Είναι πολύ ειδικό άλλωστε το ζήτημα της χρονολογίας μέσα στην χρονολογία κι ας περιοριστούμε στην υποκειμενικά τυχαία χρήση των

πρώτων γραμμάτων της αλφάβητου δίπλα στην πρωτότυπη χρονολογία ως σημείων διάκρισης των έργων του ίδιου προσώπου στην ίδια χρονιά.

Οπότε το ζήτημα τώρα είναι τι γίνεται στο εργογραφικό ευρετήριο, εκεί όπου είναι συγκεντρωμένες όλες οι αναγραφές. Και το πρώτο ζήτημα που τίθεται είναι η κατάταξη αυτών των αναγραφών.

Υπήρχε σαν σκέψη να μεταφέρω αυτήν την μέριμνα για τη χρονολογία, εντατικοποιώντας την τεχνικά ως μορφή παράθεσης. Να ήταν κριτήριο δηλαδή η χρονολογία πρωτοδημοσίευσης του έργου και να στηνόταν όλο το ευρετήριο από τις πιο παλιές αναγραφές στις πιο σύγχρονες. Αν θυμάμαι καλά, αυτό δεν το έχω συναντήσει πουθενά έτσι και μου φαινόταν αρκετά τολμηρό για να το βάλω σε πέρας. Συν το ότι θα ήταν αρκετά περιέργο γιατί θα έπρεπε να είναι πρώτα η χρονολογία και μετά το όνομα, είτε στο ευρετήριο (όλο) είτε στις παραπομπές (μόνο το μεγάλο όνομα). Άλλωστε κριτήριο για μένα είναι και το λειτουργικό και το αισθητικό, και δεν με πολυάρεσε σαν ιδέα, ίσως θα ήταν εξεζητημένη για το τίποτα.

Έτσι αποφάσισα να μεταφέρω αυτήν την μέριμνα για την χρονολογία, μέσα στα επίμετρα όπου κάθε παράγραφος κι ανά τόπους υποκατάταξή της, ακολουθεί χρονικά τα έργα (μια μέριμνα μιας χρονικής -έστω ως προς τις περιόδους που καλύπτει- ακολουθίας, την έχω δει σε βιβλιογραφικά επίμετρα) και να ακολουθήσω αλφαβητική κατάταξη στο ευρετήριο κι επιμέρους χρονολογική στα έργα ενός δημιουργού. Ως πιο γνώριμη και οικεία κι ως πιο λειτουργική, αφού είναι πιο εύκολο να παραπεμφθεί κανείς αλφαβητικά από κάποιο επίμετρο στο αλφαβητικό ευρετήριο.

Οπότε, με μια συμπλήρωση σε μια γλώσσα ορολογίας, έχουμε να κάνουμε με χρονολογικά επίμετρα εργογραφίας και με αλφαβητικό ευρετήριο εργογραφίας. Κι εφόσον μέσα στα επίμετρα, και συγκεκριμένα μέσα στο έτος δεν πάω αλφαβητικά αλλά τυχαία, συνήθως ανάλογα με το πότε κατέγραφα τις αναγραφές (νόημα θα είχε αν πήγαινα μέσα κατά μήνα αλλά αυτό είναι αδύνατο), στο τέλος έχει νόημα να πάω αλφαβητικά.

Ένας άλλος λόγος επιλογής της αλφαβητικής κατάταξης είναι ότι όπως και να 'χει, θεωρώ καλό να υπάρχουν τα έργα ούτως ώστε να μπορεί κανείς να δει ό,τι έχει χρησιμοποιηθεί/κειμενικά προσπελαστεί από ένα συγκεκριμένο δημιουργό έργου. Αλλά εδώ εντοπίζεται το ζήτημα τι γίνεται με τα έργα ενός δημιουργού που έχει γράψει σε διαφορετικές γλώσσες. Δηλαδή ενός έλληνα που έχει γράψει και στα ελληνικά και άλλη γλώσσα, στο μέτρο που έχει καταδειχθεί ως λογική, ότι η

γλώσσα του έργου καθορίζει το αν η μορφή του ονόματος θα είναι σε ελληνική ή αγγλική μορφή (λατινική γραφή).

Εδώ υπάρχει ένα μεγάλο παράδοξο που ήταν αυτό που ίσως με προβλημάτισε παραπάνω από όλα. Επειδή ακριβώς όλα τα βιβλιογραφικά πρότυπα (που έχω εγώ τουλάχιστον υπόψιν) έχουν δημιουργηθεί στο εξωτερικό, και δεν υπάρχει ελληνική προσαρμογή (αν γνωρίζω καλά), αυτό το ζήτημα δεν συμπεριλαμβάνεται σε καμία εκ των πολυποίκιλων ανησυχιών των βιβλιογραφικών προτύπων, που κατά τ' άλλα απαιτείται να ακολουθούνται κατά γράμμα, εν είδει ευαγγελίου... Οπότε, αυτό που λέγεται ως -τρόπον τινά off the record- υπόδειξη στα ελληνικά πανεπιστήμια και στον εκδοτικό χώρο, από τους καθηγητές κι από τους επιμελητές των εκδόσεων και των περιοδικών, είναι ότι η βιβλιογραφία καλό είναι να διακρίνεται σε ελληνόφωνη κι αγγλόγλωσση.

Αυτή είναι άλλωστε η πιο λογικοφανής λύση από κάποιες άλλες περιπτώσεις που έχω δει να εφαρμόζονται, όπως για παράδειγμα η διάκριση σε έργα ελλήνων και σε έργα σε μετάφραση και σε έργα αμετάφραστα. Αλλά δεν εξυπηρετεί καθόλου μια τέτοια λογική την βιβλιογραφική οπτική που λαμβάνω, καθώς εκεί μπορεί να υπήρχε ένας συγγραφέας και στις τρεις κατηγορίες, άσε που στη δεύτερη θα μπορούσε να υπήρχε κι επιμέρους δυο φορές στο μέτρο που ακολουθείται το όνομα με την προφορά που το έχει εξελληνίσει ο κατά περίπτωση μεταφραστής.

Εδώ όμως είναι το κρίσιμο ζήτημα. Αυτοί ακριβώς που συνειδητοποιούν το πρόβλημα είναι οι ίδιοι οι συγγραφείς που γράφουν σε δύο ή παραπάνω γλώσσες και το βρίσκουν παράλογο να υπάρχουν τα έργα τους σε διακριτές λίστες. Δεν νομίζω να θυμάμαι λάθος, αλλά μου ήταν αρκετά σπάνιο να συναντήσω αυτήν την μέριμνα πουθενά αλλού εκτός από συγγραφείς που γράφουν -κι ομιλητές που μιλούν- σε διαφορετικές γλώσσες.

Επίσης δεν θυμάμαι να κάνει κανείς καμιά υπόμνηση για την μέθοδο σύμφωνα με την οποία προβαίνει στην κατάταξή του γιατί αντιμετωπίζονται κι εκεί ζητήματα. Να μπαίνουν μέσα στο γράμμα πρώτα τα έργα των ξένων και μετά των ελλήνων και στο ενδιάμεσο τα έργα ελλήνων σε ξένη γλώσσα ή να μπαίνουν ενιαία; Κι αν μπου ενιαία, πώς θα γίνει η αντιστοιχία; Στο βαθμό που υπάρχουν ελληνικά γράμματα που δεν αντιστοιχούν στο λατινικό αλφάβητο, συν το ότι οι ελληνικοί φθόγγοι δημιουργούν επιπρόσθετο πρόβλημα. Κι έπειτα το ερώτημα είναι αν θα είναι βάση ενσωμάτωσης το ελληνικό ή το λατινικό αλφάβητο.

Επιλέγοντας να μπου ενιαία με βάση το λατινικό αλφάβητο (γιατί αυτό έχει επικρατήσει καλώς ή κακώς), έπρεπε να βρω κι ένα πρότυπο με το οποίο γίνεται η μετατροπή και μεταγραφή των χαρακτήρων και των φθόγγων του ελληνικού αλφάβητου σε χαρακτήρες του λατινικού. Όχι από κάποια εμμονή για τα πρότυπα αλλά επειδή δεν ήξερα πως ακριβώς να το κάνω, έχοντας κατά νου και τα εκτρώματα της λεγόμενης greeklish γραφής που είναι ευρύτατα διαδεδομένη στο διαδίκτυο ή στα κινητά τηλέφωνα, που χρησιμοποιούν ως βάση αρκετά αυθαίρετα κριτήρια σε σχέση με την οπτική ομοιότητα των γραμμάτων, ή ακόμα παραπάνω, την θέση των γραμμάτων στο πληκτρολόγιο.

Με μια σύντομη αναζήτηση στο διαδίκτυο, διαπίστωσα ότι αυτό το ζήτημα έχει απασχολήσει αρκετές διαδικτυακές κοινότητες μεταφραστών και ελεύθερες εγκυκλοπαίδειες, αλλά κύρια και πρώτα, και τον ελληνικό οργανισμό τυποποίησης. Ο οργανισμός έχει συντάξει (το 1982 και με νέα έκδοση το 1997) το ελληνικό πρότυπο ΕΛΟΤ 743 ως ελληνικό ισοδύναμο ή ταυτόσημο με το διεθνές πρότυπο ISO 643.

Αυτό είναι άλλωστε και το πρότυπο που χρησιμοποιείται και στα διαβατήρια. Η σελίδα δε της διεύθυνσης διαβατηρίων στο διαδίκτυο, παρέχει μια φόρμα αρκετά χρηστική <<http://www.passport.gov.gr/elot-743.html>> η οποία έγινε η βάση πάνω στην οποία έκανα τις μετατροπές.

Με μια ακόμα διερεύνηση όμως στο διαδίκτυο, διαπίστωσα επίσης ότι προβλέπονται κάποιες εξαιρέσεις (τις οποίες δεν πολυέψαξα για να καταλάβω), ενώ από ένα σημείο και μετά η Ελ.Ασ. με γνωμοδότησή της δεν δεχόταν κάποια παρέκκλιση από το πρότυπο. Μια θολούρα τέλος πάντων που δεν με πολυαπασχόλησε παρά στο μέτρο που εισάγει ένα στοιχείο υποκειμενισμού και σε σχέση και μ' αυτό το πρότυπο.

Γιατί είναι πράγματι υπαρκτό το πρόβλημα του ότι δημιουργοί έργων που έχουν δραστηριοποιηθεί στο εξωτερικό, έχουν επιλέξει από μόνοι τους άλλη μεταγραφή από αυτήν που συστήνει το πρότυπο ΕΛΟΤ 743. Αυτό ήταν πάρα πολύ δύσκολη περίπτωση που με έβαλε σε δίλημμα που το αναίρεσα μια δύο φορές. Απ' την μια μεριά ακολουθείς τον τύπο και δεν αντιμετωπίζεις προβλήματα, απ' την άλλη ακολουθείς αυτό που επιλέγει ο συγγραφέας (κι άρα την υπογραφή με την οποία εμφανίστηκε στην δημοσιότητα ένα έργο, που είναι η εξαρχής δεδηλωμένη μέριμνα) κι αντιμετωπίζεις προβλήματα.

Καταρχάς ας πάρουμε τα απλά ζητήματα. Αν υπάρχει περίπτωση που ο συγγραφέας υπογράψει με δύο τρόπους, επιλέγω αυτόν που ταιριάζει στο ΕΛΟΤ 743, τουλάχιστον όσον αφορά τα αρχικά γράμματα του επιθέτου, που επηρεάζουν και την αλφαβητική κατάταξη. Αν πάλι, υπάρχει αναντιστοιχία μεταξύ τους, στο

μικρό όνομα, το οποίο δεν επηρεάζει την κατάταξη, τότε ακολουθώ αυτό με το οποίο έχει καθιερωθεί ο συγγραφέας.

Το ζήτημα είναι τι γίνεται αν επηρεάζει. Αυτό το ζήτημα εμμέσως αφορά και τους έλληνες που δεν έχουν γράψει αναγκαστικά σε ξένη γλώσσα, με την έννοια ότι και με την ελληνική γραφή που μπαίνει, για να μπει εκεί που είναι να μπει, γίνεται πρώτα μια μεταγραφή του, αφού η βάση είναι το λατινικό αλφάβητο. Κι έτσι αυτό αναπόφευκτα επηρεάζει την οικεία ελληνική αλφαβητική κατάταξη, αφού κάποια γράμματα (για παράδειγμα το φωνήεν ω) που είναι στο τέλος της αλφαβήτου, μετεγγραμμένα κι απλοποιημένα μπορεί να πάνε στην αρχή, ακόμη και πιο μπροστά από κάποιο ήδη απλοποιημένο (με το φωνήεν ο) επειδή το επόμενο γράμμα που ακολουθεί, είναι στην αρχή του αλφάβητου. Ενώ η άλλη περίπτωση που μπορεί να ξενίσει είναι όταν ελληνικά γράμματα ή φθόγγοι που είτε υπάρχουν είτε δεν υπάρχουν στο λατινικό αλφάβητο (όπως ενδεικτικά τα ξ,θ,ψ,β,μπ,γγ), πάνε σε άλλα σημεία από τα προφανή. Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις, ακολουθείται το πρότυπο ΕΛΟΤ 743, γιατί αυτή είναι η ουσία του, να μας καθοδηγήσει τι γίνεται με όλα αυτά.

Όμως, ας επιστρέψω σε όσους έλληνες έχουν γράψει και σε άλλη γλώσσα κι υπάρχει αναντιστοιχία μεταξύ των δικών τους επιλογών καθιέρωσης και του ΕΛΟΤ 743. Όπως ακριβώς υπάρχουν εξαιρέσεις και με τα διαβατήρια (αν κι αυτό το διαπίστωσα μετά την επιλογή μου), δικαιολογείται μια παρέκκλιση σε συγγραφείς που έχουν έντονα καθιερωθεί με τρόπο γραφής διαφορετικό απ' αυτό που προκύπτει απ' το ΕΛΟΤ 743. Όταν όλα τα βιβλία, όλες οι αναγραφές σε εγκυκλοπαίδειες και τα συναφή, έχουν καθιερωμένο έναν έλληνα με σταδιοδρομία στην αλλοδαπή επικράτεια, κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο διαφορετικό του προτύπου, το να ακολουθούσα τους τύπους θα σήμαινε ότι βγαίνω έξω από την λογική που με έκανε να κατευθυνθώ σ' αυτό το πρότυπο. Βέβαια, εδώ παίζει η πιθανότητα να υπάρχει κάποιος έλληνας που έχει δημοσιεύσει σε άλλη γλώσσα με διαφορετικό του προτύπου τρόπο καθιέρωσης του επιθέτου, κι εγώ μην συμπεριλαμβάνοντας το συγκεκριμένο του έργο, να μην το 'χω υπόψιν, κι οπότε να το βάζω σύμφωνα με το ΕΛΟΤ 743.

Ας κλείσει εδώ το ζήτημα για τους δημιουργούς των έργων, για τη μνεία ευθύνης σύμφωνα με την βιβλιογραφική γλώσσα, γιατί υπάρχουν κι άλλα ειδικότερα ζητήματα που δεν έχουν να κάνουν με την συνολικότερη κατάταξη τους στο αλφαβητικό ευρετήριο. Κι ας συνεχιστεί η εξήγηση με θέματα που έχουν να κάνουν με την μορφή και τη δομή του ευρετηρίου.

Ο μεγάλος όγκος του ευρετηρίου έφερε κάποια προβλήματα. Όσον αφορά την σύνθεση του, αυτό ξεπεράστηκε εν μέρει με την χρήση διαφορετικών σελίδων για κάθε γράμμα, αλλά κάτι τέτοιο που φάνηκε άσκοπο για την τελική παρουσίασή του.

Αυτό που αντίθετα μου φάνηκε επιτακτικό ήταν ένας τρόπος να πηγαίνει το μάτι κατευθείαν στο σύμβολο που προκύπτει από το συνδυασμό δημιουργού και χρονολογίας. Κάποιες μορφοποιήσεις που έχουν κάποια πρότυπα κι έχουν να κάνουν με τη στοίχιση στην σελίδα, όχι μόνο δημιουργούν τεχνικά προβλήματα στη σύνθεση και μου είναι κι αισθητικά αδιάφορα, αλλά είναι και λειτουργικά ανεπαρκή για έναν μεγάλο όγκο αναγραφών. Έτσι αποφάσισα να τα βάλω σε έντονη γραφή (bold), ενώ λίγο καιρό πριν αρχίσω να καταχωρώ τις αναγραφές είδα σε ένα άρθρο να χρησιμοποιείται κάτι που μου φάνηκε ενδιαφέρον, παρόλο που δεν ήταν επιλογή του συγγραφέα αλλά οφειλόταν στον δαίμονα του ηλεκτρονικού τυπογραφείου (και συγκεκριμένα μάλλον, σε κάποια αναντιστοιχία των ηλεκτρονικών προγραμμάτων κειμενογράφησης ή του κώδικα html, κατά την αναδημοσίευση από μια ιστοσελίδα σε άλλη). Μια χρήση του συγγραφέα σε μια σειρά και στην κάτω σειρά την χρονολογία (όχι πρωτοδημοσίευσης) σε παρένθεση, μετά κόμμα, και στην συνέχεια ο τίτλος και τα άλλα βιβλιογραφικά στοιχεία.

Οπότε, έχοντας δει αυτήν την αλλαγή σειράς μέσα σε κάθε αναγραφή, έκανα μια μετατροπή κι έβαλα σε μια σειρά αυτό το σύμβολο δημιουργού και χρονολογίας, σε έντονη γραφή μάλιστα, κι από κάτω όλα τα υπόλοιπα βιβλιογραφικά στοιχεία. Κι ανάμεσα στις αναγραφές κάθε έργου να υπάρχει μια κενή σειρά, ώστε να είναι ακόμα πιο ευδιάκριτη η μία αναγραφή από την άλλη.

Αυτή η στυλιστική επιλογή είναι πολύ επιβοηθητική στο άλλο ζήτημα που είναι σημαντικό, το οποίο κι εξηγεί ως επί τω πλείστω και την ουσιαστική επιλογή μου στην εξαρχής επιλεγμένη χρήση του συμβόλου αυτού ως προσδιοριστικό ενός έργου. Μιας και κάτω από αυτό το σύμβολο, μπορούν να συναθροιστούν παραπάνω της μίας (υπο)αναγραφής του έργου, οι οποίες δεν χωρίζονται μεταξύ τους με κενή σειρά, παρά με μια απλή αλλαγή σειράς.

Αυτό έχει να κάνει με έργα σε μετάφραση όπου κάτω από το σύμβολο μπορούν να υπάρχουν διάφορες μεταφράσεις του ίδιου έργου. Βέβαια υπάρχει περίπτωση να πρόκειται για έργο το οποίο έχει μεταφραστεί από τον ίδιο μεταφραστή δύο φορές. Κάποτε, η κυκλοφορία της έκδοσης μπορεί να μας κατατοπίσει αν πρόκειται για άλλη επεξεργασμένη μετάφραση, αλλά αυτό δεν διασφαλίζεται σε κάποιον που δεν το 'χει δει κι απλά διαβάζει την βιβλιογραφία.

Όπως επίσης, μπορούν υπάρχουν διαφορετικά αποσπάσματα/κεφάλαια του ίδιου έργου που έχουν δημοσιευτεί σε ξεχωριστές εκδόσεις. Γενικότερα, μπορούν να

συμπεριληφθούν διάφορες μορφές του ίδιου έργου, όπως για παράδειγμα ένα κεφάλαιο που έχει μεταφραστεί, το συνολικό πρωτότυπο ή το συνολικό μεταφρασθέν.

Στην τελευταία περίπτωση θα μπορούσε να πει κανείς ποιος ο λόγος να μπει ένα μεταφρασθέν απόσπασμα απ' τη στιγμή που έχει μεταφραστεί ολόκληρο. Καταρχάς, η κατάθεση του τίτλου κάποιου κεφαλαίου δίνει μια πρόσθετη ευκαιρία κατανόησης του περιεχομένου του έργου. Έπειτα, δίνει περίπου μια κατεύθυνση του που επικεντρώθηκε η χρήση ενός έργου (αντισταθμίζοντας ως έναν βαθμό την μη παραπομπή σε σελίδες ή κεφάλαια), κι υποδηλώνει σε ορισμένες περιπτώσεις ότι μπορεί να έγινε η επικέντρωση στο απόσπασμα αλλά προσπελάστηκε και το υπόλοιπο μέρος του έργου. Και τέλος, προσφέρει ένα είδος γνώσης κι εξοικείωσης με τα εκδοτικά πράγματα, στο βαθμό που υποδεικνύει το που μπορεί να βρεθεί ένα έργο, πέρα από την πιο συνεκτική κι ολοκληρωμένη μορφή.

Αν τώρα, πρόκειται για το ίδιο έργο (είτε σε μετάφραση είτε σε πρωτότυπη μορφή), εκεί τα κριτήρια ποικίλλουν. Συνήθως επιλέγω να τα βάζω, ακόμα κι ολόιδια να είναι (αν και στην περίπτωση που ο τίτλος είναι διαφορετικός και πάει να δώσει την εντύπωση ότι πρόκειται για διαφορετικό απόσπασμα, τότε κάνω μια μικρή παρέμβαση και συμπλήρωση στον τίτλο ώστε να καταδειχθεί ότι είναι το ίδιο απόσπασμα). Το κριτήριο που ακολουθώ όταν επιλέγω να τα βάζω, είναι το παραπάνω, δηλαδή η κατάδειξη της δυνατότητας να βρεθεί ένα έργο σε διαφορετικές μορφές δημοσίευσης. Αλλά κι αν το πάρουμε κατά γράμμα το πλάνο της βιβλιογραφίας, εφόσον το είχαμε στην διάθεσή μας, καλό είναι να το βάζουμε. Βέβαια, υπήρχε περίπτωση (την οποία δεν συμπεριέλαβα γιατί δεν ενσωμάτωσα τα συμπεράσματα του έργου στο κείμενο), κατά την οποία διάβαζα ένα κείμενο σε ένα συλλογικό τόμο το οποίο κάτι μου θύμιζε κι έπειτα διαπίστωσα ότι το είχα διαβάσει το μισό σε άλλη μορφή, όπου ήταν συγκεντρωμένα κάποια κείμενα του συγγραφέα. Αυτό με το πραγματολογικό πλάνο της βιβλιογραφίας λογίζεται ως χρήση δύο διαφορετικών πηγών και πρέπει να μπει.

Όπως επίσης υπάρχει μια άλλη, σχετικά ακραία περίπτωση εκδοτικού οίκου που έχει βγάλει δυο συλλογικούς τόμους όπου στην δεύτερη έκδοση της πρώτης συλλογής έχουν αφαιρεθεί κείμενα που μεταφέρθηκαν στην δεύτερη έκδοση της δεύτερης συλλογής. Έτσι κανονικά και πραγματολογικά θα έπρεπε να βάλω και την πρώτη έκδοση της πρώτης συλλογής (την οποία καταρχάς διάβασα δανειζόμενος από βιβλιοθήκη) και τη δεύτερη έκδοση της δεύτερης συλλογής (την οποία μετέπειτα ξανακοίταξα όταν την αγόρασα από το εμπόριο). Κι η επιλογή αυτή ενισχύθηκε γιατί, όταν αγόρασα τελικά και την δεύτερη έκδοση της πρώτης συλλογής, διαπίστωσα ότι ήταν παραπλανητικό να γίνει παραπομπή μόνο στην

πρώτη συλλογή, αφού λείπουν πλέον τα κείμενα, κι αφού είναι πιο εύκολο να βρεθούν στο εμπόριο οι μεταγενέστερες εκδόσεις. Όμως, για δύο λόγους αποφάσισα να μην βάλω τελικά την μεταγενέστερη. Πρώτον γιατί εκνευρίστηκα κι ήθελα να εκδικηθώ με τον τρόπο μου τον εκδότη για την ταλαιπωρία στην οποία με υπέβαλε με αυτήν την πρωτοφανή επιλογή του να βγάζει και να βάζει κείμενα κατά το δοκούν (έχω δει προσθήκες άρθρων σε μεταγενέστερες εκδόσεις αλλά αποσύρσεις ήταν το μοναδικό). Έπειτα, το αφαίρεσα τελικά, όχι γιατί θα ήταν ταυτολογία να μπει ακριβώς το ίδιο, αλλά και γιατί πέρα από τα βιβλιοπωλεία όπου μπορούν να βρεθούν οι μεταγενέστερες εκδόσεις, υπάρχουν κι οι βιβλιοθήκες, όπου μπορούν να βρεθούν οι πρώτες εκδόσεις. Και πέρα από την πριμοδότηση του παράγοντα της βιβλιοθήκης, είναι πιο σύμφωνη αυτή η επιλογή με την μέριμνα για να αποδίδεται ένα κείμενο στην πρώτη φορά που δημοσιεύτηκε, παρόλο που αυτό δεν αφορά την δημιουργία του αλλά την κυκλοφορία του. Ειρήσθω εν παρόδω, κι επειδή δεν μπόρεσα να συμπληρώσω το καρέ, βλέποντας και την πρώτη έκδοση της δεύτερης συλλογής, και δεν ήθελα να ρισκάρω μήπως δεν υπήρχαν στην πρώτη, χρησιμοποίησα για τα άλλα κείμενα που δεν είχαν κάποια σχέση με την πρώτη συλλογή, την δεύτερη έκδοση της δεύτερης συλλογής που είδα, κατά παράβαση της λογικής που ακολούθησα με τις εκδόσεις και την μέριμνα για υπόμνηση της πρώτης έκδοσης, λογική την οποία θα καταδείξω πιο μετά (απλά το καταθέτω τώρα, για να φανεί περαιτέρω το παράδοξο).

Ενώ υπήρχε ακόμα ένα εκδοτικό παράδοξο, όπου δεν χρησιμοποίησα όσες εκδόσεις είχα δει. Πρόκειται για επανέκδοση από εκδοτικό οίκο μέρους ενός συλλογικού τόμου που είχε δημοσιευτεί παλαιότερα από διαφορετικό εκδοτικό οίκο. Ενώ υπάρχει τουλάχιστον η υπόμνηση της μετάφρασης, δεν μνημονεύεται πουθενά η ύπαρξη της πρώτης έκδοσης του συλλογικού τόμου στην ολοκληρωμένη μορφή του. Δεν είμαι σε θέση να ξέρω αν υπήρξε κάποιο είδος συνεννόησης και δεν με πιάνει καμιά τυπολογική προσήλωση που να με κάνει γι' αυτόν τον λόγο να μην θέλω να καταδείξω ότι έχει δημοσιευτεί ξανά ένα μέρος του συλλογικού τόμου. Αλλά το γεγονός ότι υπάρχει ένα τραγελαφικό αποτέλεσμα, ενδεικτικό της προχειροδουλειάς, με έκανε να μην θέλω να την βάλω, ως ένα είδος τιμωρίας πάλι. Όταν συγκεκριμένα, υπάρχει παραπομπή σε επίμετρο το οποίο δεν συμπεριλήφθηκε στην τρόπον τινά επανέκδοση του συλλογικού τόμου, νομίζω ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος να πάρουμε στα σοβαρά αυτήν την έκδοση, και καλύτερα να την λογαριάσουμε ως μη γενόμενη και να μην την δώσουμε αξία ύπαρξης σε μια βιβλιογραφία, ακόμα κι αν την έχουμε δει.

Η άλλη περίπτωση όπου δεν βάζω κάτω από ένα συγκεκριμένο σύμβολο δημιουργού και χρονολογίας, έργο το οποίο είναι αυτούσιο, έχει να κάνει με

κείμενα που αν κι έχουν δημοσιευτεί αυτούσια στο παρελθόν σε περιοδικά για παράδειγμα, κι άρα έχει αξία να μπουν οι πρώτες δημοσιεύσεις, εγώ δεν τα έχω δει. Άλλωστε η μέριμνα για την πρωτότυπη χρονολογία διασφαλίζει την πρόθεση κατάδειξης ότι ένα έργο έχει δημοσιευτεί παλαιότερα.

Κλείνοντας το ζήτημα με τα έργα κάτω από ένα σύμβολο δημιουργού και χρονολογίας, χρειάζεται να ειπωθεί κάτι και για τα κριτήρια που μπαίνει πρώτα το ένα κι έπειτα το άλλο. Δεν είναι αλφαβητικά με βάση τους τίτλους, δεν έχει κανένα ιδιαίτερο νόημα να γίνει αυτό. Θα είχε κάποιο νόημα να έμπαινε πρώτα το απόσπασμα και μετά το ολόκληρο. Ή πρώτα το πρωτότυπο και μετά η μετάφραση. Ή, αν πρόκειται για δυο μεταφράσεις, πρώτα η μετάφραση που έχει γίνει χρονικά πιο πριν και μετά η επόμενη. Αλλά δεν μπήκα στον κόπο να ακολουθήσω ένα αυστηρό κριτήριο. Οπότε το βάζω τυχαία κι υποκειμενικά, συνήθως σε σχέση με το ποιο από τα δύο ή περισσότερα, προσπέλασα πρώτο.

Οπότε, έχοντας ξεκαθαρίσει κάποιες επιλογές σε σχέση με την δομή συνολικά του επιμέτρου, προχωρώ στη λογική που διέπει την κάθε αναγραφή.

Όπως έχει γίνει -θέλω να πιστεύω- ξεκάθαρο, πρόκειται για εργογραφία, κι όχι για τεκμηριογραφία. Οπότε η παραπομπή γίνεται στα έργα και κατά δεύτερο λόγο στον τύπο ή στην μορφή των δημοσιεύσεών τους. Αυτό ήθελα να το κάνω ξεκάθαρο, χρησιμοποιώντας για τον τίτλο του έργου, την πλάγια γραφή (*italics*). Μόνο και μόνο εκεί και πουθενά αλλού, σε αντίθεση με πολλά βιβλιογραφικά πρότυπα που την χρησιμοποιούν κατά το δοκούν, ανάλογα τι θέλουν να τονίσουν. Δεν επέλεξα την υπογράμμιση (underline) ή τα εισαγωγικά, για καθαρά αισθητικούς λόγους.

Κάθε έργο λοιπόν έχει δύο κύρια βιβλιογραφικά στοιχεία. Το σύμβολο που συνδυάζει δημιουργό και χρονολογία πρωτοδημοσίευσης (με έντονη γραφή) και τον τίτλο του έργου (με πλάγια γραφή) κι αν είναι έργο σε μετάφραση, καταδεικνύεται αμέσως μετά. Από κει κι έπειτα, τα υπόλοιπα ποικίλουν.

Με την σκέψη ότι κάθε έργο εντάσσεται κάπου για να εκτεθεί σε δημόσια θέα, μέριμνα μου ήταν να υποδεικνύω από κει κι έπειτα που βρίσκεται δημοσιευμένο αυτό το έργο. Γι' αυτό χρησιμοποίησα την πρόθεση «στο», τη στιγμή που πολλά βιβλιογραφικά πρότυπα δεν την χρησιμοποιούν.

Ακόμη και για τις αγγλόγλωσσες εκδόσεις, όπου θα μπορούσα να βάλω για παράδειγμα το «in». Δεν το 'κανα αυτό για το λόγο ότι το κείμενο είναι γραμμένο στην ελληνική γλώσσα κι άρα απευθύνεται σε κάποιον που τουλάχιστον αυτήν την γλώσσα ξέρει να την διαβάζει, και για τον επιπρόσθετο λόγο ότι ήθελα να

αντισταθμίσω κάπως την επιλογή να ακολουθηθεί ως βάση το λατινικό αλφάβητο. Αυτό όμως που δικαίωσε την επιλογή λογικά είναι το ότι υπάρχει περίπτωση να υπάρχει αγγλόγλωσσο έργο μέσα σε ελληνική έκδοση (οπότε δεν μπορεί να μπει «in» με την σκέψη της διάκρισης όλων των αγγλόγλωσσων εκδόσεων σε «in» και όλων των ελληνόγλωσσων εκδόσεων σε «στο»).

Η μόνη περίπτωση που δεν υπάρχει η ένδειξη της ένταξης ενός έργου σε κάποιο άλλο μέσο, αφορά τις μονογραφίες. Η αλήθεια είναι ότι η αρχική μου επιλογή ήταν να έμπαινε ακόμα και στις μονογραφίες που θα ήταν ο ίδιος τίτλος (δεν αναφέρομαι σε συλλογές άρθρων του ίδιου συγγραφέα, αλλά για ένα συγκεκριμένο έργο ενός συγγραφέα). Άλλαξα όμως αυτήν την επιλογή γιατί καταρχάς θα υπήρχε μια πελώρια ταυτολογία κι επανάληψη. Έπειτα ήταν ένα είδος τρόπον τινά επιβράβευσης που τα συγκεκριμένα έργα δεν με ταλαιπώρησαν τόσο.

Στις υπόλοιπες δηλαδή περιπτώσεις, υπάρχει η ένδειξη στο που εντάσσεται ένα έργο, η εκδοτική του ενσωμάτωση δηλαδή που αποδίδει πληροφορίες δημοσίευσης. Είτε πρόκειται για έκδοση με τακτή ή άτακτη περιοδικότητα (περιοδικό, εφημερίδα, επετηρίδες, περιστασιακές εκδόσεις), είτε πρόκειται για συλλογή άρθρων/ομιλιών ενός συγγραφέα/ομιλητή, είτε πρόκειται για συλλογή έργων, δηλαδή συλλογικού τόμου (εδώ εντάσσονται και τα πρακτικά συνεδρίων), είτε πρόκειται για διαδικτυακή πηγή, η λογική είναι η ίδια, με διάφορες παραλλαγές.

Οπότε, ας πάρουμε την κάθε μορφή τεκμηρίου ξεχωριστά.

Στις μονογραφίες, στις οποίες δεν υπάρχει η ένταξη, τα πράγματα είναι (κι ήθελα να τα κάνω ακόμη πιο) απλά. Μετά τα στάνταρ βιβλιογραφικά στοιχεία που αποδίδονται με έντονη και πλάγια γραφή (κι όπου είναι μετάφραση), που αφορούν το έργο, οι πληροφορίες δημοσίευσης αφορούν τον εκδότη και την χρονολογία δημοσίευσης.

Παραλείπω τον τόπο έκδοσης, γιατί το θεωρώ αμελητέο -για να μην πω αστείο- να μπαίνει σε μια χώρα όπου η εκδοτική παραγωγή στηρίζεται πάνω από 80% στην πρωτεύουσα της. Δεν έχω υπόψιν κάποια στατιστικά, παρά αναφέρω ένα ενδεικτικό ποσοστό, μιας κι αν κρίνω από τους εκδοτικούς οίκους που έχουν ευθύνη για τα έργα που έχω καταγράψει, μπορεί το ποσοστό να είναι περισσότερο συντριπτικό, καθώς στα έργα στα οποία απέκτησα μια οικειότητα, διαπίστωσα ότι είναι μετρημένοι στα δάχτυλα όσοι εκδότες δεν δραστηριοποιούνται στην πρωτεύουσα.

Αν κάποτε είχε ένα νόημα να μπαίνει ο τόπος, ήταν μια εποχή που υπήρχαν λίγα τυπογραφεία σε κάθε χώρα. Γι' αυτό και στις παλαιότερες εκδόσεις, δεν υπήρχε η ένδειξη εκδοτικού οίκου αλλά τυπογραφείου, που είχε κάποιο νόημα να δηλωθεί και σε ποια πόλη είχε την έδρα του.

Από εκείνη την εποχή έχει μείνει κάτι. Είναι η χρήση της γενικής στο όνομα του εκδότη. Όπως λέγανε παλιά, το τυπογραφείο του τάδε, έτσι και σήμερα εννοείται ή δηλώνεται, ο εκδοτικός οίκος του τάδε. Αν και πολλοί εκδότες, χρησιμοποιούν την ονομαστική, με την σκέψη εκδόσεις τάδε. Σκόπευα να μετατρέψω όλες τις ονομασίες των εκδοτικών οίκων στην ονομαστική, γιατί αυτό θυμόμουν ότι κάναμε στις εργασίες του τμήματος κι ότι με αυτόν τον τρόπο υφίσταται μια καθιέρωση τις φίρμας. Αλλά καθώς κοιτούσα πως τους βάζουν ορισμένοι κατάλογοι των βιβλιοθηκών και βιβλιογραφικές βάσεις δεδομένων, αποφάσισα να τους αφήσω ως έχουν. Με μια τάση απλοποίησης γενικά, καθόσον δεν διακατέχονται κι οι ίδιοι από μια αντίληψη συμμόρφωσης προς βιβλιογραφικές συντεταγμένες, κοιτώντας πάρ' αυτά να κρατώ την χρήση κεφαλαίων στο πρώτο γράμμα.

Σε περίπτωση επίσης συνέκδοσης, χρησιμοποιώ την κάθετη γραμμή, βάζοντας τον ιδιαίτερο φορέα έκδοσης πριν από τον επαγγελματία εκδότη, ενώ σε περιπτώσεις που δεν υφίσταται τέτοια διάκριση, ακολουθώ όπως το έχουν στην σελίδα τίτλου. Ενώ σε περίπτωση όπου δεν υπάρχει όνομα εκδότη ή τίτλος εκδοτικής φίρμας, όταν πρόκειται δηλαδή για αυτοέκδοση του συγγραφέα, βάζω σε αγκύλη το «[x.ό.]», χωρίς όνομα δηλαδή.

Στους αγγλόγλωσσους εκδοτικούς οίκους επίσης, έχει νόημα μια παράλειψη των τόπων έκδοσης. Στο βαθμό μάλιστα που αυτοί οι οίκοι είναι πολυεθνικές με διάφορες έδρες, ένα αλόγιστο αράδιασμα πόλεων ή πολιτειών, δεν έχει καμία σχέση με τις αναγκαίες παλαιότερα πληροφορίες του τόπου έκδοσης ενός βιβλίου. Επίσης και στους αγγλόγλωσσους εκδότες ακολουθείται μια τακτική απλοποίησης (για παράδειγμα παραλείπεται το ltd), παρόλο που (ή μάλλον, για το λόγο ότι) δεν υπάρχει εξοικείωση με την εκδοτική πραγματικότητα.

Όσον αφορά την χρονολογία δημοσίευσης. Το καλό με τις δυο ημερομηνίες είναι ότι μας ενημερώνει, στην περίπτωση που συμπίπτουν, αν είναι η πρώτη φορά που είδε το έργο το φως της δημοσιότητας. Και σε μεταφράσεις ειδικά, δεν μπορεί βέβαια να μας πει 100% αν το έργο γράφτηκε γι' αυτό τύπο έκδοσης, αλλά και τις λίγες φορές που δεν συμβαίνει αυτό, η ταύτιση μας ενημερώνει για πιθανά κίνητρα επιτακτικότητας που οδήγησαν εκδότες (να πάρουν τόσο γρήγορα τα δικαιώματα και) να το μεταφράσουν. Πάντως στις μεταφράσεις, δεν μπαίνει πάντα η ημερομηνία του copyright της ελληνικής μετάφρασης, γιατί τυχαίνει να πάρουν οι

εκδότες τα δικαιώματα μια χρονιά και να καταφέρουν να το εκδώσουν μετά από ένα ή δύο χρόνια.

Αναφέρω πάντως την χρονολογία στην οποία έγινε η πρώτη έκδοση, τις περισσότερες φορές ανεξαρτήτως ποιας είχα εγώ στην διάθεση μου. Στο βαθμό που δεν μιλάμε για αναθεωρημένες εκδόσεις -στις οποίες γίνεται υπόμνηση είτε στον υπότιτλο του έργου είτε στον υπότιτλο του τεκμηρίου στο οποίο εντάσσεται-, αλλά για ανατυπώσεις, θεωρώ πολύ δευτερεύουσας ουσίας το πόσες ανατυπώσεις έχει γίνει ένα έργο, κάτι που αφορά την πρόσληψη ενός έργου κι όχι την βιβλιογράφησή του. Η επιμονή δε των βιβλιογραφικών προτύπων για ρητή υπόμνηση της ανατύπωσης -στηριζόμενη στην λογική τους για κατάδειξη των συγκαρινών τεκμηρίων που έχει στην διάθεσή του ο καθείς-, τις περισσότερες φορές συσκοτίζει τα ζητήματα.

Αυτό που ισχυροποίησε αυτήν την επιλογή έχει να κάνει με ένα πραγματολογικό δεδομένο. Υπάρχει η περίπτωση για παράδειγμα μια βιβλιοθήκη να έχει διαφορετική ανατύπωση ενός βιβλίου σε σχέση με μια άλλη. Μου έχει συμβεί σε τουλάχιστον 5-6 βιβλία, να έχω διαβάσει ένα κεφάλαιο από ένα βιβλίο σε μια έκδοση και μετά να έχει τύχει να το βρω σε κάποιο (παλαιο)βιβλιοπωλείο σε άλλη έκδοση και να συνεχίσω το διάβασμα των υπόλοιπων κεφαλαίων. Αν ακολουθούσα το γράμμα του νόμου της βιβλιογραφίας (ό,τι έχω δει), θα έπρεπε να προχωρήσω στην καταγραφή όλων των εκδόσεων που είχα στα χέρια μου, πράγμα άσκοπο, ακόμα και αστείο.

Επίσης, η χρήση της παύλας ανάμεσα σε δύο χρονολογίες, υποδηλώνει ότι πρόκειται για τόμους. Υπενθυμίζω ότι οι αναγραφές δεν γίνονται με βάση την εκδοτική πραγματικότητα, τον τρόπο δηλαδή που ένας εκδότης επιλέγει να διαθέσει ένα έργο και σε πόσες συνέχειες, αλλά με βάση την χρονολογία πρωτοδημοσίευσης του έργου. Οπότε, κάποιες φορές (λίγες είναι η αλήθεια), η χρονολογία δημοσίευσης αν είναι διπλή, μας δίνει ένα στοιχείο και για τον τρόπο διάθεσης σε τόμους.

Για χρονολογίες δημοσίευσης οι οποίες δεν αναγράφονται στο τεκμήριο αλλά τις έμαθα από άλλες πηγές, τις βάζω μέσα σε αγκύλες. Είχα αποφασίσει να τις βάζω χωρίς αγκύλες, με την σκέψη του πλεονασμού, αλλά τελικά χρησιμοποίησα τις αγκύλες, μόνο και μόνο για να εκθέσω τους εκδότες που παραλείπουν αυτήν την - ίσως γι' αυτούς- λεπτομέρεια. Στην εξαιρετικά σπάνια περίπτωση, κατά την οποία δεν κατάφερα -μετά από επίμονη αναζήτηση- να βρω την ημερομηνία, βάζω το «[x.x.]», χωρίς χρονολογία δηλαδή.

Προχωρώ τώρα στην συλλογή άρθρων/ομιλιών ενός συγγραφέα/ομιλητή, όπου δηλαδή υπάρχει από την έκδοση μια σαφής απόδοση μνείας ευθύνης σε ένα φυσικό πρόσωπο.

Οπότε, στο βαθμό που ο δημιουργός του έργου και ο δημιουργός που αποδίδει μνεία ευθύνη ο εκδότης στο τεκμήριο στο οποίο εντάσσεται το έργο, συμπίπτουν, έτσι ακολουθείται η καθιέρωση του δημιουργού όπως δίδεται στο σύμβολο δημιουργού και χρονολογίας (χωρίς την έντονη γραφή, βέβαια), ανεξάρτητα του τρόπου με τον οποίο τον βάζουν οι εκδότες. Επίσης, ακολουθείται η αντιστροφή του ονόματος (πρώτα το μεγάλο κι ύστερα το μικρό).

Αλλά και στην περίπτωση κατά την οποία πρόκειται για ένα απόσπασμα (για παράδειγμα ένας πρόλογος ή μια εισαγωγή) σε ένα τεκμήριο που αφορά έργο ενός ξένου συγγραφέα, το όνομα του οποίου δεν έχει χρησιμοποιηθεί στο ευρετήριο, παρόλα αυτά μπαίνει στη γλώσσα του και όχι όπως το έχουν οι εκδότες. Εννοείται, ότι δεν μπαίνει σε αυτήν την περίπτωση ο μεταφραστής, καθόσον δεν είναι κάτι το οποίο έχω δει, αλλά και γιατί οι πληροφορίες μετάφρασης αφορούν αποκλειστικά το έργο, κι όχι το τεκμήριο στο οποίο εντάσσεται ένα έργο.

Κατά τα άλλα, ακολουθούν οι πληροφορίες του ονόματος του εκδοτικού οίκου και της χρονολογίας δημοσίευσης, όπως και στις υπόλοιπες μονογραφίες.

Όσον αφορά τώρα τους συλλογικούς τόμους, τις συλλογές έργων δηλαδή.

Τα πράγματα είναι σχετικά απλά. Μπαίνει ο τίτλος κι ο υπότιτλος του συλλογικού τόμου κι έπειτα το όνομα του εκδοτικού οίκου κι η χρονολογία δημοσίευσης, όπως τα υπόλοιπα.

Στην κατηγορία των συλλογικών έργων ανήκουν όμως και τα πρακτικά συνεδρίων, συμποσίων, ημερίδων, φόρουμ, κτλ. Σκέφτηκα να μην το κάνω ιδιαίτερο ζήτημα, φορτίζοντας ιδιαίτερα αυτήν την μορφή κατάθεσης του γνωστικού λόγου. Άλλωστε υπάρχουν εισηγήσεις σε άλλα είδη έντυπου λόγου χωρίς να είναι ειδικές εκδόσεις (όπως για παράδειγμα, ως κείμενα σε περιοδικά ή σε συλλογές κειμένων ενός δημιουργού), όπου κάτι τέτοιο δεν καταδεικνύεται.

Ο λόγος ο οποίος με πείσμωνε για να βρω μια λύση και σ' αυτό, είναι ότι πολλά βιβλιογραφικά πρότυπα, το κάνουν μέγιστο ζήτημα, ενώ μπορεί να γίνει εξαιρετικά απλό με μια-δυο προσθήκες. Κυρίως ακολουθώ ό,τι πληροφορία δίνεται από την έκδοση των πρακτικών, αν και καμιά φορά χρειάστηκε να καταφύγω σε βιογραφικά των συμμετεχόντων για να βρω μια άκρη.

Ως τίτλος σ' αυτές τις συλλογές έργων μπαίνει ο τίτλος του συλλογικού τόμου, που καμιά φορά δεν συμπίπτει με τον ακριβή τίτλο που είχε το συνέδριο. Μετά από ένα κόμμα, ακολουθεί μια αγκύλη, μέσα στην οποία δίνονται οι πληροφορίες του συνεδρίου. Εννοείται βέβαια, ότι αν πρόκειται απλώς για εισαγωγή στη δημοσίευση των πρακτικών, η αγκύλη με τις πληροφορίες του συνεδρίου, παραλείπεται, αφού άλλωστε η εισαγωγή δεν ακολουθεί και την χρονολογία πρωτοδημοσίευσης των ομιλιών που έχουν προηγηθεί.

Οι βιβλιογραφικές πληροφορίες του συνεδρίου χωρίζονται μεταξύ τους με ένα κόμμα κι αυτές, και αποδίδονται με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα. Το πρώτο σκέλος αφορά το τι είδος συνάθροιση είναι, αξιοποιώντας όσες πληροφορίες υπάρχουν διαθέσιμες. Ο αριθμός του συνεδρίου γίνεται πάντα σε αραβικό αριθμό, ενώ αν χρειάζεται κάποια παύλα για να δηλώσει και να συνδέσει κάτι, χρησιμοποιείται. Στο άλλο σκέλος μετά το κόμμα, μπαίνει το μέρος όπου έγινε, που πολλές φορές δίνει και στοιχεία και για τον φορέα διεξαγωγής. Κι εδώ καμιά φορά γίνεται μια παρέμβαση για να υποδηλωθεί με περισσότερη ακρίβεια κάτι σε σχέση με το μέρος ή τον τόπο. Σημειωτέον, για τις πόλεις του εξωτερικού, ακολουθώ την μέριμνα για την πρωτότυπη γραφή, κατά το παράδειγμα που ακολουθώ με τους δημιουργούς.

Δεν βάζω ακριβή ημερομηνία, γιατί έχει ήδη μπει στο όνομα του ομιλητή με την έντονη γραφή. Οπότε ποιες μέρες ακριβώς ποιου μήνα, δεν έχει συνήθως και μεγάλη σημασία. Υπάρχουν κάποιες φορές βέβαια, που έχει σημασία αναφορικά με κάποια γεγονότα, στο βαθμό που γίνει ο ιστορικός συνδυασμός, αλλά είναι λίγες οι φορές κατά τις οποίες δεν μπορούμε να καλυφθούμε με το έτος. Πόσω μάλλον ισχυροποιείται αυτή η παράλειψη, όταν έχουν δημοσιευτεί πρακτικά συνεδρίων που δεν αναγραφούν την ακριβή ημερομηνία διεξαγωγής.

Μετάπειτα τώρα, σ' ότι έχει να κάνει με τις πληροφορίες δημοσίευσης. Αν ο φορέας διεξαγωγής είναι ο ίδιος με τον εκδότη, υπάρχει πλήρη κάλυψη. Αν όχι, και δεν υποδηλώνεται ούτε από τον τόπο διεξαγωγής, πρέπει κάπως να δηλωθεί στην έκδοση. Μπορεί να μην είναι τύποις σωστό, καθώς δεν επιλήφθηκε της τεχνικής διαδικασίας της έκδοσης, αλλά εντούτοις φέρει την ευθύνη, καθόσον έχει και copyright. Βέβαια, αν στο copyright εμφανίζεται επιμέρους τμήμα του φορέα διεξαγωγής, αυτό παραλείπεται.

Οπότε ο φορέας διεξαγωγής μπαίνει πριν από τον επαγγελματικό εκδοτικό οίκο με κάθετη γραμμή. Σκέφτηκα στην περίπτωση αυτή να χρησιμοποιούσα μια παύλα ανάμεσα στους φορείς έκδοσης, για να διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες περιπτώσεις συνέκδοσης αλλά ήταν ανώφελος κόπος, μιας και γίνεται κατανοητό σε κείνες τις περιπτώσεις ότι αν δεν είναι συνέδριο που την έκδοση των πρακτικών την ανέλαβε κάποιος εκδοτικός οίκος, είναι μια άλλου είδους

συνεργασία, μια συνέκδοση δηλαδή που δεν προκύπτει από συνέδριο, συμπόσιο, κτλ.

Όσον αφορά τώρα τις εκδόσεις με τακτή ή άτακτη περιοδικότητα (περιοδικό, εφημερίδα, επετηρίδες, περιστασιακές εκδόσεις).

Στα περιοδικά μπαίνουν οι τίτλοι των περιοδικών, κι όχι οι υπότιτλοι. Επίσης διατηρούνται με κεφαλαία τα πρώτα γράμματα κάθε λέξης που τα περισσότερα προτιμούν να χρησιμοποιούν.

Για την χρονολογία, θεώρησα ότι αρκεί το έτος κι όχι οι μήνες. Αν υπήρχε σαφώς καθορισμένος τρόπος επιλογής των διαστημάτων έκδοσης των περιοδικών, θα έβαζα και τους μήνες, αλλά στο βαθμό που το κάθε περιοδικό επιλέγει το χρόνο έκδοσης κατά το δοκούν, θα ήταν ένα άσκοπο αράδιασμα των μηνών. Όχι ότι δεν έχει αξία σε ποιον μήνα εκδόθηκε το κάθε περιοδικό (όπως με αυτήν την λογική έχει για όλες τις εκδόσεις), αλλά η χρονολογία σε συνδυασμό με τον αριθμό τόμου και τεύχους που ακολουθεί, αρκεί για τον εντοπισμό τους. Αν συνυπολογίσουμε σε αυτό και το ότι ο τρόπος με τον οποίο τομίζονται τα τεύχη είτε από τα ίδια τα περιοδικά είτε από τις βιβλιοθήκες που τα συλλέγουνε, η επιλογή του έτους αρκεί.

Έπειτα είναι ο τόμος και το τεύχος. Σε πολλά περιοδικά δεν υπάρχει τόμος παρά μόνο τεύχος, οπότε έπρεπε να γίνει μια διάκριση. Είχα σκεφτεί στην αρχή να χρησιμοποιούσα μια δίεση και τον αριθμό του τεύχους (κι αν είχε τόμο, να γινόταν ένα δεκαδικό ψηφίο) μετά τον τίτλο του περιοδικού και μετά να έβαζα το έτος σε παρένθεση. Το εγκατέλειψα αυτό, γιατί καταρχάς θεωρώ καλύτερο μετά τον τίτλο να μπει το έτος, και κατά δεύτερο για αισθητικούς λόγους. Οπότε, μετά τον τίτλο και το έτος, μπαίνει ο αριθμός του τεύχους, ή αν το περιοδικό διαθέτει αρίθμηση με τόμους, πρώτα ο τόμος και μετά σε παρένθεση το τεύχος. Η χρήση των κομμάτων σ' όλα αυτά τα βιβλιογραφικά στοιχεία, εννοείται ότι είναι απαραίτητη.

Την ίδια λογική με τα γνωστά περιοδικά, ακολουθούν και οι υπόλοιπες δημοσιεύσεις που έχουν συνήθως άτακτη περιοδικότητα, όπως επετηρίδες ακαδημαϊκών δημοσιεύσεων, περιστασιακές εκδόσεις, κτλ. Όσο δυσεύρετα και να είναι, εξακολουθούν να είναι περιοδικά που υπάρχουν στα ράφια των βιβλιοθηκών, οπότε θεωρώ ότι οφείλουμε να τα αντιμετωπίζουμε ως περιοδικά. Στο βαθμό όμως που δεν είναι τόσο καθιερωμένα, αξίζει μια παρέμβαση στον τίτλο τους που να προσδιορίζει το τι είναι ακριβώς, αν και οι περισσότερες τέτοιες εκδόσεις το κάνουν από μόνες τους.

Στις εφημερίδες τώρα, είχα σκοπό να ακολουθήσω ακριβώς την ίδια λογική με τα περιοδικά, καταδεικνύοντας ότι η περιοδικότητα στέκει πάνω από την μορφή.

Δηλαδή να έβαζα τον τίτλο της εφημερίδας -με μια παύλα με τον τίτλο του ένθετου, όπου συνήθως εντάσσονται-, το έτος κυκλοφορίας, κι έπειτα τον αριθμό του τεύχους (γιατί κι οι εφημερίδες αριθμούν τα φύλλα τους). Το εγκατέλειψα όμως γιατί το θεώρησα εξεζητημένο, κι επέλεξα να μην βάλω αριθμό τεύχους αλλά να βάλω ακριβή ημερομηνία, γιατί μόνο έτσι μπορούν να εντοπίζονται οι εφημερίδες, στο βαθμό που δεν κρατά κανείς προσωπικό αρχείο.

Στο βαθμό βέβαια που ένθετο είναι κάπως καθιερωμένο εκδοτικά να αναφέρεται ως περιοδικό -με την έννοια ότι όχι μόνο κρατά αρίθμηση των τευχών του, αλλά έχει κυκλοφορήσει και σε σχήμα που συνειρμικά προΐδεάζει περιοδικό, ώστε να έχει τη δυνατότητα να εντάσσεται και σε τμήματα περιοδικών εκδόσεων των βιβλιοθηκών-, το καταχωρώ ως περιοδικό. Ακόμα κι αν χρησιμοποιώ τεύχος από εποχή κατά την οποία δεν είχε ακόμη σχηματοποιηθεί ως περιοδικό.

Ο τελευταίος τύπος ένταξης ενός έργου, ως μορφή δημοσίευσής του, είναι πλέον και το διαδίκτυο. Ένας τύπος εκδοτικής ενσωμάτωσης των έργων χωρίς τύπωμα σε χαρτί, παρά με την διάθεσή τους στην οθόνη.

Εδώ θα πρέπει να γίνει μια διάκριση. Αποκλειστική αναφορά σε διαδίκτυο γίνεται μόνο σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η δημοσίευση προορίζεται για κάποια διαδικτυακή πηγή ή τέλος πάντων γίνεται για πρώτη φορά στο διαδίκτυο.

Πολλά από τα έργα τα οποία υπάρχουν στην εργογραφία, διατίθενται και στο διαδίκτυο, και για να είμαι ειλικρινής, πολλά ήρθαν στην διάθεσή μου μέσω διαδικτύου. Πολλά έργα επίσης ενώ υπάρχουν στο διαδίκτυο, εγώ τα είχα στην διάθεσή μου σε έντυπη μορφή. Το να μπει κανείς όμως στην διαδικασία να κάνει μια υπόμνηση το ποια διατίθενται σε ηλεκτρονική μορφή, είναι μια άλλου είδους εργασία, που θα πρέπει να προβληματιστεί και με το φαινόμενο των πολλαπλών αναδημοσιεύσεων.

Συν τοις άλλοις, γιατί να είναι κανείς υποχρεωμένος να μπει σ' αυτήν την διαδικασία -ενώ έχει κοπιάσει για αρκετά χρόνια να δημιουργήσει έντυπο αρχείο- τη στιγμή που με τις προηγμένες μηχανές αναζήτησης, η τοποθέτηση ενός τίτλου σε εισαγωγικά μπορεί να λύσει την απορία σε κάθε ενδιαφερόμενο για το αν υπάρχει διαθέσιμο ένα έργο;

Είναι άλλωστε κι η λογική που ανέφερα προηγουμένως στο παράδειγμα με τις χρονολογίες για τις ταινίες. Οπότε, μια υποχρέωση για μέριμνα της διαδικτυακής διαθεσιμότητας ενός έργου που έχει υπάρξει σε έντυπη μορφή, ισοδυναμεί με μια παράλογη απαίτηση για μέριμνα υπόμνησης των βιβλιοθηκών οι οποίες έδωσαν

πρόσβαση στα βιβλία, των βιβλιοπωλείων που διέθεσαν προς πώληση τα βιβλία, κι ούτω καθεξής.

Οπότε λοιπόν, «συμπεριφέρομαι» στο διαδίκτυο σαν να ήταν ένας οποιοσδήποτε εκδοτικός οίκος. Με τις αναγκαίες προσθήκες, βέβαια.

Κατ' αρχάς, υπάρχουν ορισμένες περιπτώσεις που δεν χρειάζεται να γίνει καμιά παρέμβαση, παρά μια συμπλήρωση. Αυτό αφορά τα ηλεκτρονικά περιοδικά, δηλαδή τα περιοδικά που δεν εκδίδονται σε έντυπη μορφή, παρά μόνο διατίθενται στο διαδίκτυο. Σε τέτοια περίπτωση, ισχύει ό,τι ακριβώς και στα υπόλοιπα περιοδικά, με την αναγκαία συμπλήρωση όσον αφορά τη διάθεση και δημοσίευσή τους.

Με την ίδια λογική βλέπω και τα συνέδρια που δεν έχουν αποκτήσει πρακτικά -κι άρα ούτε κι εκδότη που να τα εκδώσει σε μια συγκεκριμένη χρονολογία- ή μονογραφίες που δεν έχουν πάρει το δρόμο της έντυπης έκδοσης. Άρα τα διαδικτυακά στοιχεία υποκαθιστούν αυτήν ακριβώς την περιοχή βιβλιογραφικών στοιχείων.

Με κοντινή λογική με τα περιοδικά, είναι και τα blogs, όντας διαδικτυακά ημερολόγια που η δομή τους κιόλας είναι δομημένη κατά έτος κι έπειτα κατά μήνα. Έχουν κι αυτά τίτλο και το μόνο που δεν έχουν είναι τεύχος. Οπότε μπαίνουν όπως τα ηλεκτρονικά περιοδικά χωρίς αριθμό τεύχους. Την ίδια λογική με τα blogs ακολουθούν κι άλλες ιστοσελίδες, στο βαθμό που δείχνουν μια μέριμνα για το έτος δημοσίευσης του υλικού τους.

Όσον αφορά τώρα τις ακαδημαϊκές εργασίες. Χωρίς να είναι το διαδίκτυο η πηγή στην οποία προορίζονται να εκτεθούν -αν και διαπιστώνεται μια τάση υποκατάστασης του χαρτιού από τις ηλεκτρονικές πηγές-, είναι εξαιρετικά σπάνιο να έχει κανείς στη διάθεσή του την έντυπη μορφή μιας εργασίας, παρά μόνο δηλαδή αν την βρει στην βιβλιοθήκη του τμήματος στο οποίο παραδόθηκε. Κι αυτό αφορά τις πτυχιακές ή μεταπτυχιακές εργασίες ή τις διδακτορικές διατριβές, γιατί τις απλές εργασίες, μπορεί κανείς να τις έχει στα χέρια του, μόνο στο βαθμό που είναι οικείο πρόσωπο ο δημιουργός τους. Σύμφωνα με όλους αυτούς τους λόγους, και σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των αποθετηρίων ή διαθετηρίων, αντιμετωπίζω τις εργασίες ως ενταγμένες να διατεθούν στο μαζικό κοινό, μόνο μέσω διαδικτύου, ακόμα κι εργασίες που το αντικείμενο τους εξαντλείται στην μετάφραση.

Στις περιπτώσεις αυτές καθώς δεν πρόκειται για ηλεκτρονικά περιοδικά ή blogs, θα πρέπει να δοθεί ένας τίτλος στο που εντάσσονται. Συνήθως οι ιστοσελίδες έχουν μια ευλογοφανή λογική από το γενικό στο ειδικό, έχοντας ως τίτλο σε κάθε ειδική ιστοσελίδα, ο οποίος καλύπτει την ανάγκη καθορισμού ενός τίτλου που να

δίνει πληροφορίες για το περί τίνος πρόκειται. Καθώς όμως δεν υπάρχουν κανόνες στο τι βάζει η κάθε σελίδα ως τίτλο -ενδεικτικό για άλλη μια φορά της εγγενούς αδυνατότητας της βιβλιογράφησης να καθορίσει κανόνες σε ένα πεδίο που εγγενώς δεν μπορεί να έχει-, πολλές φορές χρειάζεται μια υποκειμενική εκτίμηση και παρέμβαση του τι να αντλήσει κανείς από την δομή μιας ιστοσελίδας.

Οπότε τώρα το ζήτημα είναι τι ακριβώς θα περιλαμβάνουν αυτές οι πληροφορίες διαδικτυακής δημοσίευσης. Καταρχάς, μορφικά αυτήν την περιοχή στοιχείων την οριοθετώ με τις γωνιακές παρενθέσεις του τύπου <>, ακολουθώντας κάποιους συγγραφείς που το κάνουν έτσι. Σε αντιστοιχία μάλιστα με την χρήση αυτών των συμβόλων που χρησιμοποιούνται σε γλώσσες προγραμματισμού, νομίζω ότι συνειρμικά ταιριάζει να αποδίδονται σε ηλεκτρονικές πηγές.

Αυτή η περιοχή στοιχείων αποτελείται πρώτα από το όνομα του φορέα, του παρόχου ή του διαθέτη, κατά αντιστοιχία με το όνομα του εκδοτικού οίκου. Πολλές φορές αυτό διακλαδίζεται (κι άρα υποτιτλίζεται) σε επιμέρους, που έκρινα αναγκαίο να τους βάλω -και μάλιστα με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα, όχι όπως όλοι οι υπότιτλοι με πεζό, παρά ακολουθώντας την λογική που ισχύει και στους εκδότες-, επειδή ακριβώς αυτή η διακλαδωτή δομή ταιριάζει -έστω και συνειρμικά πολλές φορές- με την δομή του διαδικτύου που πηγαινει συνήθως από το γενικό στο ειδικό.

Όσον αφορά τώρα την διεύθυνση, το url που είναι αναγκαίο. Σύμφωνα με τα ειωθότα -τα οποία δεν έχει και πολύ καιρό που καθορίστηκαν- στις διαδικτυακές πηγές είναι αναγκαίο να μπει το ακριβές url του έργου το οποίο προσπελάστηκε, με την αναγκαία υπόμνηση της ημερομηνίας που έγινε η τελευταία επίσκεψη και πρόσβαση.

Πρόκειται για το απαύγασμα της αυστηρότητας αλλά και της αφέλειας των βιβλιογραφικών προτύπων! Όσο και να προσπαθώ να διατηρήσω χαμηλούς και σεμνούς τους τόνους, δεν μπορώ να μην διατυπώσω ότι σε αυτήν την επιταγή συμπυκνώνονται όλες οι αδυναμίες και όλες οι αντιφάσεις των προτύπων.

Καταρχάς, ποιος ο λόγος να γίνει υπόμνηση της ημερομηνίας και δη της τελευταίας φοράς που προσπελάστηκε ένα έργο, την στιγμή που δεν απαιτείται κάτι τέτοιο σε άλλα έργα. Σαφώς θα πει κανείς ότι ο λόγος έγκειται στο ότι οι σύνδεσμοι αλλάζουν συχνά, και δεν αρκεί να εξαχθεί λογικά ότι η ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης είναι αυτή λίγο πριν την δημοσίευση ενός έργου όταν προετοιμάζεται η βιβλιογραφία. Αντί δηλαδή να αναγνωριστεί η μεταβατική φύση της αρχιτεκτονικής του διαδικτύου και να σχετικοποιηθούν οι απαιτήσεις βιβλιογραφικής αυστηρότητας, γίνεται το ακριβώς αντίθετο!

Απέναντι σ' αυτήν την απαίτηση, σκέφτηκα με μια προβοκατόρικη διάθεση αλλά και με μια πραγματική, να βάλω ακριβώς αυτό που επιθυμούν τα βιβλιογραφικά πρότυπα, όσο εξεζητημένο κι αν είναι. Ακόμα και σε περιπτώσεις έργων που η ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης είναι πριν 10 χρόνια, αφού πραγματικά τότε ήταν η τελευταία επίσκεψη κι έκτοτε το είχα αποθηκεύσει (αυτή η ημερομηνία υπάρχει στις πληροφορίες αρχείου) και μετέπειτα το εκτύπωσα.

Αλλά για μένα το κριτήριο δεν είναι πότε είδα ένα συγκεκριμένο έργο, αλλά για ποια ιστοσελίδα προορίστηκε αυτό να δημοσιευτεί, ακόμα κι αν η διεύθυνση της ιστοσελίδας δεν υπάρχει πλέον. Οπότε δεν μπήκα στην διαδικασία να δώσω πληροφορίες των επισκέψεων μου.

Η άλλη απαίτηση των βιβλιογραφικών προτύπων είναι να καταχωρείται η ακριβής μορφή της ιστοσελίδας με την προέκταση url για το συγκεκριμένο κείμενο. Ενώ δηλαδή ορισμένες ιστοσελίδες από μόνες τους βγάζουν ένα σύντομο url, για το λόγο ότι πολλές φορές η αντιγραφή κι η επικόλληση του κανονικού url, δημιουργεί προβλήματα που δεν το κάνει clickable, η βιβλιογραφική αυστηροποίηση για ακόμη μια φορά αγρόν ηγόρασε.

Ακόμα κι αν παρακαμφτεί η μεταβατική φύση της αρχιτεκτονικής του διαδικτύου, αυτή η απαίτηση έχει την αντιστοιχία της στο ότι δεν αρκεί να ειπωθεί το που υπάρχει ένα έργο, αλλά χρειάζεται να ειπωθεί κι η ακριβής σελίδα. Κατ' αντιστοιχία για παράδειγμα με ένα περιοδικό, δεν αρκεί ο τίτλος, η χρονολογία και ο αριθμός τεύχους, αλλά χρειάζεται κι η σελίδα που αρχίζει ένα άρθρο.

Μια τέτοια απαίτηση όμως τείνει να αναιρέσει την έννοια των διαδικτυακών πηγών, που τόσο πομπωδέστατα πριμοδοτούνται. Γιατί η έννοια της διαδικτυακής πηγής σημαίνει αυτό ακριβώς που σημαίνει κι η κυριολεκτική έννοια της πηγής. Όχι το σημείο του εδάφους όπου αναβλύζει το νερό, αλλά σίγουρα το σημείο άντλησης περιεχομένου. Κι αν ως νερό νοηθεί το έργο που μας ενδιαφέρει, το έδαφος δεν είναι η προέκταση url για το συγκεκριμένο κείμενο, αλλά η ευρύτερη τοποθεσία από την οποία αντλείται το περιεχόμενο. Γι' αυτόν τον λόγο θεώρησα αναγκαίο, η παραπομπή να αφορά την ευρύτερη πηγή απ' την οποία γίνεται προσβάσιμο ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο.

Έχοντας ολοκληρώσει τις βασικές όψεις της λογικής που διέπει τον τρόπο που παραθέτω το υλικό, είναι σκόπιμο να επιστρέψω σε ορισμένα προβλήματα που ανακύπτουν ως προς τα βασικά στοιχεία της κάθε αναγραφής, δηλαδή ό,τι έχει να κάνει με το έργο καθεαυτό. Στα στοιχεία δηλαδή που αποδίδονται με έντονα

γράμματα (το δημιουργό και την χρονολογία πρωτοδημοσίευσης), σ' αυτά με τα έντονα (τίτλος έργου), καθώς και στην μετάφραση.

Η παράθεσή τους δεν έχει να κάνει με έναν σχολαστικισμό αλλά με κατάδειξη για ακόμη μια φορά του πόσο ασταθές πεδίο είναι αυτό της βιβλιογραφίας, το πόσο παράλογο είναι να απαιτούνται αυστηρά πρότυπα, και το πόσο χρειάζεται η υποκειμενική παρέμβαση που δύσκολα αντικειμενοποιείται σε κανόνες.

Όσον αφορά τον δημιουργό έργου.

Τον ακολουθώ όπως γράφει το όνομα του σε γενικές γραμμές. Πρώτα το μεγάλο όνομα, μετά το μικρό και αρκετές φορές (αν κρίνω ότι χρειάζεται) και πατρώνυμο, ή έστω τα αρχικά του πατρωνύμου.

Πολλοί συγγραφείς -στο εξωτερικό κυρίως- το συνηθίζουν, άλλοι γιατί χρειάζεται (ως διαφοροποίηση για κοινά ονόματα), άλλοι για να συνδεθούν με τον πατέρα τους (είτε γιατί ήταν κι αυτός συγγραφέας ή κάτι αντίστοιχο, είτε ως φόρο τιμής). Αρκετές φορές πάντως, δημιουργούνται ζητήματα με τα ξενικά ονόματα, εξ αιτίας της έλλειψης οικειότητας με το πώς διακρίνεται το μικρό με το μεγάλο όνομα.

Τα σημεία στίξης που έχουν οι γάλλοι ή οι σλάβοι, δεν μπαίνουν. Όχι απλά επειδή δεν βολεύει με το πληκτρολόγιο (υπάρχει άλλωστε και το διαδίκτυο όπου μπορεί να γίνει η αντιγραφή/επικόλληση), αλλά επειδή δεν χρειάζεται. Δεν είναι στο πνεύμα της βιβλιογράφησης η αυστηρότητα, αλλά η κοινή αναφορά.

Αντίθετα, επειδή είναι στο πνεύμα της βιβλιογράφησης ο τρόπος με τον οποίο αποδίδονται στην πρώτη τους μορφή, στην σπάνια περίπτωση που ο τρόπος γραφής της γλώσσας αλλάζει με το πέρασμα του χρόνου, καθιερώνοντας ένα δημιουργό με άλλη μορφή στα φωνήεντα του ονόματος του, βάζω πάρ' αυτά, το όνομα με την μορφή που υπέγραφε ο ίδιος.

Στη περίπτωση τώρα που δεν χρησιμοποιεί ο δημιουργός το μικρό του όνομα παρά έχοντας μόνο το αρχικό του, ή στις περιπτώσεις όπου επανειλημμένα και με επιτήδευση χρησιμοποιούνται κεφαλαία γράμματα σε επίθετα χωρίς εύκολη διάγνωση στο πού τονίζονται, αναζητώ σε βιβλιογραφικές βάσεις δεδομένων και ψηφιακά αρχεία το πώς είναι κανονικά. Κανονικά, καθότι απαράδεκτο να μην υπάρχει ρητή υπόμνηση του ονοματεπωνύμου, θα έπρεπε να αρκούσε και μια παράλειψη του τόνου σε τέτοιες περιπτώσεις. Αν και πολλές φορές, βρέθηκα στον πειρασμό να αυτοσχεδιάσω (σε σπάνια έργα τα ονόματα των οποίων δεν μπορούσα να βρω στις γνωστές βιβλιογραφικές βάσεις), ή ακόμα και να τους βάλω επίτηδες λάθος (όταν έτρωγα αρκετή ώρα για να βρω τα ονόματα τους).

Αν υπάρχει δυσαρμονία ανάμεσα στην υπογραφή του και έτσι όπως είναι γνωστό και καθιερωμένο -τη στιγμή μάλιστα που το 'χει στην ίδια τη βιβλιογραφία που

παραθέτει-, το ερμηνεύω ως τυπογραφικό λάθος και το βάζω όπως είναι καθιερωμένο.

Αν αλλάζει ο ίδιος το μικρό του όνομα, χρησιμοποιώντας για παράδειγμα κάποτε υποκοριστικό και κάποτε ολόκληρο, βάζω το ολόκληρο. Αν αλλάζει ορθογραφία ακόμα και μέσα στο ίδιο το βιβλίο, προτιμώ να βάλω αυτό που υπάρχει στη σελίδα τίτλου.

Σε περίπτωση όπου μια γυναίκα δημιουργός μετά το γάμο της αποφασίζει να εμπλουτίσει το επίθετο της, καθορίζοντας έτσι μια δυσαρμονία με άλλη αναγραφή που έχει δημιουργηθεί έχοντας ως βάση το επίθετο που χρησιμοποιούσε σε πιο νεανική ηλικία, το αγνωώ και αφήνω ως έχει το επίθετο που χρησιμοποιούσε όταν ήταν ακόμα δεσποινίδα. Κανονικά θα έπρεπε να συμπληρώνεται αλλά δεν το κάνω, γιατί δεν εγγυάται μια καθιέρωση (στο βαθμό που αν χωρίσει ή χηρέψει, θα πρέπει να αλλαχτεί ξανά).

Σε έργα συλλογικά, δηλαδή αυτό που αναφέρθηκε προηγούμενα ως κυριολεκτικώς εννοούμενα συλλογικά έργα τα οποία έχουν μνεία ευθύνης μια ομάδα προσώπων, οι συγγραφείς ή ομιλητές μπαίνουν μαζί με μία κάθετο ανάμεσα στα ονοματεπώνυμα τους. Στην αλφαβητική κατάταξη η αναγραφή υπάρχει κάτω από το σύμβολο δημιουργού και χρονολογίας του πρώτου αλφαβητικά εκ των δημιουργών του. Επιπρόσθετα, κάτω από το σύμβολο δημιουργού και χρονολογίας του άλλου ή των άλλων δημιουργών δεν επαναλαμβάνεται η αναγραφή, αλλά γίνεται παραπομπή στο δημιουργό του οποίου το επώνυμο προηγείται αλφαβητικά. Εδώ μπορεί να δυσανεστηθούν πολλοί καθηγητές που υπογράφουν μαζί με φοιτητές τους, αν τυχόν το επίθετο τους τυχαίνει να υποστεί ρίξιμο σε δεύτερο αλφαβητικά, αλλά έκρινα την αλφαβητική διάκριση ως αυτή που υποπίπτει σε λιγότερο υποκειμενικές αξιολογήσεις.

Ίδια λογική ακολουθώ και για τις συνεντεύξεις ή συζητήσεις. Το κάθε έργο λογίζεται δηλαδή ως συλλογικό έργο που παρήχθη κατά τη διάρκεια της συνέντευξης ή συζήτησης, με την έννοια ότι αν δεν υποβαλλόντουσαν οι συγκεκριμένες ερωτήσεις, δεν θα παραγόntonτουσαν και οι συγκεκριμένες απαντήσεις. Υπάρχουν περιπτώσεις βέβαια, όπου είναι καταφανώς αμελητέα η συμβολή του συνεντευκτή σε σχέση με τον συνεντευξιαζόμενο, κάτι που έδινε πόντους στο να γίνει κύρια μνεία ευθύνης μόνο ο συνεντευξιαζόμενος, στο βαθμό άλλωστε που όπως και να 'χει, αυτός είναι το εξαρχής κίνητρο για την ανάγνωση. Αλλά επειδή υπάρχουν περιπτώσεις όπου η συζήτηση γίνεται πραγματικά επί ίσοις όροις κι επειδή έχω αντλήσει ενδιαφέρουσες σκέψεις από ερωτήσεις που είναι και τοποθετήσεις, προχώρησα στην επιλογή να αντιμετωπίσω όλες τις συνεντεύξεις ή συζητήσεις ως συλλογικά έργα, αποφεύγοντας παράλληλα και κάποια

υποκειμενίστικα κριτήρια διάκρισης του ποιος ομιλητής είναι πιο επιφανής από τον άλλον.

Όσον αφορά τώρα συλλογικά έργα τα οποία δεν αναφέρουν φυσικά πρόσωπα μνείας ευθύνης, μπαίνει το συλλογικό πρόσωπο με το οποίο υπογράφεται το έργο, δηλαδή οι ονομασίες των ομάδων ατόμων που έχουν συσταθεί για τη δημιουργία ενός έργου. Όπως τα φυσικά πρόσωπα, έτσι και τα συλλογικά πρόσωπα, ακολουθούν την ελληνική ή λατινική γραφή σε αντιστοιχία με το σε ποια γλώσσα έχουν πρωτοδημοσιευθεί τα έργα.

Σε περίπτωση που δεν αναφέρεται ρητά ως συγκροτημένη ομάδα, προϋποτίθεται και πλάθεται με τη βοήθεια μιας παύλας. Κατά παραβίαση του γεγονότος ότι μπορεί να μη συνιστάται δηλωμένη ομάδα, μπαίνει το «ομάδα» αντί του «συλλογικό πρόσωπο». Ακόμα και όταν εξειδικεύεται και μερικεύεται στα φυσικά πρόσωπα, ακόμα δηλαδή και αν είναι γνωστά τα πρόσωπα, μπαίνει αυτή η κατασκευή με τη παύλα στο βαθμό που φαίνεται απ' την παράθεση του τίτλου ως ρητή πρόθεση, η εμφάνιση μιας συλλογικής ταυτότητας.

Σε περίπτωση συζήτησης ελλήνων με ξένο, προϋποτίθεται ότι η συζήτηση έγινε σε ξένη γλώσσα (και η μετάφραση από τους ίδιους, εκτός αν αναφέρεται κάτι άλλο), οπότε και τα ονοματεπώνυμα ελλήνων συνεντευκτών μπαίνουν σε λατινική μορφή. Εκτός αν πρόκειται για συλλογικά πρόσωπα τα οποία δραστηριοποιούνται στην ελληνική επικράτεια, οπότε δεν έχουν ξενόγλωσσο τίτλο με τον οποίον υπογράφουν τα έργα και άρα δεν υπάρχει κανένας λόγος να γίνει μεταγραμματισμός ή μετάφραση τους.

Ένα από τα μεγαλύτερα μπερδέματα επίσης, είναι περιπτώσεις άρθρων τα οποία έχουν πρωτοσυγγραφεί (ή έχουν συνομιληθεί, αν πρόκειται για ομιλίες σε συνέδρια) από περισσότερους από έναν δημιουργό, αλλά μετέπειτα ένας από τους δημιουργούς του έργου το έχει επεξεργαστεί σε διάφορες συνέχειες. Λογικά δηλαδή σε τέτοια περίπτωση πρόκειται για αρκετά διαφορετικό έργο, αφού θα έχει υποστεί επεξεργασία. Σ' αυτή την περίπτωση, καλύτερο θα ήταν να μπορούσαμε να έχουμε πρόσβαση και στο πρώτο άρθρο/ομιλία ώστε να γίνουν δύο διαφορετικές εγγραφές (κι αντίστοιχες παραπομπές εφόσον είναι συλλογικά έργα), κάτι που όμως δεν είναι πάντα εύκολο. Οπότε υπεισέρχονται υποκειμενικά κριτήρια σε σχέση με τη χρονολογία (αντίστοιχα με αυτά σε σχέση με τις αναθεωρήσεις-βλ. παρακάτω), αλλά όσον αφορά το συγγραφέα είναι αδύνατο να μπουν κι οι άλλοι εκτός από αυτόν που το έχει επεξεργαστεί.

Τέλος, το κριτήριο της μορφής που είδε το φως της δημοσιότητας για πρώτη φορά ένα έργο, υπάρχει μια εξαιρετικά σπάνια περίπτωση που δεν λαμβάνεται με αυστηρό τρόπο. Πρόκειται για έργα ελλήνων συγγραφέων οι οποίοι

δραστηριοποιούνται στο εξωτερικό και ενώ το έργο έχει γραφτεί σε ξένη γλώσσα για να δημοσιευτεί σε ξενόγλωσσο περιοδικό, εντούτοις προκύπτει να μεταφραστεί και να δημοσιευτεί ταυτόχρονα σε ελληνόγλωσσο περιοδικό, ή και να προλάβει το ελληνικό περιοδικό να το δημοσιεύσει πρώτο. Στη περίπτωση αυτή το ονοματεπώνυμο του συγγραφέα αποδίδεται στη λατινική μορφή, αφού ήταν προορισμένο να γραφτεί σε άλλη γλώσσα από την ελληνική.

Όσον αφορά τώρα τη χρονολογία, την χρονολογία πρωτοδημοσίευσης του έργου.

Συνήθως, στις περισσότερες εκδόσεις αναφέρεται η πρώτη έκδοση του έργου, ή αν πρόκειται για συλλογές έργων του ίδιου συγγραφέα παρατίθενται οι πηγές πρώτων δημοσιεύσεων. Επίσης και στα περισσότερα μεταφρασμένα έργα αναφέρεται συνήθως η χρονολογία πρωτοδημοσίευσης.

Βέβαια κάποια από αυτά επειδή χρησιμοποιούν 2^η έκδοση (η οποία πολλές φορές δεν αλλάζει κάτι από την πρώτη, μπορεί απλά να προστεθεί κάποιος πρόλογος), κάτι το οποίο είναι ιδιαίτερα παραπλανητικό για την χρονολογία πρωτοδημοσίευσης. Αυτό γίνεται αντιληπτό όταν βλέπει κανείς άλλα έργα να αναφέρονται σ' αυτό το έργο και να δίνουν μια άλλη χρονολογία.

Το ευεργετικό σήμερα για μας είναι ότι με το διαδίκτυο έχει κανείς πρόσβαση σε πηγές που επαληθεύουν την πρώτη δημοσίευση, αν και τίποτα δεν είναι και σίγουρο. Όταν δεν είναι δυνατόν με τίποτα να βρεθεί η χρονολογία πρωτοδημοσίευσης, επαφίεται στον «πατριωτισμό» του καθενός. Σήμερα είναι δυνατόν ακόμα και να επικοινωνήσεις με τον δημιουργό μέσω ηλεκτρονικού μηνύματος ή διαμέσου των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, και να τον ρωτήσεις επί τούτου.

Σε πιο ρεαλιστική βάση, χωρίς εξωτερικές επιδράσεις και χωρίς να έχουμε να κάνουμε με συγκαιρινά έργα, αυτό που μας απομένει είναι μια στροφή σε υποκειμενικές λύσεις. Θα μπορούσε να πεις κανείς, ότι δικαιολογείται μια αυθαιρεσία, να μπει η χρονολογία δημοσίευσης της έκδοσης που έχουμε στα χέρια μας. Το ζήτημα όμως είναι να ανακαλύψουμε από πότε κι έπειτα μπορεί να έχει γραφτεί. Αλλά πολλές φορές μπορούμε να είμαστε πιο κοντά. Να βάζουμε από την τετραψήφια χρονολογία, τα τρία ψηφία και το τέταρτο, με (ελληνικό ή αγγλικό) ερωτηματικό.

Αλλά γιατί να το κάνουμε αυτό όταν μπορούμε να είμαστε πιο συγκεκριμένοι. Λύση μπορεί να δώσει η βιβλιογραφία που τυχόν χρησιμοποιεί, ή κάποια γεγονότα στα οποία αναφέρεται. Οπότε θεώρησα ορθότερο να βάζω αυτήν την χρονολογία που συνάγω από τα παραπάνω, βάζοντας ως εκθέτες το σύμβολο της πρόσθεσης μαζί

με ένα ερωτηματικό, δηλώνοντας ότι από εκείνη την χρονιά και πέρα μπορεί να έχει γραφεί το άρθρο.

Υπάρχουν επίσης αρκετές περιπτώσεις έργων -για παράδειγμα συλλογικών τόμων- τα οποία δίνονται στον εκδότη την μια χρονιά και δημοσιεύονται την επόμενη. Αυτό φαίνεται όταν ο επιμελητής ή ο συγγραφέας υπογράφει με ακριβή ημερομηνία στον πρόλογο. Το κείμενο όμως που δημοσιεύει αυτός ή κάποιος άλλος παίρνει την ημερομηνία έκδοσης, αν και προφανώς έχει δοθεί στον εκδότη πιο πριν από τον πρόλογο. Επειδή όμως δεν μπορεί κανείς να είναι σίγουρος για πιθανές διορθώσεις (κάτι που συνηθίζεται μέχρι πριν δοθούν τα βιβλία στα τυπογραφεία), βάζω την ημερομηνία έκδοσης. Εκτός βέβαια αν δηλώνεται ρητά με ημερομηνία από τον συγγραφέα. Αυτή η διάκριση άλλωστε μεταξύ προλόγου και κυρίως κειμένου, βολεύει τη βιβλιογραφική οπτική που λαμβάνω, γιατί γίνεται μια επιπλέον διάκριση που αποφέρει μια νέα αναγραφή.

Αν ένα έργο έχει αλλάξει από μια έκδοση σε άλλη, έχει αναθεωρηθεί δηλαδή, τότε μπαίνει η χρονολογία πρωτοδημοσίευσης και η χρονολογία αναθεωρημένης έκδοσης με μία παύλα ανάμεσά τους. Δεν είμαι σίγουρος αν κάποιο και ποιο πρότυπο το κάνει αυτό ή το έχει στις δυνατότητες του, αλλά έχω δει να το χρησιμοποιούν αρκετοί συγγραφείς.

Η δυνατότητα αυτή με τις δύο χρονολογίες και την παύλα ανάμεσα ισχυροποίησε την επιλογή να χρησιμοποιήσω τις αγκύλες τελικά για την χρονολογία πρωτοδημοσίευσης αντί για την παρένθεση που αρχικά ήθελα. Πέρα δηλαδή από κάποιους άλλους λόγους (επίδραση από άλλα πρότυπα και συγγραφείς που το κάνουν συν ότι είθισται η αγκύλη καμιά φορά να δηλώνει πληροφορίες που δεν αντλούμε από το συγκεκριμένο βιβλιογραφούμενο τεκμήριο), ο κυριότερος λόγος που υιοθέτησα την αγκύλη, έχει να κάνει με το ότι εμποδίζει μια σύγχυση, στο βαθμό που συνειρμικά δυο ημερομηνίες με παύλα ανάμεσα και σε παρένθεση, παραπέμπουν σε ημερομηνίες γέννησης και θανάτου.

Βέβαια υπάρχει η περίπτωση όπου ένα έργο να έχει κάνει πάνω από δέκα εκδόσεις (και τριπλάσιες ανατυπώσεις, αλλά δεν μας απασχολεί αυτό) σε διάστημα πολλών ετών, αλλά τελικά να έχω στα χέρια μου τη μεσαία αναθεώρηση. Εκεί βάζω αυτό που χρησιμοποίησα.

Θεωρώ μάλιστα ότι το θέμα με τις αναθεωρήσεις χρήζει υποκειμενικής επέμβασης. Υπάρχει δηλαδή για παράδειγμα περίπτωση όταν στην αναθεώρηση το μόνο που προστίθεται είναι κάποια βιβλιογραφικά στοιχεία για τι έγινε από τότε που πρωτοδημοσιεύτηκε. Στοιχεία τα οποία όμως, κάποιος αναγνώστης δεν τα λαμβάνει καθόλου υπόψιν, επειδή για παράδειγμα αναφέρονται σε ξενόγλωσσα έργα, στα οποία ούτε μπορεί να έχει πρόσβαση ούτε και την εξοικείωση να τα

διαβάσει. Νομίζω ότι σε τέτοια περίπτωση το σωστό θα ήταν να μην μπαίνει η συμπλήρωση της χρονολογίας της αναθεώρησης. Ενώ σε περιπτώσεις που δεν είναι κανείς σίγουρος, καλύτερα να μπαίνει η παύλα με τις χρονολογίες πρωτοδημοσίευσης κι αναθεώρησης.

Αν ένα έργο -και συγκεκριμένα μια μονογραφία- αποτελείται από κεφάλαια, κάποια από τα οποία έχουν δημοσιευθεί αλλού πιο πριν και έχουν επεξεργαστεί για να ενσωματωθούν σε μια άλλη σύνθεση, διαφοροποιώ τις δυνατότητες. Αν χρησιμοποιώ κομμάτι που έχει δημοσιευθεί, τότε μπαίνει ως απόσπασμα το κεφάλαιο, δηλαδή ως έργο που είχε βρει την πρώτη του ύπαρξη αλλού και ανασυνθέθηκε για να ενσωματωθεί στην συγκεκριμένη μονογραφία. Άρα, το αντιμετωπίζω ως επεξεργασία και νέα έκδοση άρθρου, οπότε μπαίνει ως χρονολογία η χρονολογία πρωτοδημοσίευσης με τη χρονολογία επεξεργασίας και ανάμεσα μια παύλα.

Βέβαια, αν αντίθετα χρησιμοποιώ κάποιο από τα κομμάτια -δηλαδή κεφάλαιο ή ακόμα και εισαγωγή-, που είναι νέα σύνθεση, τότε μπαίνει ως έργο υπό τον τίτλο της μονογραφίας και με την χρονολογία πρωτοδημοσίευσης της μονογραφίας. Αυτό το συγκεκριμένο μπέρδεμα με τις μονογραφίες εκεί που νόμιζα ότι θα ήταν απλές -πέρα από το ότι θα ήταν μια κουραστική ταυτολογία- ισχυροποίησε και την επιλογή μου να μην βάζω στις μονογραφίες ότι ένα έργο εμπεριέχεται σε μια μονογραφία, γιατί σ' αυτήν την περίπτωση δεν θα ήξερα τι ακριβώς θα έπρεπε να κάνω. Με την έννοια δηλαδή ότι αν ακολουθούσα τους τύπους της λογικής την οποία έφτιαξα, ως τίτλο αναγραφής που «δικαιούται» να έχει την χρονολογία πρωτοδημοσίευσης της μονογραφίας, δεν θα μπορούσα να βάλω τον τίτλο της μονογραφίας (αφού εμπεριείχε κι αποσπάσματα που είχαν δημοσιευτεί πιο πριν), αλλά θα έπρεπε να βάλω κάτι άλλο, φερειπείν τα νέα κεφάλαια με κόμμα ανάμεσα τους.

Εννοείται επίσης, ότι στη περίπτωση που το ολωσδιόλου καινούργιο σε μια μονογραφία είναι μόνο η εισαγωγή, μπαίνει ως αναγραφή η εισαγωγή με την χρονολογία πρωτοδημοσίευσης της μονογραφίας, αφού τα υπόλοιπα κεφάλαια λογαριάζονται ως αναθεωρημένες μορφές προηγούμενων έργων.

Ίδια τακτική με την παύλα ανάμεσα σε δύο χρονολογίες, χρησιμοποιώ και σε παλιότερα έργα που δημοσιευόταν σε συνέχειες σε εφημερίδες ή σε περιοδικά. Βέβαια αυτό ίσχυε περισσότερο για την πεζογραφία, αλλά συναντιούνται και πάμπολλες περιπτώσεις στον θεωρητικό στοχασμό.

Επίσης σε περιοδικό που το τεύχος κυκλοφορεί για παράδειγμα Δεκέμβριο με Ιανουάριο, χρησιμοποιείται η παύλα ανάμεσα στις δύο χρονολογίες. Βέβαια, έτσι δεν γίνεται διαφοροποίηση με άλλα έργα που έχουν εμφανιστεί μια χρονιά και την

άλλη υπέστησαν επεξεργασία. Επειδή ακριβώς όμως είναι αμελητέα αυτή η τόσο γρήγορη επεξεργασία, δεν είναι τόσο προβληματική κι η έλλειψη διάκρισης.

Τέλος, η δυσκολότερη ίσως περίπτωση καθορισμού της χρονολογίας πρωτοδημοσίευσης είναι αν πρόκειται για έργο το οποίο εκδόθηκε μετά το θάνατο ενός συγγραφέα. Στην περίπτωση αυτή, βάζω την χρονιά θανάτου του, ιδιαίτερα αν είναι κι ανολοκλήρωτο, δηλαδή δεν είναι κάτι που έχει γραφτεί πριν χρόνια κι ανακαλύφθηκε μετά τον θάνατό του.

Σε περιπτώσεις νεανικών αδημοσίευτων έργων, αν είναι γνωστή η χρονολογία συγγραφής, θεωρώ καλύτερο να μπει εκείνη, ακόμα κι αν είναι χειρόγραφο που δεν επηρέασαν καμιά κοινότητα ανθρώπων την εποχή της συγγραφής τους. Η χρονολογία πρωτοδημοσίευσης άλλωστε, δεν αφορά μόνο το πότε βγήκε στο φως της δημοσιότητας, το πότε εκτέθηκε σε δημόσια θέα, αλλά και το πότε δημιουργήθηκε.

Ενώ αν δεν είναι γνωστή η χρονολογία και δεν είναι κι ανολοκλήρωτο, μάλλον πάλι καλύτερα να μπει η χρονολογία του θανάτου, διασφαλίζοντας τουλάχιστον την περίπτωση ότι έκανε επεξεργασίες λίγο πριν το θάνατό του. Εκτός κι αν γινόταν μια κατασκευή με την χρονολογία πρωτοδημοσίευσης του πρώτου έργου του -είτε ήταν ομιλία είτε κείμενο-, παύλα με την χρονολογία θανάτου, με την σκέψη ότι θα μπορούσε να έχει γραφτεί από τότε μέχρι το θάνατό του.

Όσο προβλήματα κι αν είναι τα παραπάνω, νομίζω είναι πιο κοντά στη λογική από την προσήλωση στην χρονολογία εκδοτικής κυκλοφορίας ενός έργου. Δεν χρειάζεται να επαναληφθεί εδώ και να αναπτυχθεί περαιτέρω, πόσο τραγελαφικές εντυπώσεις και συγχύσεις μπορεί να δημιουργήσει η επαναλαμβανόμενη χρήση της χρονολογίας εκδοτικής κυκλοφορίας για μια ομιλία ή ένα κείμενο ενός ανθρώπου που την χρονιά που εκδίδεται, εκείνος δεν βρίσκεται εν ζωή, πόσω μάλιστα αν το συγκεκριμένο έργο έχει επηρεάσει την εποχή του.

Όσον αφορά έπειτα τον τίτλο του έργου.

Χρησιμοποιώ όπως δίνεται. Στις μονογραφίες θεωρείται η σελίδα τίτλου. Υπάρχουν αρκετές μονογραφίες όμως που έχουν άλλο τίτλο στο εξώφυλλο (ή δεν έχουν τον υπότιτλο) κι άλλο στη σελίδα τίτλου, όπως επίσης υπάρχουν άρθρα σε περιοδικά με άλλο τίτλο στα περιεχόμενα κι άλλο τίτλο μες στο κείμενο. Ενώ υπάρχει και μονογραφία που έχει δυο σελίδες τίτλου.

Σε τέτοιες περιπτώσεις, κρίνω. Πολύ απλά κρίνω. Είναι ένα σημάδι αυτό του κατά πόσο υποκειμενικό μπορεί να γίνει το θέμα της βιβλιογράφησης στο βαθμό που έχει να καταγράψει ένα πεδίο που δεν υπόκεινται σε ρητούς κανόνες.

Καμιά φορά -κατά παράβαση της βιβλιογραφικής αρχής που αναφέρει ως πηγή άντλησης την σελίδα τίτλου- αξιοποιώ ένα περιεκτικότερο του εξωφύλλου τίτλο. Και στα άρθρα όταν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στον τίτλο των περιεχομένων και σε εκείνον που εμφανίζεται στο άρθρο (όταν κάποιος είναι συμπυκνμένος), κοιτώ να βάζω τον πιο πλήρη τίτλο.

Αυτά ήταν άλλωστε και τα γενικά κριτήρια με τα οποία λειτούργησα και στο β' μέρος του κυρίως κειμένου.

Πάντως, είναι τόσο μεγάλη κι η «αυθαιρεσία» των μεταφραστών και των εκδοτών σε σχέση με τους τίτλους, ειδικότερα των μονογραφιών, που καταντά προβληματική. Έχουν υπάρξει χαμένοι στην μετάφραση τίτλοι σε αρκετά συζητημένα έργα, οι οποίοι δεν είχαν κάποια σχέση με το πρωτότυπο, αν κι απέδιδαν το περιεχόμενο, σύμφωνα με την υποκειμενική ερμηνεία του μεταφραστή ή του εκδότη. Ειδικότερα του τελευταίου, μιας και τα εκδοτικά κίνητρα είναι και εμπορικά, δηλαδή να είναι κάπως πιασάρικος ο τίτλος.

Κανονικά θα ήταν πιο σωστό, ειδικότερα τώρα που υπάρχει κι αυτή η δυνατότητα μέσω του διαδικτύου, να γράφονται και οι πρωτότυποι τίτλοι των έργων σε μετάφραση. Βέβαια, και τα άλλα στοιχεία του πρωτότυπου έχουν αξία, όπως το που πρωτοδημοσιεύτηκε, αλλά αν καταχωρούνταν όλα αυτά τα στοιχεία, θα ήταν σχεδόν σχολιασμένη βιβλιογραφία.

Οπότε, όταν σε ένα συλλογικό τόμο ή περιοδικό, υπάρχει κάποιο κεφάλαιο από μια μονογραφία κι ο τίτλος δεν ταυτίζεται ακριβώς με το κεφάλαιο όπως είναι στο πρωτότυπο, δίνεται πάρ' αυτά ο τίτλος όπως δίνεται στην ελληνική έκδοση που χρησιμοποιώ.

Γενικώς πάντως, αν κι ακολουθώ τον τίτλο που δίνεται, κάνω κι ορισμένες παρεμβάσεις. Μετατρέπω το σύμβολο του συμπλεκτικού συνδέσμου («&») στον κανονικό σύνδεσμο (για παράδειγμα, για ελληνικά κείμενα, σε «και»)

Επίσης, μέσα στους τίτλους, συνήθως οι παύλες ή οι κάθετες γραμμές γίνονται κόμματα. Κι όταν κάθε λέξη (συνήθως, εκτός του άρθρου) είναι γραμμένη με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα -ειδικότερα σε αγγλόγλωσσα-, μετασχηματίζεται σε πεζό, όπως κι οι υπότιτλοι.

Μεταξύ τίτλου κι υποτίτλου μπαίνει άνω και κάτω τελεία, αν κι ορισμένες φορές οι ίδιοι οι συγγραφείς έχουν κόμμα, τελεία, ή δεν έχουν τίποτα (δηλαδή απλά είναι με μικρότερο μέγεθος γραμματοσειράς ο υπότιτλος). Όταν όμως έχουν άλλο σημείο στίξης, όπως θαυμαστικό ή ερωτηματικό, μπαίνει αυτό που έχουν. Αν έχουν και τα δυο, μένει το ιδιαίτερο σημείο στίξης. Γενικότερα, τα σημεία στίξης (τα εισαγωγικά για παράδειγμα) μέσα στον τίτλο, τα ακολουθώ.

Αν είναι εισαγωγή, πρόλογος, επίλογος, ή επίμετρο σε κάποια μονογραφία ή συλλογικό τόμο αλλά υπάρχει και τίτλος, τότε το είναι σε σχέση με το βιβλίο, παραλείπονται. Αυτό έχει να κάνει με την αντιμετώπιση που γίνεται στο έργο. Το βλέπω σαν κάτι που μπορεί να σταθεί αυθύπαρκτο. Βέβαια όταν είναι κάτι πολύ συνοπτικό και στενά αναφερόμενο στο έργο που εισάγει ή κλείνει, δυσκολεύεται από τη φύση του να έχει έναν αυθύπαρκτο τίτλο κι άρα σε τέτοιες περιπτώσεις, ίσως, αξίζει να διαβάσει κανείς αυτό που αναφέρεται κατευθείαν.

Στις περιπτώσεις που -δυστυχώς για τη βιβλιογραφική οπτική που λαμβάνω-, ενώ μπορεί να σταθεί αυθύπαρκτο, εντούτοις δεν έχει τίτλο, μπαίνει ως τίτλος του το τι είναι σε σχέση με το έργο που αναφέρεται. Αυτό ακολουθείται ακόμα και αν -σε περίπτωση μετάφρασης- το έργο δεν προλογίζει την έκδοση που έχουμε στα χέρια μας αλλά την πρωτότυπη. Σ' αυτήν την περίπτωση, μας βοηθά τις περισσότερες φορές η διαφορά χρονολογιών για να το συμπεράνουμε.

Όταν πρόκειται για τίτλο που είναι εισαγωγή ή πρόλογος ή επίμετρο ή επίλογος, δεν βάζω στον τίτλο την συγκεκριμένη ιδιότητα του γράφοντος ως προς την έκδοση, δηλαδή παραλείπω τις ενδείξεις «του συγγραφέα», «του μεταφραστή», «του επιμελητή». Αντίθετα, αξιοποιώ κάθε πληροφορία για το ποια έκδοση εισάγει, προλογίζει, κι ούτω καθεξής.

Υπάρχουν περιπτώσεις που κατά παράβαση της λογικής κατά της οποίας ένα έργο είναι στην ίδια αναγραφή κάτω από το σύμβολο του δημιουργού και της χρονολογίας, γίνεται διάκριση δύο διαφορετικών αναγραφών ενώ πρόκειται για έργο ίδιας χρονολογίας. Για παράδειγμα, όταν είναι πρόλογος και εισαγωγή ενός συγγραφέα την ίδια χρονιά, γίνονται ξεχωριστές αναγραφές. Βέβαια, αυτό είναι πιο σύμφωνο με την λογική που ακολουθώ, καθόσον μπορεί εύκολα να ερμηνευτούν ως δύο διαφορετικά έργα με διαφορετικές στοχεύσεις.

Επίσης, όταν πρόκειται για κεφάλαια από το ίδιο έργο, τότε αναπόφευκτα διακρίνονται (με την χρήση των πρώτων γραμμάτων της αλφαβήτου δίπλα στην χρονολογία). Δε μπορεί δηλαδή να γίνει αλλιώς, αφού δεν μπορεί να μπει ως τίτλος κάτι που θα τα εμπεριέχει όλα, καθώς είτε πρόκειται για αποσπάσματα από συλλογικά έργα -και θα ήταν αυθαιρεσία να μεταφράσω εγώ τον ξενόγλωσσο τίτλο της μονογραφίας- είτε πρόκειται για έργο του ίδιου δημιουργού με διάφορες χρονολογίες συγγραφής κι αναθέωσης.

Μετάπειτα, όσον αφορά τις βιβλιοκρισίες. Καταρχάς, σύμφωνα με την βιβλιογραφική οπτική που λαμβάνω, δεν είναι αναγκαία κάποια υπόμνηση, στο μέτρο που υπάρχει κάποιος τίτλος και μπορεί να σταθεί το άρθρο αυθύπαρκτο, μιας και δεν είναι απλή παρουσίαση (κατ' αντιστοιχία με την επιλογή που έκανα να παραλείπω υπομνήσεις του αν είναι πρόλογος σε σχέση με κάποια έκδοση, ένα

άρθρο με δικό του τίτλο). Επειδή όμως οι ίδιοι οι συγγραφείς το δηλώνουν ότι κάνουν κριτική βιβλίου κι επειδή τα κείμενα τους δεν δημοσιεύονται σε μια έκδοση σχετική, δεν θέλησα να καθεί ένα είδος διαλόγου κι αναφοράς που επιδιώκουν.

Έτσι, είχα αποφασίσει να έβαζα εν είδει υποτίτλου, σε παρένθεση, ως προς υπόμνηση του που είναι κριτική αυτό το άρθρο, το σύμβολο δημιουργού και χρονολογίας (με πλάγια γραφή κι όχι έντονη, βέβαια), με την σκέψη ότι για να διαβάσεις μια βιβλιοκρισία προϋποτίθεται -ή τουλάχιστον, οφείλει να ακολουθεί- κι η ανάγνωση του έργου στο οποίο αναφέρεται και το οποίο υπάρχει σε άλλη αναγραφή. Άλλωστε αυτό έκανα και στην σπάνια περίπτωση που συνάντησα σχόλια σε εισήγηση σε συνέδριο.

Κάτω όμως απ' αυτό το σύμβολο μπορεί να υπάρχει παραπάνω της μιας αναγραφής, κι η βιβλιοκρισία μπορεί να μην κρίνει απλά το έργο αλλά και την συγκεκριμένη έκδοση του, οπότε χρειάζεται η υπόμνησή της, όσο σύντομη γίνεται. Τότε σκέφτηκα να βάζω δύο χρονολογίες, πρώτα σε αγκύλη (την χρονολογία πρωτοδημοσίευσης) και μετά σε παρένθεση (την χρονολογία κυκλοφορίας της περί ου ο λόγος έκδοσης), όπως έκανα και στον πρόλογο σε κάποια φάση που χρειάστηκε. Αλλά πάλι, μου φάνηκε ανεπαρκής αυτή η λύση, μιας και μπορεί να χρειαστεί καμια φορά να καλυφθούν και περιπτώσεις όπου μπορεί να μην χρησιμοποιούνται τα αναφερόμενα έργα, σε περιπτώσεις δυσεύρετων εκδόσεων, όπου μια ενδελεχής βιβλιοκρισία μπορεί να είναι αρκούντως ικανοποιητική. Έτσι, μετά από αλλεπάλληλες μετατροπές, έβαλα τελικά στην παρένθεση ολόκληρο το έργο που κρίνεται, παραλείποντας χάριν συντομίας, την μετάφραση, παρόλο που οι βιβλιοκρισίες πολλές φορές κάνουν ειδική μνεία σε αυτήν, κι επιπρόσθετα, για να θυμίζει λίγο συνειρμικά και τον τρόπο που βάζω έναν πρόλογο (επιμελητή ή μεταφραστή ελληνικής έκδοσης) σε ποια έκδοση έργου εντάσσεται.

Τέλος, ως τίτλος των συνεντεύξεων, στο βαθμό που δεν έχει δοθεί, μπαίνει μόνο η λέξη συζήτηση, συνέντευξη, ή ό,τι άλλο προϋποτίθεται. Στον υπότιτλο ενσωματώνω και αξιοποιώ κάθε άλλη διαθέσιμη πληροφορία όπως για παράδειγμα την ημερομηνία.

Όσον αφορά τέλος την μετάφραση, όπου υπάρχει.

Χρησιμοποιώ τη συμπυκνόμενη ένδειξη «Μτφρ.» -και σε αντιστοιχία σε αγγλικές μεταφράσεις από άλλες γλώσσες «Trnsl»- είτε το κείμενο αναφέρει μετάφραση είτε κάτι άλλο (απόδοση, ξεελληνισθέν, κτλ).

Σε περιπτώσεις μεταφραστών που βάζουν το αρχικό του μικρού ονόματος και το επίθετο κανονικά, τους βάζω ως έχουν υπογράψει, αλλά όταν μου είναι οικείοι και

τους γνωρίζω, βάζω και το μικρό τους όνομα ολόκληρο. Σε μερικές περιπτώσεις που δεν δηλώνεται ξεκάθαρα ο τονισμός, αναζητώ και σε βιβλιογραφικές βάσεις, αλλά γενικά δεν υπάρχει η έντονη ανάγκη καθιέρωσης των ονομάτων τους, σαν αυτή που υπάρχει στον δημιουργό του έργου.

Αν δεν δηλώνεται ρητά η μετάφραση, βάζω «[χ.ό.]», δηλαδή χωρίς όνομα μεταφραστή. Ίδια τακτική ακολουθώ κι όταν υπάρχουν μόνο τα αρχικά των ονομάτων, μόνο τα μικρά ονόματα, ή ψευδώνυμα, με την σκέψη ότι οι ίδιοι οι μεταφραστές δεν επιθυμούν ένα είδος καθιέρωσης με το πλήρες ονοματεπώνυμο. Επίσης, σε περιπτώσεις μεταφράσεων από ομάδες προσώπων που δεν κατονομάζονται, μπαίνει «[χ.ό.]».

Αν σε συλλογικό τόμο υπάρχουν τέσσερις-πέντε μεταφραστές και δεν επιμερίζεται το ποιος μετέφρασε ποιο απόσπασμα, κρίνω κατά περίπτωση να τους βάλω όλους ή να βάλω «[χ.ό.]». Υπάρχει για παράδειγμα περίπτωση που απόσπασμα συλλογικού τόμου είναι αυτούσια παρμένο από άλλη μετάφραση (χωρίς σαφή υπόμνηση του μεταφραστή παρά μόνο της έκδοσης). Οπότε το βάζω σε αγκύλη τον μεταφραστή, βάζοντας ως αναγραφή και την έκδοση όπου διασταύρωσα την μετάφραση. Σε αυτή τη περίπτωση, ως μετάφραση των υπόλοιπων αποσπασμάτων βάζω το «[χ.ό.]», γιατί οι μεταφραστές που δεν επιμερίζονται, μπορεί να έχουν μεταφράσει την εισαγωγή ή τον πρόλογο κι όχι το κείμενο που χρησιμοποιώ.

Όπως προανέφερα στα ζητήματα που προέκυψαν για τον δημιουργό, κι ιδιαίτερα όσον αφορά τις περιπτώσεις συζητήσεων ελλήνων με ξένου, αν δεν γράφεται τίποτα μετά τον τίτλο σε έργο που έχει γραφτεί σε ξένη γλώσσα (κι άρα το όνομα του δημιουργού ή των δημιουργών είναι σε λατινική μορφή, δηλαδή περιπτώσεις ελλήνων που έγραψαν το άρθρο ή έκαναν την ομιλία ή την συζήτηση πρώτα σε άλλη γλώσσα από την ελληνική), εννοείται ότι η μετάφραση έχει γίνει από τον ίδιο ή τους ίδιους, ακόμη κι αν δεν είμαι σίγουρος γι' αυτό. Εκτός βέβαια αν αναφέρεται κάτι πιο συγκεκριμένο για την μετάφραση, οπότε μπαίνει αυτή η αναφορά.

Επίσης, δεν μπαίνει η επιμέλεια της μετάφρασης. Πέρα το ότι δεν είναι και τόσο συχνή η υπόμνηση της επιμέλειας, είναι ένα ζήτημα ειδικό και σχετικό, με την έννοια ότι τα περισσότερα κείμενα -ανεξάρτητα αν πρόκειται για μεταφράσεις- προτού πάρουν τον δρόμο για το τυπογραφείο, υφίστανται μια επιμέλεια, η οποία συνήθως δεν μνημονεύεται.

Παρενθετικά μιλώντας, έκρινα σκόπιμο να βάζω τους μεταφραστές, γιατί θεωρώ ότι συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό στην δημιουργία του έργου, αν κι αυτό το ζήτημα σηκώνει πολλή κουβέντα αισθητικής θεωρίας. Ενώ πολλές φορές οι υποσημειώσεις τους είναι αρκούκτως επιβοηθητικές στο κείμενο, χωρίς να είναι

δυνατόν βέβαια να εξαχθεί με κάποιο τρόπο μια αναγραφή γι' αυτές υπό το όνομα του μεταφραστή ως δημιουργού.

Κλείνοντας, ήθελα να κάνω μια υπόμνηση για ποια βιβλιογραφικά στοιχεία επέλεξα να παραλείψω μετά από αρκετή σκέψη.

Δεν βάζω τους επιμελητές των συλλογικών τόμων. Καταρχάς για οικονομία χρόνου και χώρου. Έπειτα, αν έβαζα τους επιμελητές των συλλογικών τόμων, θα ήταν αναντίστοιχο το να μην βάζω επίσης και τους επιμελητές (διευθυντές) των περιοδικών (στα οποία ήδη έχω κάνει παραχώρηση που δεν έβαλα τους υποτίτλους τους).

Βεβαίως και παίζουν ρόλο στη συλλογή των κειμένων, αλλά όταν επιλέγουν ένα ήδη δημοσιευμένο άρθρο δεν έχουν να κάνουν κάτι με τη συγγραφή τους, οπότε το έργο στέκει αυθύπαρκτο. Δεν ξέρω αν δικαιολογείται με αυτήν την λογική το να μην μπαίνουν συλλήβδην όλοι οι επιμελητές, τουλάχιστον όμως αιτιολογείται κάπως. Αυτό που ισχυροποίησε και δικαίωσε εν μέρει την επιλογή μου έχει να κάνει με την θυμηδία που δοκίμασα όταν διαπίστωνα ότι υπάρχουν επιμελητές που στη σελίδα τίτλου τοποθετούν τους εαυτούς τους ως συγγραφείς επειδή έχουν γράψει την εισαγωγή.

Επίσης, μετά από πολλή σκέψη, αποφάσισα τελικά να μην βάλω τις σελίδες μες στις οποίες εκτυλίσσεται ένα έργο. Έχοντας ήδη απορρίψει να βάζω τις συνολικές σελίδες του τεκμηρίου (γιατί δεν ενδιαφέρει την βιβλιογραφική λογική που ακολουθώ το πόσες σελίδες είναι ένας συλλογικός τόμος, ένα περιοδικό, μια εφημερίδα, μια εγκυκλοπαίδεια, κοντολογίς το πώς οριοθετείται αυτό στο οποίο εντάσσεται το έργο, αλλά το έργο καθεαυτό), προβληματίστηκα παρά πολύ στο αν πρέπει να δηλώνω χωρικά την οριοθέτηση ενός έργου, και με δεδομένο ότι ούτως ή άλλως η βιβλιογράφησή μου δεν ενεπλάκη καθόλου σε παραπομπές σε σελίδες.

Κι ενώ είχα καταλήξει στο να μπαίνουν οι σελίδες μετά τον τίτλο (ή μετά την υπόμνηση μετάφρασης), δηλαδή πριν την ένδειξη στο που εντάσσεται το έργο, προέκυψε το ζήτημα που αναφέρω προηγουμένως με τις μονογραφίες. Αν δηλαδή θα εντάσσεται ο τίτλος του έργου στον (ίδιο) τίτλο της μονογραφίας και τι γίνεται με τις περιπτώσεις μονογραφιών που αν και εμπεριέχουν αποσπάσματα που έχουν δημοσιευτεί πιο πριν και στις μονογραφίες τα ανασυνθέτουν, πως θα μπορούσα να «συμπεριφερθώ» στα κεφάλαια τα εντελώς καινούρια. Θα παγιδευόμουνα ακόμη παραπάνω, αναγκαζόμενος να βάζω πέρα από τους τίτλους των κεφαλαίων που χρησιμοποιώ και την έκταση των σελίδων με κόμμα ανάμεσά τους. Οπότε, γι' αυτούς τους λόγους, πήρε η μπάλα συλλήβδην όλη την απόπειρα σελιδαρίθμησης.

Ο άλλος λόγος που ισχυροποίησε την επιλογή μου είναι κι αισθητικός, πέρα από την οικονομία χώρου και χρόνου. Να μην υπάρχουν δηλαδή πολλοί αριθμοί, αφήνοντας τους υπάρχοντες να δηλώνουν μόνο χρονολογίες κι αριθμούς τόμων και τευχών. Άλλωστε διαπιστώνω όλο και παραπάνω ότι αρκετές εργασίες κι αρκετά βιβλιογραφικά πρότυπα, με την σειρά τους, δεν δείχνουν κάποια ιδιαίτερη μέριμνα για την χωρική οριοθέτηση ενός έργου που χρησιμοποιείται.

Στην επιλογή μου παράλειψης της σελιδαρίθμησης, συνηγόρησε και το τι γίνεται με τις ηλεκτρονικές πηγές. Όταν βέβαια το ηλεκτρονικό αρχείο είναι σε μορφή pdf, μπορεί να καθοριστεί μια ασφαλή περιοχή σελιδαρίθμησης. Τι μπορεί να γίνει όμως με τις ηλεκτρονικές πηγές που είναι σε κώδικα html; Σε μια παλιότερη εργασία μου πριν κάποια χρόνια που δεν ήταν τόσο διαδεδομένες οι ηλεκτρονικές πηγές, είχα κατασκευάσει ένα τρυκ που προσπαθούσε να αποφύγει έναν υποκειμενισμό σε σχέση με την χωρική οριοθέτηση των σελίδων. Χρησιμοποιώντας έναν πλοηγητή που είχε την δυνατότητα προεπισκόπησης εκτύπωσης, καθόριζα από κει τον αριθμό των σελίδων του έργου που ήθελα, αποφεύγοντας έτσι να προβώ σε μια αντιγραφή κι επικόλληση σε ένα κειμενογράφο που να με απέδιδε μια σελιδαρίθμηση κατά το δοκούν.

Όλος αυτός ο προβληματισμός με την απόπειρα αυστηρής καθιέρωσης της χωρικής οριοθέτησης των ηλεκτρονικών πηγών, επαναφέρει το ζήτημα που προανέφερα σχετικά με την αδυνατότητα τυποποίησης του τρόπου που αποτυπώνεται η ανθρώπινη σκέψη, και με την ανυπαρξία ενιαίου τρόπου απόδοσης των τυπογραφικών στοιχείων ή εκτύπωσης σε ορισμένο μέγεθος χαρτιού. Αυτή η αναντιστοιχία και χωρική διαφοροποίηση θα γινόταν ορατή αν έβαζα την σελιδαρίθμηση, στις λίγες εκείνες περιπτώσεις καταγραφής παραπάνω της μίας αναγραφής για το ίδιο ακριβώς έργο, όταν πρόκειται δηλαδή για διαφορετική μετάφραση ή για διαφορετική ένταξη σε τεκμήρια.

Πολλοί καθηγητές, αναγνωρίζοντας εμμέσως αυτά τα ζητήματα αλλά άμεσα απασχολούμενοι με τις δυνατότητες των κειμενογράφων να αναπαριστούν αραιογραμμένες τις εργασίες των φοιτητών τους, επιζητούν εδώ κι αρκετά χρόνια ένα άλλο είδος χωρικής οριοθέτησης. Πολλοί καθηγητές δηλαδή -ακολουθώντας και το πλαίσιο ελέγχου των εξετάσεων για διάφορα πτυχία ξένων γλωσσών- δεν ζητούν δηλαδή ορισμένες σελίδες ως όριο των απαιτήσεων τους, αλλά ένα συγκεκριμένο αριθμό λέξεων.

Ακόμα κι αυτό όμως, δεν είναι το απόλυτο κριτήριο χωρικής οριοθέτησης, καθώς υπάρχουν ορισμένες γλώσσες όπως τα γερμανικά, οι οποίες έχουν λέξεις αναντίστοιχα πιο μεγάλες σε σχέση με τις υπόλοιπες γλώσσες, κι άρα είναι δύσκολο να καθορισθεί μια πλήρης εικόνα της έκτασης ενός έργου σε

αντιπαραβολή με τα υπόλοιπα. Οπότε μάλλον ως πιο ασφαλής τρόπος απόδοσης της χωρικής οριοθέτησης ενός έργου είναι ο αριθμός των χαρακτήρων με διαστήματα, δυνατότητα που δίνεται στους περισσότερους ηλεκτρονικούς κειμενογράφους, αλλά μέχρι να υιοθετηθεί μια τέτοια λογική από όλους τους εκδότες, ό,τι και να λέμε εδώ πέρα, είναι στον αέρα, συνηγορώντας υπέρ της επιλογής μου να μην δείξω κάποια ιδιαίτερη μέριμνα για την χωρική οριοθέτηση ενός έργου με την συνήθη σελιδαρίθμηση.

Ευρετήριο εργογραφίας

Adorno, Theodor W. [1931]

Η επικαιρότητα της φιλοσοφίας. Μτφρ. Θοδωρής Λουπασάκης. στο Adorno, Theodor W. Η ιδέα της φυσικής ιστορίας. Πρίσμα, 1992

Adorno, Theodor W./Horkheimer, Max [1944]

Η διαλεκτική του διαφωτισμού. Μτφρ. Ζήσης Σαρίκας. Ύψιλον, 1986

Adorno, Theodor W. [1954]

Η τηλεόραση και η διαμόρφωση της μαζικής κουλτούρας. Μτφρ. Αμίκια Λυκιαρδοπούλου. στο Η κουλτούρα των μέσων: μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία. Αλεξάνδρεια, 1991

Adorno, Theodor W. [1961]

Σχετικά με τη λογική των κοινωνικών επιστημών. Μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου. στο Επιστημολογία: κείμενα. Νήσος, 1993

Adorno, Theodor W. [1966]

Αρνητική διαλεκτική. Μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου. Αλεξάνδρεια, 2006

Adorno, Theodor W. [1968]

Επιστημονικές εμπειρίες ενός ευρωπαϊού διανοούμενου στην Αμερική. Μτφρ. Βάσω Γκιντή. Ύψιλον, 1987

Adorno, Theodor W. [1969]

Κοινωνική θεωρία και εμπειρική έρευνα. Μτφρ. Στάυρος Καμπουρίδης. στο Η κοινωνιολογία μεταξύ θεωρίας και εμπειρίας: βασικά κοινωνιολογικά προβλήματα. Πέλλα, 1972

Θεωρία της κοινωνίας και εμπειρική έρευνα. Μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου. στο Επιστημολογία: κείμενα. Νήσος, 1993

Aeschimann, Eric/Dardot, Pierre/Laval, Christian [2009]

Η κατασκευή του νεοφιλελεύθερου ατόμου: συνέντευξη του Πιερ Νταρντό και του Κριστιάν Λαβάλ στον Ερίκ Εσιμάν στη Liberation, 19/2/2009. Μτφρ. Νικόλας Σεβαστάκης. στο Σεβαστάκης, Νικόλας. Η τυραννία του αυτονόητου: σχόλια για τον ψυχισμό της εποχής. Οι Εκδόσεις των Ενθεμάτων της Αυγής, 2012

Agnoli, Johannes [1967]

Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας. Μτφρ. Γιώργος Βαμβαλής. Επίκουρος, 1972

Αγραφιώτης, Δημοσθένης [1988]

Μικρό (γλωσσικό) όργανο για τη νεοτερικότητα. στο Λεβιάθαν, 1989, 3

Alkan, Nazli [2008]

The importance and influence of philosophical thinking for libraries. στο Library Philosophy and Practice, 2008 <University of Nebraska-Lincoln: Library Resources. <http://unllib.unl.edu/>>

Αλατζόγλου-Θέμελη, Γραμματική [1982]

Οι αντικειμενικοί λόγοι του Πρωταγόρα: ένα αδιέξοδο και η λύση του. στο Η αρχαία σοφιστική, [1^ο Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας, Αθήνα]. Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία/Καρδαμίτσα, 1984

Αλεξίου, Θανάσης [2001]

Το εργασιακό ήθος του «μεταφορντισμού». στο Παγκοσμιοποίηση και σύγχρονη κοινωνία, [Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο]. Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων/Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2003

Αλεξίου, Θανάσης [2002]

Από τις κοινωνικές τάξεις στις στρατηγικές ταυτότητας: αναδιάρθρωση της παραγωγής και νέα κοινωνικά κινήματα. στο Θέσεις, 2002, 79

Αλεξίου, Θανάσης [2006]

Δυνατότητες και όρια των ερμηνευτικών προσεγγίσεων στις κοινωνικές επιστήμες. στο Θέσεις, 2007, 100

Alexiou, Thanasis [2007]

Η πολιτική οικονομία της διαπολιτισμικότητας. στο Θέσεις, 2008, 105

Αλεξίου, Θανάσης [2009]

Ο κοινωνικός δαρβινισμός στην εκπαίδευση: το επιστημολογικό υπόβαθρο των πρακτικών ταξινόμησης. στο Θέσεις, 2011, 117

Allen, John [1992]

Μεταβιομηχανισμός και μεταφορντισμός. Μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης. στο Η νεωτερικότητα σήμερα: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός. Σαββάλας, 2003

Amin, Samir [1999]

Οικονομική παγκοσμιοποίηση και πολιτικός οικουμενισμός: δύο συγκρουόμενα ζητήματα; Μτφρ. Μανίνα Καπεκάκη. στο Η πολιτική σήμερα: Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του, [Διεθνές Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης/Θεμέλιο, 2001

Αναγνωστόπουλος, Γεώργιος [1998]

Η δικαιοσύνη στην Ορέστεια και η ανάγκη του δικαστικού θεσμού. στο Πόλις και πολιτισμός. Τυπωθήτω, 1998

Αγγελίδης, Μανόλης [1988]

Η θεωρία των δικαιωμάτων στο σύγχρονο φιλελευθερισμό: ζητήματα κριτικής ανακατασκευής στις θεωρίες των R. Nozick, J. Rawls, R. Dworkin. στο Κοινωνικό κράτος και κοινωνική προβληματική: η σύγχρονη προβληματική. Θεμέλιο, 1993

Αγγελίδης, Μανόλης [1989]

Κρίση κοινωνικών πολιτικών: ζητήματα αναπροσδιορισμού πλαισίων κοινωνικών δικαιωμάτων. στο Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης: θεωρία και ελληνική εμπειρία, [1^ο συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1990

Αγγελίδης, Μανόλης/Ψυχοπαίδης, Κοσμάς [1992]

Εισαγωγή. στο Κείμενα πολιτικής οικονομίας και θεωρίας της πολιτικής. Αξιολογικά/Εξάντας, 1992

Αγγελίδης, Μανόλης [1993]

Φιλελευθερισμός: κλασικός και νέος: ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1993

Αντωνοπούλος, Γεώργιος [1981]

Φιλοσοφία της ιστορίας: παραδόσεις. Σάκκουλα, 1981

Αντωνοπούλου, Σοφία Ν. [1999]

Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, ο νεοφιλελευθερισμός και η κοινωνία των 2/3. στο Ουτοπία, 1999, 35

Αντονοπούλου, Sophia N. [2001]

Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης και ο ταξικός μετασχηματισμός στη δύση. στο Ουτοπία, 2004, 62

Αποστολίδου, Βενετία [1994]

Ο Raymond Williams και η αγγλική σχολή μελέτης της κουλτούρας. στο Williams, Raymond. Κουλτούρα και ιστορία. Γνώση, 1994

Arac, Jonathan [1986]

Εισαγωγή. Μτφρ. Γιάννης Σκαρπέλος. στο Η διαμάχη: κείμενα για την νεότεριότητα. Πλέθρον, 1990

Arendt, Hannah [1958]

Η ανθρώπινη κατάσταση: vita activa. Μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Στέφανος Ροζάνης. Γνώση, 1986

Arendt, Hannah [1960]

Κοινωνία και κουλτούρα. Μτφρ. Αμίκια Λυκιαρδοπούλου. στο Η κουλτούρα των μέσων: μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία. Αλεξάνδρεια, 1991

Arnautu, Robert [2012]

Between renaissance and modernity: Bacon's Advancement of Learning. στο Society and Politics, 2013, 7, (1)

Aronowitz, Stanley [1999]

Κράτος και παγκοσμιοποίηση. Μτφρ. Χρήστος Κοσβάνης. στο Η πολιτική σήμερα: Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του, [Διεθνές Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης/Θεμέλιο, 2001

Αστρινάκης, Αντώνης [2003]

Σύγχρονα επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα της μικροκοινωνιολογίας. στο Η ποιοτική παράδοση στις κοινωνικές επιστήμες. Νήσος, 2003

Αρβανιτάκης, Δημήτρης [2004]

Οι διανοούμενοι και το βάρος της ιστορίας. στο Όψεις του σύγχρονου ανορθολογισμού, [Επιστημονικό Συμπόσιο, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη]. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2005

Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα [1997]

Βιολογία, πολιτισμός και η αναζήτηση της ανθρώπινης φύσης. στο Sahlins, Marshall. Χρήσεις και καταχρήσεις της βιολογίας: μια ανθρωπολογική κριτική της κοινωνιοβιολογίας. Αλεξάνδρεια, 1997

Μπακονικόλα, Χαρά [1998]

Αρχαίο δράμα: ένα μήνυμα πέρα από την ηθική. στο Πόλις και πολιτισμός. Τυπωθήτω, 1998

Μπαλάς, Αριστείδης/Καρίτζης, Ανδρέας [2004]

Για τη σύνθετη ορθολογικότητα της επιστημονικής πρακτικής. στο Όψεις του σύγχρονου ανορθολογισμού, [Επιστημονικό Συμπόσιο, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη]. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2005

Barber, Benjamin [1995]

Ο κόσμος των Mac κόντρα στους Τζιχάντ: η παγκοσμιοποίηση και ο φονταμενταλισμός εχθροί της δημοκρατίας και της ελευθερίας. Μτφρ. Άγγελος Φιλιππάτος. Καστανιώτη, 1998

Μπαρτζελιώτης, Λεωνίδας [1999]

Πόλις και δίκη. στο Δίκαιο και δικαιοσύνη. Τυπωθήτω, 1999

Μπασάκος, Παντελής/Κόκκινος, Γιώργος [1989]

Η ριζική καταδίκη του λόγου: συνέντευξη του Παντελή Μπασάκου στον Γιώργο Κόκκινο για το θεωρητικό έργο του Κ. Καστοριάδη. στο Για μια κριτική των κοινωνικών επιστημών. Κριτική, 1995

Baudrillard, Jean [1970]

Η κουλτούρα των μαζικών μέσων. Μτφρ. Χρηστος Σκορίνης. στο Η κουλτούρα των μέσων: μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία. Αλεξάνδρεια, 1991

Το δράμα των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου: ή όταν δεν μπορείς να χάνεις το χρόνο σου. Μτφρ. Κική Καψαμπέλη. στο Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου. Νήσος, 1996

Η καταναλωτική κοινωνία: οι μύθοι της, οι δομές της. Μτφρ. Βασίλης Τομανάς. Νησίδες, 2000

Becker, Howard S./Geer, Blance [1957]

Συμμετοχική παρατήρηση και συνέντευξη: μια σύγκριση. Μτφρ. Ανδρέας Μιχαλάκης. στο Η ποιοτική παράδοση στις κοινωνικές επιστήμες. Νήσος, 2003

Beghtol, Clare [2004]

Exploring new approaches to the organization of knowledge: the subject classification of James Duff Brown. στο Library Trends, 2004, 52, (4)

Μπελαντής, Δημήτρης [1995]

Η αναδιάρθρωση του καπιταλιστικού μηχανισμού ασφαλείας: όψεις μεταλλαγής και σταθερότητας στη λειτουργία του κεφαλαιοκρατικού κρατικού καταναγκασμού (1945-1995) στο Ουτοπία, 1995, 18

Bell, Daniel [1963]

The eclipse of distance. στο Encounter, 1963, 20, (5)

Bell, Daniel [1973]

Introduction. στο Bell, Daniel. *The coming of post-industrial society: a venture in social fore casting.* Basic Books, 1976

Bell, Daniel [1962-1976]

Οι αποσυνδέσεις του πολιτιστικού λόγου. Μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος. στο Bell, Daniel. *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής δύσης.* Νεφέλη, 1999

Bell, Daniel [1974-1976]

Το δημόσιο νοικοκυριό: σχετικά με τη «δημοσιονομική κοινωνιολογία» και τη φιλελεύθερη κοινωνία. Μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος. στο Bell, Daniel. *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής δύσης.* Νεφέλη, 1999

Bell, Daniel [1970-1976a]

Οι πολιτιστικές αντιφάσεις του καπιταλισμού. Μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος. στο Bell, Daniel. *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής δύσης.* Νεφέλη, 1999

Bell, Daniel [1970-1976b]

Η ασταθής Αμερική: παροδικοί και μόνιμοι παράγοντες μιας εθνικής κρίσης. Μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος. στο Bell, Daniel. *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής δύσης.* Νεφέλη, 1999

Bell, Daniel [1971-1976]

Η αισθαντικότητα της δεκαετίας του '60. Μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος. στο Bell, Daniel. *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής δύσης.* Νεφέλη, 1999

Bell, Daniel [1976]

Foreword. στο Bell, Daniel. *The coming of post-industrial society: a venture in social fore casting.* Basic Books, 1976

Ο ερχομός της μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Μτφρ. [χ.ό.] στο *Διάλογος*, 1978, 25

Bennett, George E. [1988]

Librarians in search of science and identity: the elusive profession. The Scarecrow Press, 1988

Berger, Peter L. [1963]

Πρόσκληση στην κοινωνιολογία: μια ανθρωπιστική προοπτική. Μτφρ. Ελένη Τσελέπογλου. Μπουκουμάνη, 1985

Bliss, Richard [1882]

Alphabetization versus classification. στο *Library Journal*, 1882, 7, (6)

Bonanno, Alfredo [1993]

Η καινούρια μεταλλαγή του καπιταλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Μτφρ. [χ.ό.] στο *Δύο παρεμβάσεις στη Θεσσαλονίκη. Επαναστατική Αυτοοργάνωση*, 1993

Bonefeld, Werner [1987]

Αναδιατύπωση της θεωρίας του κράτους. Μτφρ. Γιώργος Αντωνίου. στο *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή: μια μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντιστικό κράτος.* Εξάντας, 1993

Bonfeld, Werner/Holloway, John [1991]

Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή. Μτφρ. Γιώργος Αντωνίου. στο *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή: μια μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντιστικό κράτος*. Εξάντας, 1993

Bonfeld, Werner/Holloway, John [1995]

Χρήμα και ταξική πάλη. Μτφρ. [χ.ό.] στο Rebel, 2010 <
<http://rebelnet.gr/articles/authors/John-Holloway--Werner-Bonfeld>>

Bonnard, Andre [1954-1959]

Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός. Μτφρ. Δημήτρης Θιβιδόπουλος, Ελένη Γαρίδη. Θεμέλιο, 1983

Boorstin, Daniel J. [1961]

Από την συλλογή ειδήσεων στην κατασκευή ειδήσεων: ένας κατακλυσμός ψευδογεγονότων. Μτφρ. Αμίκια Λυκιαρδοπούλου. στο *Το μήνυμα του μέσου: η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας*. Αλεξάνδρεια, 1989

The image: a guide to pseudo-events in America. Vintage Books, 1992

Bottomore, Thomas Burton [1966-1967]

Επικριτές της κοινωνίας: η ριζοσπαστική σκέψη στη Βόρειο Αμερική. Μτφρ. Στέλιος Τ. Νέστωρ. Παπαζήση, 1973

Bottomore, Thomas Burton [1969]

Εισαγωγή στη δεύτερη έκδοση. Μτφρ. Στέλιος Τ. Νέστωρ. στο Bottomore, Thomas Burton. *Επικριτές της κοινωνίας: η ριζοσπαστική σκέψη στη Βόρειο Αμερική*. Παπαζήση, 1973

Μπουγάς, Τάσος [1988]

Η κρίση του νοήματος: «αλλαγή παραδείγματος» ή επανακατάφραση του λόγου; στο Μπουγάς, Τάσος. *Αναζητήσεις: φιλοσοφικά δοκίμια*. [χ.ό.], 1988

Μπουγάς, Τάσος [2001-2002]

Κριτική: λόγος και πάθος. στο Νεύσις, 2002, 11

Μπουντουρίδης, Μωυσής Α. [1996]

Χάος και κριτική θεωρία. Νεύσις, 1996, 5

Bourricaud, Francois [1979]

Ο ατομικισμός στην κοινωνιολογία. Μτφρ. Η. Π. Νικολούδης. στο *Ατομικισμός: η μεγάλη επιστροφή*. Ροες, 1990

Bouveresse, Jacques [1972]

Η θεωρία και η παρατήρηση μέσα στη φιλοσοφία των επιστημών του λογικού θετικισμού. Μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης. στο *Η φιλοσοφία: τόμος δ': ο εικοστός αιώνας*. Γνώση, 1985

Μπουζέας, Κωνσταντίνος [1983]

Η σχολή της Φρανκφούρτης και η κριτική του μαρξισμού. στο *Εποπτεία*, 1983, 78

Boyer, Alain [1989]

Είναι ο φιλελευθερισμός αντικοινωνικός; Μτφρ. Η. Π. Νικολούδης. στο Ατομικισμός: η μεγάλη επιστροφή. Ροές, 1990

Brantlinger, Patrick [1983]

Άρτος και θεάματα: θεωρίες για την μαζική κουλτούρα ως κοινωνική παρακμή. Μτφρ. Ζήσης Σαρίκας. Νησίδες, 1999

Braudel, Fernand [1967-1979]

Υλικός πολιτισμός, καπιταλισμός και οικονομία: 15^{ος} -18^{ος} αιώνας: οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο. Μτφρ. Αικατερίνη Ασδράχα. Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, 1995

Braudel, Fernand [1979]

Υλικός πολιτισμός, καπιταλισμός και οικονομία: 15^{ος} -18^{ος} αιώνας: τα παιχνίδια της συναλλαγής. Μτφρ. Φίλιππος Δρακονταειδής. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, 1998

Brecht, Bertolt [1932]

Το ραδιόφωνο ως μηχανισμός επικοινωνίας: λόγος για τη λειτουργία του ραδιοφώνου. Μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου. στο Το μήνυμα του μέσου: η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας. Αλεξάνδρεια, 1989

British Society for Social Responsibility in Science [1972]

Η αυτοδιαχείριση στην επιστήμη. Μτφρ. Ηλίας Νικολακόπουλος, Χαρά Ντάλη. στο (Αυτό)κριτική της επιστήμης. Βέργος, 1973

Brogie, Louis De [1953]

Η κυβερνητική. Μτφρ. [χ.ό.] στο Δευκαλίων, 1970, 2

Brown, James Duff [1898]

Manual of library classification and shelf arrangement. Library Supply Company, 1898

Buckland, Michael [2005]

On the cultural and the intellectual context of european documentation in the early twentieth century. στο European modernism and the information society: informing the present, understanding the past, [Conference, University of Illinois]. Ashgate, 2007

Budd, John M [1995]

An epistemological foundation for library and information science. στο Library Quarterly, 1995, 65, (3)

Butler, Lee Pierce [1933]

An introduction to library science. The University of Chicago Press, 1933

Caffentzis, George [1998]

Το τέλος της εργασίας ή η αναγέννηση της σκλαβιάς; μια κριτική στον Rifkin και τον Negri. Μτφρ. [χ.ό.] στο Caffentzis, George. Η εργασία, η ενέργεια, η κρίση και το τέλος του κόσμου: σκέψεις για την εργασία, την τεχνολογία και την καπιταλιστική κρίση (1980-2000). Αρχείο 71, 2012

Carnoy, Martin/Castells, Manuel [1999]

Η παγκοσμιοποίηση, η κοινωνία της γνώσης και το κράτος: ο Πουλαντζάς στα τέλη της χιλιετίας. Μτφρ. Βίκτωρ Τσακίρης. στο *Η πολιτική σήμερα: Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, [Διεθνές Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης/Θεμέλιο, 2001

Carpenter, Kenneth A. [1996]

A library historian looks at librarianship. στο *Daedalus*, 1996, 125, (4)

Castells, Manuel [1989]

Ο πληροφοριακός τρόπος ανάπτυξης. Μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης. στο *Η νεωτερικότητα σήμερα: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός.* Σαββάλας, 2003

Castells, Manuel [1996]

Ο μετασχηματισμός της εργασίας και της απασχόλησης: δικτυακοί εργάτες, άνεργοι και ελαστικοί. Μτφρ. [χ.ό.]. Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα, 2003

Castells, Manuel/Carnoy, Martin [1999]

Βλ. **Carnoy, Martin/Castells, Manuel [1999]**

Castoriadis, Cornelius [1970-1973]

Νεοτερική επιστήμη και φιλοσοφική ερώτηση. Μτφρ. Ζήσης Σαρίκας. στο Castoriadis, Cornelius. Τα σταυροδρόμια του λαβυρίνθου. Ύψιλον, 1991

Castoriadis, Cornelius [1977]

Πρόλογος. Μτφρ. Ζήσης Σαρίκας. στο Castoriadis, Cornelius. Τα σταυροδρόμια του λαβυρίνθου. Ύψιλον, 1991

Cazanova, Antoine [1987]

Η εξέλιξη του αμαρτήματος: ατομικότητα και κρίση του πολιτισμού 1950-1985. Μτφρ. Τόνια Μάκρα. στο *Εγώ: για την ατομικότητα: πρακτικές προσεγγίσεις, μαρξιστικές εισηγήσεις.* Σύγχρονη Εποχή, 1991

Χάλαρης, Γιώργος [1994]

Ιδιωτικοποίηση του κράτους και η ανάδυση της επιχείρησης: προς ένα νέο κοινωνικό υποκείμενο; στο *Όρια και σχέσεις δημοσίου και ιδιωτικού*, [5^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1996

Χάλαρης, Γιώργος [1997]

Παγκοσμιοποίηση, εθνικό κράτος και πολιτική του χρήματος. στο *Αξιολογικά*, 1997, 10

Χαραλάμης, Δημήτρης [1998]

Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση: η έννοια του ανθρώπου στη Νεωτερικότητα: πραγματική αφαίρεση και ορθός λόγος. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1998

Χατζηκωνσταντίνου, Γεώργιος [1984]

Για μια δομική και συστημική προσέγγιση στην οικονομική θεωρία. στο *Πέρα από τη μηχανιστική αντίληψη στην οικονομική θεωρία.* Παρατηρητής, [χ.χ.]

Χατζηκωνσταντίνου, Γεώργιος [1985*:]

Από την ερμηνεία της κρίσης στη συνειδητοποίηση της μεταλλαγής. στο Πέρα από τη μηχανιστική αντίληψη στην οικονομική θεωρία. Παρατηρητής, [x.x.]

Χλέτσος, Μιχάλης [1998]

Οικονομική θεωρία και ανεργία. στο Ανεργία: μύθοι και πραγματικότητα. Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1998

Χρήστου, Γεώργιος/Βλάχου, Ανδριάννα [1999]

Σύγχρονη οικονομική θεωρία: μερικά ζητήματα κρίσιμης σημασίας. στο Σύγχρονη οικονομική θεωρία: ριζοσπαστικές κριτικές του νεοφιλελευθερισμού. Τυπωθήτω, 1999

Χρόνης, Νικόλαος [1999]

...Ουκ απράγμονα, αλλ' αχρείον... στο Δίκαιο και δικαιοσύνη. Τυπωθήτω, 1999

Clarke, Simon [1988]

Υπερσυσσώρευση, ταξική πάλη και η θεωρητική προσέγγιση της ρύθμισης. Μτφρ. Γιώργος Αντωνίου. στο Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή: μια μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντιστικό κράτος. Εξάντας, 1993

Clot, Yves [1987]

Στο σχολείο της εφηβείας: για μια υλιστική προσέγγιση του συμβολικού. Μτφρ. Τόνια Μάκρα. στο Εγώ: για την ατομικότητα: πρακτικές προσεγγίσεις, μαρξιστικές εισηγήσεις. Σύγχρονη Εποχή, 1991

Collini, Stephan [1993]

Εισαγωγή. Μτφρ. Μαριάννα Τζιαντζή. στο Snow, Charles P. Οι δυο κουλτούρες. Ελληνικά Γράμματα, 1995

Coriat, Benjamin [1979]

Ο εργάτης και το χρονόμετρο: τείλοριζμός, φορντισμός και μαζική παραγωγή. Μτφρ. Γιώργος Δαγιάντης. Κομμούνα, 1985

Coutourat, Louis [1901]

The logic of Leibniz: in accordance with unpublished documents. Trnsl. Donald Rutherford, R. Timothy Monroe. στο Gottfried Wilhelm Leibniz: texts and translations. <University of California: Department of Philosophy: Faculty. <http://philosophyfaculty.ucsd.edu/faculty/rutherford/leibniz/>>

Dardot, Pierre/Aeschimann, Eric/Laval, Christian [2009]

Βλ. **Aeschimann, Eric/Dardot, Pierre/Laval, Christian [2009]**

Δαρεμάς, Γεώργιος [1996]

Επικοινωνιακός αποκλεισμός και μορφές αντιπροσώπευσης. στο Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός, [6^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1998

Δεδουσόπουλος, Απόστολος [1985]

Για την κρίση: πέρα από την κρισεολογία: μια αναγκαία και επίκαιρη συζήτηση.
στο Ο Πολίτης, 1987, 75, (3)

Delacampagne, Christian/Jankelevitch, Vladimir/Maggiore, Rober [1979]

Συζήτηση του Βλαδίμηρου Ζανκέλεβιτς με τον Κριστιάν Ντελακαμπανί και τον Ρομπερτ Μαντζιόρι στη Le Monde, 4/11/1979. Μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης. στο Συζητήσεις με φιλοσόφους: δεκαπέντε χρόνια γαλλικής φιλοσοφίας (1968-1983). Μελάι, 2008

Deleuze, Gilles [1990]

Οι κοινωνίες του ελέγχου. Μτφρ.[χ.ό.] στο Deleuze, Gilles. Η κοινωνία του ελέγχου. Ελευθεριακή Κουλτούρα, 2001

Postscript on control societies. Trnsl. Martin Joughin. στο Deleuze, Gilles. Negotiations: 1972-1990. Columbia University Press, 1995

Δεληγιώργη, Αλεξάνδρα [1989]

Η θεωρία του επικοινωνιακού λόγου του Habermas και η ένδεια της πραγματιστικής οπτικής. στο Θεωρία και Κοινωνία, 1990, 2

Δεληγιώργη, Αλεξάνδρα [1996]

Αλήθεια και προοπτικισμός στις μεταμοντέρνες θεωρητικές και πολιτικές πρακτικές. στο Φιλοσοφία, επιστήμες και πολιτική: συγκομιδή προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Ευτυχή Μπιτσάκη, [Πανελλήνιο Διεπιστημονικό Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων]. Τυπωθήτω, 1998

Δεληγιώργη, Αλεξάνδρα [2008]

Η απαρασάλευτη τάξη του λόγου και η κριτική των ιδεολογιών. στο Θεωρία, λογοτεχνία, αριστερά. Το πέρασμα, 2008

Δελβενακιώτου, Αθηνά [1975]

Otto Hartwig: από την ζωή ενός βιβλιοθηκαρίου. [χ.ό.], 1975

Denney, Reuel/Glazer, Nathan/Riesman, David [1950]

Το πρόβλημα της ικανότητας: εμπόδια στην αυτονομία στο παιχνίδι. Μτφρ. Γιάννης Σταυρακάκης. στο Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου. Νήσος, 1996

Το μοναχικό πλήθος. Μτφρ. Βασίλης Τομανάς. Νησίδες, [2001]

Descamps, Christian/Lyotard, Jean-Francois [1979]

Συζήτηση του Ζαν Φρανσουά Λιοτάρ με τον Κριστιάν Ντεκάν στη Le Monde, 14/10/1979. Μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης. στο Συζητήσεις με φιλοσόφους: δεκαπέντε χρόνια γαλλικής φιλοσοφίας (1968-1983). Μελάι, 2008

Dewey, Melvil [1876a]

The profession. στο Gates, Jean Key. Introduction to librarianship: third edition. Neal-Schuman Publishers, 1990

The profession. στο Library Journal, 1876, 1, (1)

Dewey, Melvil [1876b]

A classification and subject index for cataloguing and arranging the books and pamphlets of a library. Amherst Mass, 1876

Dick, Archie L. [1995]

Library and information science as a social science: neutral and normative conceptions. στο *Library Quarterly*, 1995, 65, (2)

Δικαίος, Κώστας [1996]

Η λεγόμενη κοινωνία των δύο τρίτων και η συνέχιση της υποστήριξης του κοινωνικού κράτους: η βρετανική περίπτωση από το 1979 έως το 1994. στο Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός, [6^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1998

Δημαράτος, Ιωάννης [1932]

Η επιστημολογία. στο *Επιστημολόγος*, 1932, 1

Δημητρίου, Στέφανος [2006]

Η συγκρότηση και η ανάπτυξη των εννοιών στο επιχείρημα του φιλοσοφικού σχετικισμού. στο *Αξιολογικά*, 2006, 15

Δημητρίου, Στέφανος [2008]

Κανονιστικές αρχές και κριτική. στο *Θεωρία, λογοτεχνία, αριστερά. Το πέρασμα*, 2008

Dixon, Keith [1998]

Οι ευαγγελιστές της αγοράς: οι Βρετανοί διανοούμενοι και ο νεο-φιλελευθερισμός. Μτφρ Καίτη Διαμαντάκου. Πατάκη, 2000

Δίζελος, Θαλής [1978]

Θεωρία των κοινωνικών πληροφοριών. Παπαζήση, 1978

Δουράκης, Γιώργος [1990]

Μεθοδολογικές και θεωρητικές καινοτομίες της σχολής της ρύθμισης. στο Lipietz, Alain. *Αυταπάτες και θαύματα: προβλήματα του περιφερειακού φορντισμού.* Εξάντας, 1990

Dousa, Thomas M. [2009]

Evolutionary order in the classification theories of C.A. Cutter and E.C. Richardson: its nature and limits. στο *North American Symposium of Knowledge Organization*, 2009, 2 <University of Wahington: Libraries: Research Works Journal Hosting. <http://journals.lib.washington.edu/>>

Δρόσος, Διονύσης [1994]

Η απαξίωση της δημοσιότητας στο νεοφιλελευθερισμό. στο *Όρια και σχέσεις δημοσίου και ιδιωτικού*, [5^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1996

Δρόσος, Διονύσης [2007]

Πρόλογος. στο *Αρετές και συμφέροντα: η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας.* Σαββάλας, 2008

Δρόσος, Διονύσης [2008]

Αρετές και συμφέροντα: η επαγγελία μιας παράδοξης συγκατοίκησης ή η ηθική κρίση της πρώιμης νεωτερικότητας. στο Αρετές και συμφέροντα: η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας. Σαββάλας, 2008

Δρουκόπουλος, Βασίλης [1992]

Τειλορισμός, τεχνολογία και αποειδίκευση: Η. Braverman και οι επιγονοί. στο Κοινωνία, τεχνολογία κι αναδιάρθρωση της παραγωγής, [Διεθνές Συμπόσιο, Πολυτεχνείο Κρήτης]. Παπαζήση, 1993

Δρουκόπουλος, Βασίλης [2008]

Περί μισθών, πληθωρισμού, ανεργίας, ευελιξίας και όρων εργασίας: ένα απάνθισμα. στο Κοινωνική θεωρία και πολιτική ευθύνη: συντροφικό αντιχάρισμα στον Νίκο Πετραλιά. Gutenberg, 2008

Drucker, Peter [1988]

Ο ερχομός της πληροφοριοκίνητης επιχείρησης. Μτφρ. [χ.ό.] στο Διάλογος, 1989, 61

Duchesneau, Francois [1972]

Η αγγλοσαξωνική φιλοσοφία από τον Bentham ως τον William James. Μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης. στο Η φιλοσοφία: τόμος γ': από τον Καντ ως τον Χούσσερλ. Γνώση, 1985

Durie, John [1650]

The reformed librerie-keeper: or two copies of letters concerning the place and office of a librerie-keeper. William Andrews Clark Memorial Library/University of California, 1983

Eagleton, Terry [1985]

Καπιταλισμός, μοντερνισμός και μεταμοντερνισμός. Μτφρ. Αγγελική Κουφού. στο Η Άλως, 1995, 2

Eagleton, Terry [2003]

Μετά τη θεωρία. Μτφρ. Πέγκυ Καρπούζου. Μεταίχμιο, 2007

Elliott, Richard [1998]

Αντι-μεταμοντερνισμός: ο Μακιαβέλι στα όρια της ελαστικότητας της συνείδησης. Μτφρ. Τζένη Μπαριάμη. στο Ο Machiavelli στο σύγχρονο marketing και management, [Συνέδριο, Manchester]. Περίπλους, 2002

Etzioni, Amitai/Lehman, Edward W. [1967]

Οι κίνδυνοι από τις κοινωνιολογικές μεθόδους υπολογισμού. Μτφρ. Στάυρος Καμπουρίδης. στο Η κοινωνιολογία μεταξύ θεωρίας και εμπειρίας: Βασικά κοινωνιολογικά προβλήματα. Πέλλα, 1972

Ewald, Françoise [1989]

Ατομικισμός: η μεγάλη επιστροφή. Μτφρ. Η. Π. Νικολούδης. στο Ατομικισμός: η μεγάλη επιστροφή. Ροές, 1990

Fabbrini, Sergio [1982]

Οικονομία και πολιτική στο «Αυταρχικό κράτος»: επανεξετάζοντας τον F. Pollock και τον M. Horkheimer. Μτφρ. Κωνσταντίνος Α. Κατσουρός. στο Κρίση του λόγου

και μεταμόρφωση του υποκειμένου: μελέτες για τον Max Horkheimer και τον T. W. Adorno. Λεβιάθαν, 1992

Febvre, Lucien [1914]

Σε αναζήτηση του θεού. Μτφρ. Γιούλα Γουλιμή. στο Κείμενα ευρωπαϊκής ιστορίας. Παπαζήση, 1985

Feyerabend, Paul K. [1982]

Πρόλογος για την ελληνική έκδοση. Μτφρ. Γρηγόρης Καυκαλάς, Γιώργος Γκονταρούλης. στο Feyerabend, Paul K. *Ενάντια στη μέθοδο: για μια αναρχική θεωρία της γνώσης.* Σύγχρονα Θέματα, [1983]

Feyerabend, Paul K. [1987-1990]

Εισαγωγή. Μτφρ. Πάρις Μπουρλάκης. στο Feyerabend, Paul K. *Αποχαιρετισμός στον λόγο.* Εκκρεμές, 2002

Φίλιπς, Βασίλης [1988]

Κοινωνικά συστήματα στον 20^ο αιώνα: τόμος Α'. Gutenberg, 1988

Φιλιπούσης, Γιάννης [1999]

Άτομο και πόλις στις Ελεγείες του Σόλωνα και στον Επιτάφιο του Περικλή. στο Δίκαιο και δικαιοσύνη. Τυπωθήτω, 1999

Fine, Ben [1997]

Ιδιωτικοποιήσεις: θεωρία με μαθήματα από το Ηνωμένο Βασίλειο. Μτφρ. Μαρία-Χριστίνα Λώλη, Σπύρος Σταματόπουλος. στο Σύγχρονη οικονομική θεωρία: ριζοσπαστικές κριτικές του νεοφιλελευθερισμού, [Συνέδριο, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Τυπωθήτω, 1999

Fiske, John [1996]

MME, ταυτότητα και μετανεωτερικότητα. στο Η «κατασκευή της πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, [Διεθνές Συνέδριο, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Αλεξάνδρεια, 1998

Fontanet, Joseph [1980]

Η συστημική πρόσεγγιση. Μτφρ. [χ.ό.] στο Πέρα από τη μηχανιστική αντίληψη στην οικονομική θεωρία. Παρατηρητής, [χ.χ.]

Foskett, Douglas John [1955-1975]

Classification. στο Handbook of special librarianship and information work: fourth edition. Aslib, 1975

Freyer, Hans [1952]

Κοινωνιολογία και ιστορική επιστήμη. Μτφρ. Παναγιώτης Κονδύλης. στο Θεωρία και Κοινωνία, 1990, 2

Friedman, Milton [1982]

Πρόλογος στην δεύτερη έκδοση. Μτφρ. Γιώργος Καράμπελας. στο Friedman, Milton. *Καπιταλισμός και ελευθερία.* Παπαδόπουλος, 2012

Futura-συντακτική ομάδα [2007]

Τα καινούρια ρούχα του αυτοκράτορα: ή ο γυμνός θεωρητικός λόγος του «μεταφορντισμού». στο Futura, 2007, 11

Galbraith, John Kenneth [1958]

Η κοινωνία της αφθονίας. Μτφρ. Κώστας Χατζηαργύρης. Παπαζήση, 1970

Garnett, Richard [1884]

Librarianship in the seventeenth century. στο Garnett, Richard. Essays in librarianship and bibliography. Francis P. Harper/George Allen, 1899

Garrett, Jeffrey [1999]

Aufhebung im doppelten wortsinn: the fate of monastic libraries in central Europe, 1780-1810. στο Verbum-Analecta Neolatina, 1999, 1, (2)

Garrigues, Rene/Georges, Francois [1981]

Συζήτηση του Ρενέ Γκαρίγκ με τον Φρανσουά Ζορζ στη Le Monde, 3/5/1981. Μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης. στο Συζητήσεις με φιλοσόφους: δεκαπέντε χρόνια γαλλικής φιλοσοφίας (1968-1983). Μελάι, 2008

Gates, Jean Key [1968-1990]

Introduction to librarianship: third edition. Neal-Schuman Publishers, 1990

Gavroglu, Kostas [2008]

Μαρξισμός και ιστορία των επιστημών. στο Μαρξισμός και επιστήμες: ιστοριογραφικές και φιλοσοφικές προσεγγίσεις. Νεφέλη, 2010

Geer, Blance/Becker, Howard S. [1957]

Βλ. Becker, Howard S./Geer, Blance [1957]

Geertz, Clifford [1973]

Πυκνή περιγραφή: προς μια ερμηνευτική θεωρία του πολιτισμού. Μτφρ. Θεόδωρος Παραδέλλης. στο Geertz, Clifford. Η ερμηνεία των πολιτισμών. Αλεξάνδρεια, 2003

Γέμτος, Πέτρος Α. [1974]

Η προβληματική των αξιολογικών κρίσεων στις κοινωνικές επιστήμες. στο Φιλοσοφία, 1974, 4

Georges, Francois/Garrigues, Rene [1981]

Βλ. Garrigues, Rene/Georges, Francois [1981]

Γεωργίου, Θεόδωρος [1988]

Η συζήτηση για τη μεταμοντέρνα κατάσταση: σχέδιο για να διασωθεί το μη απεικονίσιμο. στο Lyotard, Jean-Francois. Η μεταμοντέρνα κατάσταση. Γνώση, 1988

Γεωργοπούλου-Νικολακάκου, Νικολίτσα [1982]

Η σοφιστική αντίληψη περί ζωής και κράτους στο «Γοργία» του Πλάτωνος. στο Η αρχαία σοφιστική, [1^ο Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας, Αθήνα]. Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία/Καρδαμίτσα, 1984

Γετίμης, Παναγιώτης [1991]

Τοπική ανάπτυξη και η κρίση του κοινωνικού κράτους. στο Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα, [3^ο επιστημονικό συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1993

Γιαλκέτσος, Θανάσης [2000]

Το μέλλον ως περιπέτεια. στο Βιβλιοθήκη, 2000, 135

Giddens, Anthony [1977]

Ο θετικισμός και οι επικριτές του. Μτφρ. Βασίλης Καπεταγιάννης, Γιώργος Μπαρουκτσής. στο Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία: τόμος Ι: δομο-λειτουργισμός, κριτική στον θετικισμό, συμβολικές διαντιδράσεις, νόημα και ερμηνεία. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996

Gilpin, Robert [1981]

Αλλαγές και συνέχεια στην παγκόσμια πολιτική. Μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης. στο Η νεωτερικότητα σήμερα: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός. Σαββάλας, 2003

Γκαρίπης, Στέλιος [1996]

Βιοεξουσία και πολιτεία: έρευνα, διάγνωση και επέμβαση στο ανθρώπινο γενετικό υλικό. Βάνιας, 1996

Glasgow University Media Group [1980]

Περισσότερες κακές ειδήσεις. Μέρος Α: Η παρουσίαση της οικονομικής κρίσης και του κοινωνικού συμβολαίου: μια εμπειρική μελέτη. Εισαγωγή: το οικονομικό υπόβαθρο. Μτφρ. Αλέξης Δέφνερ. στο Κοινωνία, εξουσία και μέσα μαζικής επικοινωνίας: θεωρία και πράξη. Παπαζήση, 1989

Glazer, Barney G./Strauss, Anselm L. [1967]

Η ανακάλυψη της βάσιμης θεωρίας. Μτφρ. Ανδρέας Μικαλάκης. στο Η ποιοτική παράδοση στις κοινωνικές επιστήμες. Νήσος, 2003

Glazer, Nathan/Denney, Reuel/Riesman, David [1950]

Βλ. Denney, Reuel/Glazer, Nathan/Riesman, David [1950]

Glutz, Peter [1985]

Μανιφέστο για μια νέα ευρωπαϊκή αριστερά. Μτφρ. Τούλα Σιέτη. Οδυσσέας, 1987

Goldhor, Herbert [1972]

An introduction to scientific research in librarianship. University of Illinois Graduate School of Library Science, 1972

Goldschmidt, Robert/Otlet, Paul [1906]

On a new form of the book: the microphotographic book. Trnsl. W. Boyd Rayward. στο International organization and dissemination of knowledge: selected essays of Paul Otlet. Elsevier, 1990

Goldschmidt, Robert/Otlet, Paul [1925]

The preservation and international diffusion of thought: the microphotoc book. Trnsl. W. Boyd Rayward. στο International organization and dissemination of knowledge: selected essays of Paul Otlet. Elsevier, 1990

Γράβαρης, Διονύσης [1991]

Τρεις θέσεις σχετικά με την κρίση του κοινωνικού κράτους. στο Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα, [3^ο επιστημονικό συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1993

Γράβαρης, Διονύσης [1994]

Η ιδιοποίηση της πολιτικής από την πλήρως διοικούμενη κοινωνία στην κοινωνία των δικτύων. στο Όρια και σχέσεις δημοσίου και ιδιωτικού, [5^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1996

Γράβαρης, Διονύσης [1997]

Κρίση του κοινωνικού κράτους και νεωτερικότητα. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1997

Γράβαρης, Διονύσης [2001]

Το αίτημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού: στοιχεία από τη λειτουργία μιας πολιτικής ιδεολογίας. στο Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διάνοησης στη σημερινή Ελλάδα, [8^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2002

Γράβαρης, Διονύσης [2008]

Αίτια και τύποι ανεργίας: η αποκατάσταση μιας σχέσης. στο Κοινωνική θεωρία και πολιτική ευθύνη: συντροφικό αντικείμενο στον Νίκο Πετραλιά. Gutenberg, 2008

Greengrass, Mark/Leslie, Michael/Raylor, Timothy [1994]

Introduction. στο Samuel Hartlib and universal reformation: studies in intellectual communication. Cambridge University Press, 1994

Γρόλλιος, Γιώργος Δ. [1999]

Ιδεολογία, παιδαγωγική και εκπαιδευτική πολιτική: λόγος και πράξη των ευρωπαϊκών προγραμμάτων για την εκπαίδευση. Gutenberg, 1999

Γρόλλιος, Γιώργος Δ. [2001]

Κοινωνία της γνώσης και της πληροφορίας, μεταμοντέρνο και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. στο Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διάνοησης στη σημερινή Ελλάδα, [8^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2002

Guthrie, William K. C. [1957]

In the beginning: some greek views on the origins of life and the early state of man. Cornell University Press, 1957

Guthrie, William K. C. [1969]

Οι σοφιστές. Μτφρ. Δαμιανός Τσεκουράκης. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1989

Habermas, Jurgen [1962]

Αλλαγή της πολιτικής λειτουργίας της δημοσιότητας: από τη συγγραφική δημοσιογραφία στα μαζικά μέσα. Μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου. στο Το μήνυμα του μέσου: η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας. Αλεξάνδρεια, 1989

Αλλαγή δομής της δημοσιότητας: έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας. Μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου. Νήσος, 1997

Habermas, Jurgen [1968]

Τεχνική και επιστήμη σαν ιδεολογία. Μτφρ. Κώστας Παλαιολόγος. Εκδόσεις 70-Πλανήτης, [x.x.]

Habermas, Jurgen [1979]

Η αποικιοποίηση του καθημερινού κόσμου: για την κατάσταση των διανοούμενων της Ομοσπονδιακής Γερμανίας. Μτφρ. Κώστας Κατσουρός. στο Λεβιάθαν, 1988, 1

Habermas, Jurgen [1983]

Ηθική του διαλόγου: σημειώσεις για ένα πρόγραμμα θεμελίωσης. Μτφρ. Κώστας Καβουλάκος. στο Θεωρία και Κοινωνία, 1990, 3

Hakken, David [1993]

Χρήση των υπολογιστών και κοινωνικές αλλαγές: νέα τεχνολογία και αλλαγές στο χώρο εργασίας, 1980-1990. Μτφρ. Αλέξανδρος Γρηγοριάδης, Χρυσή Χαντζή, Αριστέα Κωνσταντινοπούλου, Ιωάννα Σαμπράκου, Κυριάκος Λίτσας. στο Εργασίες κοινωνικών και νομικών πλευρών της τεχνολογίας. <Πανεπιστήμιο Πάτρας: Τμήμα Μηχανικών Ηλεκτρονικών Υπολογιστών και Πληροφορικής.
<http://hyperion.math.upatras.gr/courses/soctech/res/>>

Hall, Stewart [1992]

Εισαγωγή. Μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης. στο Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας. Σαββάλας, 2003

Hall, Stewart/Held, David/McGrew, Anthony [1992]

Εισαγωγή. Μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης. στο Η νεωτερικότητα σήμερα: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός. Σαββάλας, 2003

Haque, M. Shamsul [1996]

Public Service Under Challenge in the Age of Privatization. στο Governance, 1996, 9, (2)

Hardt, Michael/Negri, Antonio [2000]

Αυτοκρατορία. Μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής. Scripta, 2002

Harris, Michael H. [1975]

The role of the public library in American life: a speculative essay. στο University of Illinois Graduate School of Library Science-Occasional papers, 1975, 117

Harris, Michael H. [1985-1986]

The dialectic of defeat: antinomies in research in library and information science. στο Library Trends, 1986, 34, (3)

Harvey, David [1989]

Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας. Μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης. στο Η νεωτερικότητα σήμερα: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός. Σαββάλας, 2003

Harvie, David [2000]

Αλλοτροίωση, τάξεις και περιφράξεις στα πανεπιστήμια του Ηνωμένου Βασιλείου. Μτφρ. [χ.ό.] στο Κρίση, αναδιάρθρωση και ταξική πάλη στα πανεπιστήμια. Κόκκινο Νήμα, 2008

Hassner, Pierre [1992]

Προς έναν πολλαπλό οικουμενισμό; Μτφρ. Μ. Καραχάλιος. στο Λεβιάθαν, 1993-1994, 14

Hayek, Friedrich A. [1936]

Economics and knowledge. στο Hayek, Friedrich A. Individualism and economic order. The University of Chicago Press, 1948

Hayek, Friedrich A. [1945]

The use of knowledge in society. στο Hayek, Friedrich A. Individualism and economic order. The University of Chicago Press, 1948

Hayek, Friedrich A. [1960]

Ισότητα, οικονομική αξία και δίκαιη αξία. Μτφρ. Νίκος Λαμπάρας. στο Κείμενα πολιτικής οικονομίας και θεωρίας της πολιτικής. Αξιολογικά/Εξάντας, 1992
Το σύνταγμα της ελευθερίας. Μτφρ Ελένη Αστερίου. Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής/Καστανιώτη, 2008

Hayek, Friedrich A. [1979]

Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός τομέας. Μτφρ. Μ. Αγγελίδης. στο Κείμενα πολιτικής οικονομίας και θεωρίας της πολιτικής. Αξιολογικά/Εξάντας, 1992

Hegel, Georg W. F. [1821]

Στοιχεία φιλοσοφίας του δικαίου. Μτφρ. Παναγιώτης Θανασάς. στο Hegel, Georg W. F. Ο λόγος στην ιστορία: εισαγωγή στη φιλοσοφία της ιστορίας. Μεταίχμιο, 2006

Hegel, Georg W. F. [1830]

Η φιλοσοφική παγκόσμια ιστορία. Μτφρ. Παναγιώτης Θανασάς. στο Hegel, Georg W. F. Ο λόγος στην ιστορία: εισαγωγή στη φιλοσοφία της ιστορίας. Μεταίχμιο, 2006

Held, David/Hall, Stewart/McGrew, Anthony [1992]

Βλ. Hall, Stewart/Held, David/McGrew, Anthony [1992]

Held, David [1992]

Φιλελευθερισμός, μαρξισμός και δημοκρατία. Μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης. στο Η νεωτερικότητα σήμερα: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός. Σαββάλας, 2003

Heller, Agnes [1988a]

Υπαρξισμός, αλλοτροίωση, μεταμοντερνισμός: τρία πολιτισμικά κινήματα που άλλαξαν την καθημερινή ζωή. Μτφρ. Δήμος Κουβίδης. στο Λεβιάθαν, 1989, 3

Heller, Agnes [1988b]

Η ηθική κατάσταση στους νεώτερους χρόνους. Μτφρ. Δήμος Κουβίδης. στο Λεβιάθαν, 1989, 5

Hill, Christopher [1971]

Ο εμφύλιος πόλεμος στην Αγγλία. Μτφρ. Γιούλα Γουλιμή. στο Κείμενα ευρωπαϊκής ιστορίας. Παπαζήση, 1985

Hirsch, Joachim [1985]

Φορντισμός και μεταφορντισμός: η παρούσα κοινωνική κρίση και οι συνέπειές της. Μτφρ. Γιώργος Αντωνίου. στο *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή: μια μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντιστικό κράτος*. Εξάντας, 1993

Hjorland, Birger [2004a]

Arguments for philosophical realism in library and information science. στο *Library Trends*, 2004, 52, (3)

Hjorland, Birger [2004b]

Empiricism, rationalism and positivism in library and information science. στο *Journal of Documentation*, 2005, 61, (1)

Hobsbawm, Eric [1994]

Η εποχή των άκρων: ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991. Μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης. Θεμέλιο, 1995

Holloway, John/Pelaez, Eloina [1990]

Μαθαίνοντας υποκλίσεις: μεταφορντισμός και τεχνολογικός νετεερμινισμός. Μτφρ. Γιώργος Αντωνίου. στο *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή: μια μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντιστικό κράτος*. Εξάντας, 1993

Holloway, John/Bonefeld, Werner [1991]

Βλ. Bonefeld, Werner/Holloway, John [1991]

Holloway, John/Bonefeld, Werner [1995]

Βλ. Bonefeld, Werner/Holloway, John [1995]

Honneth, Axel [1984]

Το πάθος ενάντια στο καθολικό. Μτφρ. Γιώργος Γκότσης. στο *Η διαμάχη: κείμενα για την νεοτερικότητα*. Πλέθρον, 1990

Horkheimer, Max [1930]

Απαρχές της αστικής φιλοσοφίας της ιστορίας: Μακιαβέλλι, Χομπς, Μώρος, Καμπανέλλα, Βίκο. Μτφρ. Τάκης Κονδύλης. Κάλβος, 1989

Horkheimer, Max [1937]

Παραδοσιακή και κριτική θεωρία. Μτφρ. Αντώνης Οικονόμου. στο *Horkheimer, Max. Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*. Ύψιλον, 1984

Horkheimer, Max/Adorno, Theodor W. [1944]

Βλ. Adorno, Theodor W./Horkheimer, Max [1944]

Il Prato Rosso [1993]

Το εργοστάσιο του νοήματος. Μτφρ. Αχιλλέας Καλαμαράς. στο *Αυτονομεία*, 1997, 7

Ingrao, Pietro [1983]

Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση. Μτφρ. Ανταίος Χρυσοστομίδης. στο Ingrao, Pietro. Η κρίση και ο τρίτος δρόμος. Πολύτυπο, 1983

Institut fur Sozialforschung Soziologische Exkurse [1956]

Κοινωνιολογία: εισαγωγικά δοκίμια. Μτφρ. Διονύσης Γράβαρης. Κριτική, 1987

Ιωαννίδης, Γιάννης [1970]

Πρόλογος. στο Wiener, Norbert. Κυβερνητική και κοινωνία: η ανθρώπινη χρησιμοποίηση των ανθρώπινων όντων. Παπαζήση, 1970

Ιωαννίδης, Στάυρος [1989]

Ανταγωνισμός, αγορά και δημοκρατία: μια κριτική της νεοαυστριακής οικονομικής θεωρίας. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1993

Ιωαννίδης, Στάυρος [1996]

Η έννοια της «ισχύος» στην οικονομική θεωρία: μια απόπειρα ορισμού. στο Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός, [6^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1998

Jacoby, Russel [1999]

Το τέλος της ουτοπίας: πολιτική και κουλτούρα σε μια εποχή απάθειας. Μτφρ. Δημήτρης Λάππας, Δημήτρης Μαργαρίτης. Τροπή, 2001

Jameson, Fredric [1982]

Postmodernism and consumer society. στο The anti-aesthetic: essays on postmodern culture. Bay Press, 1983

Jameson, Fredric [1984]

Postmodernism: or the cultural logic of late capitalism. στο New Left Review, 1984, 146

Jameson, Fredric [1984-1990]

Η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού. Μτφρ. Γιώργος Βάρσος. στο Jameson, Fredric. Το μεταμοντέρνο: ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού. Νεφέλη, 1999

Jameson, Fredric [1989-1990]

Υστερόγραφες διευκρινίσεις. Μτφρ. Γιώργος Βάρσος. στο Jameson, Fredric. Το μεταμοντέρνο: ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού. Νεφέλη, 1999

Jameson, Fredric [1990]

Εισαγωγή. Μτφρ. Γιώργος Βάρσος. στο Jameson, Fredric. Το μεταμοντέρνο: ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού. Νεφέλη, 1999

Jameson, Fredric/Kouvelakis, Stathis/Vakaloulis, Michel [1993]

Καπιταλισμός, νεωτερικότητα και μεταμοντέρνο: συζήτηση του Fredric Jameson με τους Στάθη Κουβελάκη και Μιχάλη Βακαλούλη στο Παρίσι, 28/7/1993. στο Ουτοπία, 1996, 21

Jankelevitch, Vladimir/Delacampagne, Christian/Maggiore, Rober [1979]
Βλ. Delacampagne, Christian/Jankelevitch, Vladimir/Maggiore, Rober [1979]

Jay, Martin [1973]

Η διαλεκτική φαντασία: μια ιστορία της σχολής της Φρανκφούρτης και του ινστιτούτου κοινωνικής έρευνας 1923-1950. Μτφρ. Φώτης Τερζάκης. Αλεξάνδρεια, 2009

Jewett, Charles Cofin [1853]

Opening address of the president. στο Utley, George. The librarian's conference of 1853: a chapter in American library history. American Library Association, 1951

Jochum, Uwe [1998]

Die bibliothek als locus communis. στο Medien des gedachtnisses. Metzler, 1998

Κάλφας, Βασίλης [1981]

Ριζικές ανακατατάξεις στη σύγχρονη αγγλοσαξωνική επιστημολογία: Thomas S. Kuhh και η στροφή της δεκαετίας 1960-1970. στο Ο Πολίτης, 1981, 41

Ριζικές ανακατατάξεις στη σύγχρονη αγγλοσαξωνική επιστημολογία: ο Thomas S. Kuhh και η «στροφή» της δεκαετίας 1960-1970. στο Kuhh, Thomas. Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων. Σύγχρονα θέματα, 1981

Κάλφας, Βασίλης [1986]

Οι ιδεολογικές συνιστώσεις της Κοπερνίκειας Επανάστασης. στο Οι επιστήμες στην κοινωνία, [Συμπόσιο, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών]. Ένωση Ελλήνων Φυσικών/Ομάδα Διεπιστημονικής Έρευνας/Gutenberg, 1988

Καλφόπουλος, Κώστας Θ. [2003]

Ποιοτική κοινωνιολογία: η επιστροφή μιας μεγάλης αφήγησης. στο Η ποιοτική παράδοση στις κοινωνικές επιστήμες. Νήσος, 2003

Καλτσόγια-Τουρναβίτη, Νίκη [1991]

Οι θεωρίες για το κοινωνικό κράτος και οι φιλελευθερες απόψεις. στο Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα, [3^ο επιστημονικό συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1993

Kant, Immanuel [1784]

Απάντηση στο ερώτημα: «τι είναι διαφωτισμός»; Μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. στο Τι είναι διαφωτισμός. Κριτική, 1989

Καραγιάννης, Γιάννης [1998]

Πόλεμος και ειρήνη: η σύσταση του πολιτικού: Τ. Χόμπς, Τζ. Λόκ, Κ. Φ. Κλαούζεβιτς. στο Δοκιμές, 1998, 7

Καρακώστας, Βασίλης [2005]

Περί της φύσεως και ερμηνείας της κβαντικής πραγματικότητας: το πρότυπο του ενεργού επιστημονικού ρεαλισμού. στο Νεύσις, 2005, 14

Καρίτζης, Ανδρέας/Μπαλτάς, Αριστείδης [2004]

Βλ. Μπαλτάς, Αριστείδης/Καρίτζης, Ανδρέας [2004]

Κατσανέβας, Στάυρος/Πούλος, Παναγιώτης [1993]

Η έννοια της κατασκευής: εισαγωγικές σημειώσεις. στο Περί κατασκευής, [Τοπικά-2^ο Εργαστήριο, Τεχνικό Επιμελητήριο Δυτικής Κρήτης]. Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου/Νήσος, 1996

Κατσούλης, Ηλίας [1991]

Πρόλογος. στο Olson, Mancur. Η λογική της συλλογικής δράσης: δημόσια αγαθά και η θεωρία των ομάδων. Παπαζήση, 1991

Κατσουρός, Κωνσταντίνος [1987]

Στο δρόμο για τη Φρανκφούρτη. στο Λεβιάθαν, 1988, 1

Κελεσίδου, Άννα [1991]

Η λεγόμενη κρίση της φιλοσοφίας σήμερα. στο Hursthouse, Rosalind. Εισαγωγή στη φιλοσοφία. Κουτσούμπος, 1991

Kellner, Douglas [1994]

Ο Jean Baudrillard στο τέλος της χιλιετίας. Μτφρ. Ελένη Δημητριάδη. στο Η σπηλιά του Αποσπερίτη, 2010 <<http://nosferatos.blogspot.gr/2010/08/>>

Keynes, John M. [1924-1926]

Το τέλος του laissez-faire. Μτφρ. Μ. Αγγελίδης. στο Κείμενα πολιτικής οικονομίας και θεωρίας της πολιτικής. Αξιολογικά/Εξάντας, 1992

Khader, Bichara [1977]

Πολυεθνικές επιχειρήσεις, μεταφορά τεχνολογίας και πολιτιστικός ιμπεριαλισμός. Μτφρ. Λήδα Ιστικοπούλου. στο Ο πολιτιστικός ιμπεριαλισμός, [Διεθνής Συνδιάσκεψη της Διεθνούς Ένωσης για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών, Algiers]. Ηρόδοτος, 1987

Κιουπκιολής, Αλέξανδρος [2011]

Η αυταρχική ολοκλήρωση του φιλελευθερισμού: προς ένα καθεστώς μεταπολιτικής βιοεξουσίας. στο Η Αυγή, 6/11/2011

Klein, Naomi [2007]

Το δόγμα του σοκ: η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής. Μτφρ. Άγγελος Φιλιππάτος. Λιβάνη, 2010

Κόκκινος, Γιώργος/Μπασάκος, Παντελής [1989]

Βλ. Μπασάκος, Παντελής/Κόκκινος, Γιώργος [1989]

Κολέζα, Ευγενία/Σκορδούλης, Κώστας [1997]

«Μεταμοντέρνος» σχετικισμός και επιστημονική ορθολογικότητα: με αφορμή την υπόθεση Sokal. στο Θέσεις, 1997, 60

Κομνηνού, Μαρία [1988-1989]

Κριτικός διάλογος ή κρίση του λόγου; ερμηνεία για τη διαφορετική θεωρητική προσέγγιση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης στη Δύση και στην Ελλάδα. στο Κοινωνία, εξουσία και μέσα μαζικής επικοινωνίας: θεωρία και πράξη. Παπαζήση, 1989

Kondylis, Panajotis [1986]

Ο συντηρητισμός ως ιστορικό φαινόμενο. στο Λεβιάθαν, 1994, 15

Kondylis, Panajotis [1991]

Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή κι από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία. Θεμέλιο, 1991

Kondylis, Panajotis [1998]

Το πολιτικό και ο άνθρωπος: βασικά στοιχεία της κοινωνικής οντολογίας: τόμος 1: κοινωνική σχέση, κατανόηση, ορθολογικότητα. Μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου. Θεμέλιο, 2007

Κονιαβίτης, Θωμάς [1984-1993]

Πλουραλισμός στην κοινωνιολογία: μεθοδολογική προσέγγιση: τόμος πρώτος. Οδυσσέας, 1993

Κωνσταντακόπουλος, Σταύρος [2003]

Κοινωνικοί χαρακτήρες και πολύ-αρχική θεωρία της εξουσίας στο έργο του Νταίβιντ Ρήσμαν. στο Δοκιμές, 2003, 11-12

Κωνσταντοπούλου, Χριστιάνα Κ. [1995]

Θέματα μεταμοντέρνας επικοινωνίας. Αφοί Κυριακίδη, 1995

Κωνσταντοπούλου, Χριστιάνα Κ. [2001]

Κοινωνικά γεγονότα, ειδήσεις και «reality shows»: η μεταμοντέρνα κοινωνική ανάλυση και το τέλος της κοινωνιολογίας. στο Παγκοσμιοποίηση και σύγχρονη κοινωνία, [Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο]. Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων/Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2003

Κόντος, Δήμος [1989]

«Οι βλαβερές συνέπειες του θετικισμού...» στο Λεβιάθαν, 1989, 4

Κορλίρας, Παναγιώτης Γ. [1991]

Φιλοσοφία της πολιτικής οικονομίας. Γνώση, 1991

Kosik, Karel [1963]

Η διαλεκτική του συγκεκριμένου. Μτφρ. Λεωνίδας Χατζηπροδρομίδης. Οδυσσέας, 1975

Κοσκινάς, Κωνσταντίνος/Λύτρας, Ανδρέας [1992]

Εργασία και τάξη. στο Κοινωνία, τεχνολογία κι αναδιάρθρωση της παραγωγής, [Διεθνές Συμπόσιο, Πολυτεχνείο Κρήτης]. Παπαζήση, 1993

Κωσταράς, Γρηγόρης [1982]

Ο Πλάτων εναντίον του Γοργία: αναφορά στον ομώνυμο διάλογο. στο Η αρχαία σοφιστική, [1^ο Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας, Αθήνα]. Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία/Καρδαμίτσα, 1984

Κοτζιάς, Νίκος [1996]

Η Πολιτειολογία και οι σύγχρονες θετικές επιστήμες. στο Φιλοσοφία, επιστήμες και πολιτική: συγκομιδή προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Ευτυχή Μπιτσάκη, [Πανελλήνιο Διεπιστημονικό Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων]. Τυπωθήτω, 1998

Κούρτοβικ, Δημοσθένης [1992]

Αρωγή φιλοσοφίας ή αξίωση πανσοφίας; (κριτική στο Kondylis, Panajotis. Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή κι από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία. Θεμέλιο, 1991). στο Τα Νέα, 20/3/1992

Κουτλούκα, Μαρία [1982]

Υπάρχει το στοιχείο του «κατά συνθήκην» στην πολιτική σκέψη του Πρωταγόρα; στο Η αρχαία σοφιστική, [1^ο Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας, Αθήνα]. Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία/Καρδαμίτσα, 1984

Kouvelakis, Stathis/Jameson, Fredric/Vakaloulis, Michel [1993]

Βλ. Jameson, Fredric/Kouvelakis, Stathis/Vakaloulis, Michel [1993]

Κουζέλης, Γεράσιμος [1993]

Εικόνες της επιστήμης. στο Επιστημολογία: κείμενα. Νήσος, 1993

Krehm, William [1977]

Η έννοια της εντροπίας ως μέσο οικονομικής ανάλυσης. Μτφρ. [χ.ό.] στο Πέρα από τη μηχανιστική αντίληψη στην οικονομική θεωρία. Παρατηρητής, [χ.χ.]

Κρίμπας, Κώστας [1994]

Η εξελικτική επιστημολογία ως δαρβινική μέθοδος επανασυνδέσεως των επιστημών της φύσεως και των ανθρωπιστικών επιστημών. στο Κρίμπας, Κώστας. Επεκτείνοντας τον δαρβινισμό και άλλα δοκίμια. Νεφέλη, 1998

Κρίμπας, Κώστας [1995]

Η έννοια της ζωής, ο αναγωγισμός, η αυτοποίηση και η αναπαραγωγή. στο Κρίμπας, Κώστας. Επεκτείνοντας τον δαρβινισμό και άλλα δοκίμια. Νεφέλη, 1998

Kuhlman, Alvin Frederick [1938]

Librarianship as a profession. στο Peabody Journal of Education, 1938, 16, (2)

Kuhn, Thomas [1962]

Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων. Μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος, Β. Κάλφας. Σύγχρονα θέματα, 1981

Κυπριανίδης, Τάσος [1983]

Μονεταρισμός και αριστερός νεοφιλελευθερισμός. στο Για μια κριτική των κοινωνικών επιστημών. Κριτική, 1995

Κυρτάτας, Δημήτρης [1992]

Από την προφητική παραγωγή στην πειθαρχία του δόγματος: η περίπτωση της Αποκάλυψης. στο Πειθαρχία και γνώση, [Τοπικά-1^ο Εργαστήριο, City Hall Ρόδου]. Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου/Νήσος, 1994

Κυρτάτας, Δημήτρης/Ράγκος, Σπύρος [2010]

Η ελληνική αρχαιότητα: πόλεμος, πολιτική, πολιτισμός. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2010

La Fontaine, Henri/Otlet, Paul [1895]

Creation of a universal bibliographic repertory: a preliminary note. Trnsl. W. Boyd Rayward. στο International organization and dissemination of knowledge: selected essays of Paul Otlet. Elsevier, 1990

Λαμπριανίδης, Λόης [1992]

Αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας μέσω των υπεργολαβικών σχέσεων. στο Κοινωνία, τεχνολογία κι αναδιάρθρωση της παραγωγής, [Διεθνές Συμπόσιο, Πολυτεχνείο Κρήτης]. Παπαζήση, 1993

Landmann, Michael [1975]

Κριτικές του λόγου από το Μαξ Βέμπερ ως τον Έρνστ Μπλοχ. Μτφρ. Δήμος Μιχαλάκης. στο Λεβιάθαν, 1988, 1

Lanza, Luciano [1990]

Ο έμπορος και ο ουτοπιστής. Μτφρ. [χ.ό.] στο Lanza, Luciano. Πέρα από την οικονομία: μια αναρχική θεώρηση του οικονομικού ζητήματος. Ελευθεριακή κουλτούρα, 2010.

Lasch, Christopher [1979]

Η κουλτούρα του ναρκισσισμού: η αμερικάνικη ζωή σε μια εποχή μειούμενων προσδοκιών. Μτφρ. Βασίλης Τομανάς. Νησίδες, 2002

Lasch, Christopher [1979]

Νέα επίσκεψη στην κουλτούρα του ναρκισσισμού. Μτφρ. Βασίλης Τομανάς. στο Lasch, Christopher. Η κουλτούρα του ναρκισσισμού: η αμερικάνικη ζωή σε μια εποχή μειούμενων προσδοκιών. Νησίδες, 2002

Λάσκαρη, Τατιάνα [2001*:]

Το θεσμικό πλαίσιο και η λειτουργία της ευέλικτης σχέσης μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα. στο IB' εκπαιδευτική σειρά: τμήμα κοινωνικής διοίκησης. <Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης κι Αυτοδιοίκησης: Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης.
<http://www.ekdd.gr/ekdda/index.php/gr/telikes-ergasies-esdd>>

Laval, Christian/Aeschimann, Eric/Dardot, Pierre [2009]

Βλ. Aeschimann, Eric/Dardot, Pierre/Laval, Christian [2009]

Lazarsfeld, Paul [1962]

Η κοινωνιολογία της κοινωνικής έρευνας. Μτφρ. Ανδρέας Μιχαλάκης. στο Η ποιοτική παράδοση στις κοινωνικές επιστήμες. Νήσος, 2003

Lekhi, Rohit [1999]

Τα όρια της κριτικής θεωρίας του Marcuse: ξαναδιαβάζοντας το Μονοδιάστατο Άνθρωπο. Μτφρ. Γιώργος Μητρόπουλος. στο Herbert Marcuse: κριτική, ουτοπία, απελευθέρωση. Στάχυ, 1999

Lehman, Edwart W./Etzioni, Amitai [1967]

Βλ. Etzioni, Amitai/Lehman, Edwart W. [1967]

Leslie, Michael/Greengrass, Mark/Raylor, Timothy [1994]
Βλ. Greengrass, Mark/Leslie, Michael/Raylor, Timothy [1994]

Lessa, Sergio [2001]

Η «άυλη εργασία»: Νέγκρι, Λατσαράτο και Χαρντ. Μτφρ. [χ.ό.] στο Ουτοπία, 2006, 71

Λεβιάθαν-συντακτική ομάδα/Quinones, Richard [1988]

Συνέχεια και ασυνέχεια μοντερνισμού και μεταμοντερνισμού: μια συζήτηση του Richard Quinones με τους συντάκτες του «Λεβιάθαν». Μτφρ. Γιώργος Μερτίκας. στο Λεβιάθαν, 1989, 3

Levy, Pierre [1995]

Δυνητική πραγματικότητα (realite virtuelle): η φιλοσοφία του πολιτισμού και του κυβερνοχώρου. Μτφρ. Μιχάλης Καραχάλιος. Κριτική, 1999

Lewontin, Richard [1990]

Η Βιολογία ως ιδεολογία: το δόγμα του DNA. Μτφρ. Σπύρος Σφενδουράκης. Σύναγμα, 2000

Liodakis, George [1992]

The theory of economic regulation and flexible specialization, its critique and relevance in the case of Greece. στο Κοινωνία, τεχνολογία κι αναδιάρθρωση της παραγωγής, [Διεθνές Συμπόσιο, Πολυτεχνείο Κρήτης]. Παπαζήση, 1993

Lipietz, Alain [1985]

Αυταπάτες και θαύματα: προβλήματα του περιφερειακού φορντισμού. Μτφρ. Γιώργος Δουράκης. Εξάντας, 1990

Lipietz, Alain [1989]

Που βρισκόμαστε; Μτφρ. Γιώργος Δουράκης. στο Lipietz, Alain. Αυταπάτες και θαύματα: προβλήματα του περιφερειακού φορντισμού. Εξάντας, 1990

Λίποβατς, Θάνος [1983]

Οι τέσσερις λόγοι. στο Λίποβατς, Θάνος. Ζητήματα πολιτικής ψυχολογίας. Εξάντας, 1991

Lipovetsky, Gilles [1992]

Από την ηθική της εργασίας στην οργάνωση («μάνατζμεντ») της υπεροχής. Μτφρ. Κική Καψαμπέλη. στο Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου. Νήσος, 1996
Το λυκόφως του καθήκοντος: η ανώδυνη ηθική των σύγχρονων δημοκρατικών καιρών. Μτφρ. Βερόνικα Μηγιάκη. Καστανιώτη, 1998

Little, Adrian [1999]

Ορθολογικότητα και ελευθερία: ο Marcuse και η μετα-βιομηχανική αριστερά. Μτφρ. Παναγιώτης Ζουμής, Μαργαρίτη Παναγιώτου. στο Herbert Marcuse: κριτική, ουτοπία, απελευθέρωση. Στάχυ, 1999

Λιβιεράτος, Κώστας [1989]

Εισαγωγή. στο Το μήνυμα του μέσου: η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας. Αλεξάνδρεια, 1989

Λιβιεράτος, Κώστας [1991]

Εισαγωγή. στο Η κουλτούρα των μέσων: μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία. Αλεξάνδρεια, 1991

Lowith, Karl [1949]

Το νόημα της ιστορίας: η φιλοσοφία της ιστορίας από τις βιβλικές απαρχές ως τους Marx και Burckhardt. Μτφρ. Μάριος Μαρκίδης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος. Γνώση, 1985

Λυμπεράκη, Αντιγόνη [1992]

Ευέλικτα συστήματα παραγωγής: μια θέση για τη μικρή βιομηχανία. στο Κοινωνία, τεχνολογία κι αναδιάρθρωση της παραγωγής, [Διεθνές Συμπόσιο, Πολυτεχνείο Κρήτης]. Παπαζήση, 1993

Lynch, Mary Jo [1984]

Research and librarianship: an uneasy connection. στο Library Trends, 1984, 32, (4)

Lyotard, Jean-Francois [1979]

Η μεταμοντέρνα κατάσταση. Μτφρ. Κώστας Παπαγιώργης. Γνώση, 1988

Lyotard, Jean-Francois/Descamps, Christian [1979]

Βλ. Descamps, Christian/Lyotard, Jean-Francois [1979]

Lyotard, Jean-Francois [1982]

Απάντηση στο ερώτημα: τι είναι το μεταμοντέρνο; Μτφρ. Φώτης Βασιγιώτης. στο Λεβιάθαν, 1988, 2

Λυριντζής, Χρήστος [1988-1989]

Θεωρητικές προσεγγίσεις στα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας. στο Κοινωνία, εξουσία και μέσα μαζικής επικοινωνίας: θεωρία και πράξη. Παπαζήση, 1989

Λύτρας, Ανδρέας/Κοσκινάς, Κωνσταντίνος [1992]

Βλ. Κοσκινάς, Κωνσταντίνος/Λύτρας, Ανδρέας [1992]

Λύτρας, Ανδρέας [2000]

Κοινωνία και εργασία: ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων. Παπαζήση, 2000

Macdonald, Dwight [1953]

Μια θεωρία της μαζικής κοινωνίας. Μτφρ. Αμίκια Λυκιαρδοπούλου. στο Η κουλτούρα των μέσων: μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία. Αλεξάνδρεια, 1991

Macdonald, Dwight [1957]

The triumph of the fact. στο Macdonald, Dwight. Masscult and midcult: essays against the american grain. New York Review Books, 2011

Maffesoli, Michel [1989]

Οι φυλές επί σκηνής. Μτφρ. Η. Π. Νικολούδης. στο Ατομικισμός: η μεγάλη επιστροφή. Ροες, 1990

Maggiore, Rober/Delacampagne, Christian/Jankelevitch, Vladimir [1979]
Βλ. Delacampagne, Christian/Jankelevitch, Vladimir/Maggiore, Rober [1979]

Μαγκκλάρας, Βασίλης [2009]

«Βίβλος» νεοφιλελεύθερης φιλοσοφίας (κριτική στο Hayek, Friedrich A. Το σύνταγμα της ελευθερίας. Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής/Καστανιώτη, 2008). στο Η Καθημερινή, 25/1/2009

Maitan, Livio [1991]

«Ιαπωνοποίηση»: γύρω από τις σύγχρονες αναδιοργανώσεις της διαδικασίας της εργασίας. στο Σπάρτακος, 1991, 31

Mander, Jerry [1978]

Τέσσερα επιχειρήματα για την εξάλειψη της τηλεόρασης. Μτφρ. Κώστας Δεσποινιάδης. στο Πανοπτικόν, 2005, 8

Μάνδρος, Σπύρος [1991*:]

Αντίο Γουτεμβέργιε. στο McLuhan, Marshall. Media: οι προεκτάσεις του ανθρώπου. Κάλβος, [x.x.]

Μανουσέλης, Σπύρος [1992]

Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση. στο Maturana, Humberto/Varela, Francisco. Το δέντρο της γνώσης: οι βιολογικές ρίζες της ανθρώπινης γνώσης. Μτφρ. Σπύρος Μανουσέλης. Κάτοπτρο, 1992

Marcuse, Herbert [1964]

Ο μονοδιάστατος άνθρωπος. Μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης. Παπαζήση, 1971

Μάργαρης, Δημήτριος [1939]

Βιβλιολογία και Βιβλιοθηκονομία. Σ.Κ. Βλαστού, 1939

Μαρκής, Δημήτρης [1995]

Περί αξίας: η μεγάλη καριέρα μιας μοντέρνας έννοιας. στο Αξιολογικά, 1995, 8

Μαρκόπουλος, Χρήστος [1991]

Η κυριαρχία των πρώτων: στην τύχη και τη φύση, στη ζωή και την κοινωνία. Λιβάνη, 1991

Markus, Gyorgy G. [1988]

Ακμή και παρακμή του εθνικού κεϋνσιανισμού: επιπτώσεις για τη σοσιαλδημοκρατική μεταρρυθμιστική πολιτική. Μτφρ. Σπύρος Τσουγκός. στο Λεβιάθαν, 1990, 7

Martin, Brian [1996]

Η κοινωνική ερμηνεία της «επίθεσης στην επιστήμη». Μτφρ. Ιωάννα Καρακούλια, Ελίνα Δημητρίου. στο Εργασίες κοινωνικών μελετών επιστήμης. <Πανεπιστήμιο Πάτρας: Τμήμα Μαθηματικού. <http://hyperion.math.upatras.gr/courses/sts/res/>>

Marx, Karl [1857]

Εισαγωγή στα Grundrisse. Μτφρ. Διονύσης Διβάρης. στο Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών. Νήσος, 1994

Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας: εισαγωγή. Μτφρ. Διονύσης Διβάρης. στο Κείμενα πολιτικής οικονομίας και θεωρίας της πολιτικής. Αξιολογικά/Εξάντας, 1992

Marx, Karl [1867]

Οι άμεσες επιδράσεις της παραγωγής με μηχανές πάνω στον εργάτη. [Μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομάτης]. στο Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας. Οδυσσέας, [1979]
Το κεφάλαιο: κριτική της πολιτικής οικονομίας: τόμος πρώτος: βιβλίο Ι: το προτσές παραγωγής του κεφαλαίου. Μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομάτης. Σύγχρονη Εποχή, 2002

Mattelart, Armand [1977]

Οι πολιτιστικοί μηχανισμοί του ιμπεριαλιστικού κράτους. Μτφρ. Λήδα Ιστοκοπούλου. στο Ο πολιτιστικός ιμπεριαλισμός, [Διεθνής Συνδιάσκεψη της Διεθνούς Ένωσης για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών, Algiers]. Ηρόδοτος, 1987

Maturana, Humberto/Varela, Francisco [1984]

Το δέντρο της γνώσης: οι βιολογικές ρίζες της ανθρώπινης γνώσης. Μτφρ. Σπύρος Μανουσέλης. Κάτοπτρο, 1992

Μαυρουδέας, Στάυρος [1994]

Η προσέγγιση της ρύθμισης: θεωρία της κρίσης ή κρίση της θεωρίας; στο Αξιολογικά, 1994, 5

Μαυρουδέας, Στάυρος/Τσουλιφίδης, Λευτέρης [1997]

Σχόλια στο Fine, Ben [1997]. Μτφρ. Μαρία-Χριστίνα Λώλη, Σπύρος Σταματόπουλος. στο Σύγχρονη οικονομική θεωρία: ριζοσπαστικές κριτικές του νεοφιλευθερισμού, [Συνέδριο, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Τυπωθήτω, 1999

McChesney, Kathryn [1984]

History of libraries, librarianship, and library education. στο The library in society. Libraries Unlimited, 1984

McGowan, Todd [2004]

The end of dissatisfaction? Jacques Lacan and the emerging society of enjoyment. State University of New York Press, 2004

McGrew, Anthony/Hall, Stewart/Held, David [1992]

Βλ. Hall, Stewart/Held, David/McGrew, Anthony [1992]

McGrew, Anthony [1992]

Μια παγκόσμια κοινωνία; Μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης. στο Η νεωτερικότητα σήμερα: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός. Σαββάλας, 2003

McLuhan, Marshall [1951]

The mechanical bride: folklore of industrial man. Routledge, 1967

McLuhan, Marshall [1964]

Το μέσο είναι το μήνυμα. Μτφρ. Αμίκα Λυκιαρδοπούλου. στο Το μήνυμα του μέσου: η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας. Αλεξάνδρεια, 1989

Media: οι προεκτάσεις του ανθρώπου. Μτφρ. Σπύρος Μάνδρος. Κάλβος, [χ.χ.]

Μελισσίδης, Νικόλαος Σ. [1999]

Η δικαιοσύνη έστι καλόν: νόμος και φιλοσοφική πράξη στους πρώιμους πλατωνικούς διάλόγους. στο Δίκαιο και δικαιοσύνη. Τυπωθήτω, 1999

Μερτίκας, Γιώργος [2008]

Το πρόταγμα της αυτονομίας. στο Θεωρία, λογοτεχνία, αριστερά. Το πέρασμα, 2008

Μερτίκας, Γιώργος [2012]

Η αλληγορία της επιστροφής του παρία. στο Η Αυγή, 5/2/2012

Μερτζάνης, Χαρίλαος [2002]

Μεθοδολογικός πλουραλισμός, οικονομική θεωρία και προβλεψιμότητα. στο Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση, 2002, 19, (55)

Μεταξόπουλος, Αιμίλιος [1986]

Συνέχεια και ασυνέχεια στις επιστήμες. στο Οι επιστήμες στην κοινωνία, [Συμπόσιο, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών]. Ένωση Ελλήνων Φυσικών/Ομάδα Διεπιστημονικής Έρευνας/Gutenberg, 1988

Μιχαηλίδης, Κώστας [1982]

Ο μύθος του Πρωταγόρα και η ανθρωπολογική του σημασία. στο Η αρχαία σοφιστική, [1^ο Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας, Αθήνα]. Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία/Καρδαμίτσα, 1984

Miksa, Francis L. [1991]

Library and information science: two paradigms. στο Conceptions of library and information science: historical, empirical and theoretical perspectives, [International Conference, University of Tampere of Finland]. Taylor Graham, 1992

Mills, Charles Wright [1951]

Οι χαρτογιακάδες: η νέα μεσαία αμερικάνικη τάξη. Μτφρ. Φ. Ρ. Σοφιανού. Κάλβος, 1968

Mills, Charles Wright [1953]

Εισαγωγή. στο Veblen, Thorstein. Η θεωρία της αργόσχολης τάξης: η οικονομική μελέτη των θεσμών. Κάλβος, 1982

Mills, Charles Wright [1956]

«Η μαζική πειθώ δεν αρκεί». Μτφρ. Κώστας Λιβιεράτος. στο Το μήνυμα του μέσου: η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας. Αλεξάνδρεια, 1989

Η αριστοκρατία της εξουσίας στις Ηνωμένες Πολιτείες: πώς δημιουργήθηκε, πώς διατηρείται, πώς ανανεώνεται: η κοινωνική ιστορία των ΗΠΑ και η ερμηνεία της. Μτφρ. Άγγελος Νίκας. Αρσενίδης, 1991

Mills, Charles Wright [1959]

Η κοινωνιολογική φαντασία. Μτφρ. Ν. Μακρυνικόλα, Σ. Τσακνιάς. Ολκός, 1974

Morin, Edgar [1962]

Το πνεύμα των καιρών. Μτφρ. Λένα Ζήση. στο Η κουλτούρα των μέσων: μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία. Αλεξάνδρεια, 1991

Morin, Edgar [2000]

Στον αστερισμό της αβεβαιότητας. Μτφρ. [χ.ό.] στο Βιβλιοθήκη, 2000, 135

Μοσχονάς, Ανδρέας [1987]

Κεφάλαιο και νέες τεχνολογίες: γενικές παρατηρήσεις. στο Κουλτούρα και τεχνολογία, [Συμπόσιο, Πολυτεχνείο Κρήτης]. Παρουσία/Praxis, 1990

Mouffe. Chantal [2008]

Επί του πολιτικού. Μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκολής. Εκκρεμές, 2010

Mouzelis, Nikos [1991]

Επιστροφή στην κοινωνιολογική θεωρία: η έννοια της ιεραρχίας και το πέρασμα από τη μικρο- στη μάκρο-κοινωνιολογία. Μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης. Θεμέλιο, 1997

Mouzelis, Nikos [1993]

Η φτώχεια της κοινωνιολογικής θεωρίας. Μτφρ. Γιώργος Μπαρουξής. στο Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία: τόμος II: δομισμός, μετα-δομισμός, δομοποίηση, επικοινωνιακή δράση, προοπτικές εξέλιξης της κοινωνιολογικής θεωρίας. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1998

Murray, Robin [1989]

Φορντισμός και μεταφορντισμός. Μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης. στο Η νεωτερικότητα σήμερα: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός. Σαββάλας, 2003

Ναξάκης, Χάρης [1992]

Τεχνολογική εξέλιξη, ποσοστό κέρδους και ανάπτυξη. στο Κοινωνία, τεχνολογία και αναδιάρθρωση της παραγωγής, [Διεθνές Συμπόσιο, Πολυτεχνείο Κρήτης]. Παπαζήση, 1993

Negri, Antonio/Hardt, Michael [2000]

Βλ. Hardt, Michael/Negri, Antonio [2000]

Negt, Oskar [1985]

Ουτοπία και εργασία. Μτφρ. Αγγελική Γαβριηλίδου-Στουπάκη. στο Ο σοσιαλισμός στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα, [10^η Συνάντηση της Διεθνούς Συνδιάσκεψης «Σοσιαλισμός στον Κόσμο», Cantat]. Κάλβος, 1989

Nietzsche, Friedrich [1873]

Η φιλοσοφία στην τραγική εποχή των ελλήνων. Μτφρ. Ζήσης Σαρίκας. Εκδοτική Θεσσαλονίκης, 1993

Νικολακόπουλος, Παντελής [1985]

Η μεθοδολογία του κ. Fejerabend. στο Δευκαλίων, 1985, 38

Nisbet, Robert [1969]

Κοινωνική αλλαγή και ιστορία. Μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος. Γνώση, 1995

Νταλιάνης, Γιώργος [1977]

Συμβολές στην κριτική θεωρία. Αντί-λογος, 1977

O' Connor, James [1985]

Κεφάλαιο, κρίση, ταξικοί αγώνες. Μτφρ. Βαγγέλης Χωραφάς. στο Λεβιάθαν, 1988, 2

Offe, Claus [1984]

Η πολιτική οικονομία της αγοράς εργασίας. Μτφρ. Γιάννης Τουτζιαράκης. στο Offe, Claus. Κοινωνία της εργασίας. Νήσος, 1993

Offe, Claus [1985a]

Το μέλλον της αγοράς εργασίας. Μτφρ. Γιάννης Τουτζιαράκης. στο Offe, Claus. Κοινωνία της εργασίας. Νήσος, 1993

Offe, Claus [1985b]

Δύο λογικές της συλλογικής δράσης. Μτφρ. Γιάννης Τουτζιαράκης. στο Offe, Claus. Κοινωνία της εργασίας. Νήσος, 1993

Otlet, Paul [1891]

Something about bibliography. Trnsl. W. Boyd Rayward. στο International organization and dissemination of knowledge: selected essays of Paul Otlet. Elsevier, 1990

Otlet, Paul/La Fontaine, Henri [1895]

Βλ. La Fontaine, Henri/Otlet, Paul [1895]

Otlet, Paul [1903]

The science of bibliography and documentation. Trnsl. W. Boyd Rayward. στο International organization and dissemination of knowledge: selected essays of Paul Otlet. Elsevier, 1990

Otlet, Paul/Goldschmidt, Robert [1906]

Βλ. Goldschmidt, Robert/Otlet, Paul [1906]

Otlet, Paul [1918]

Transformations in the bibliographic apparatus of the sciences. Trnsl. W. Boyd Rayward. στο International organization and dissemination of knowledge: selected essays of Paul Otlet. Elsevier, 1990

Otlet, Paul/Goldschmidt, Robert [1925]

Βλ. Goldschmidt, Robert/Otlet, Paul [1925]

Ουζουνίδης, Δημήτρης [1989]

Επιστήμη και τεχνολογία: μορφές κρατικομονοπωλιακής συνεργασίας στο σύγχρονο καπιταλισμό. στο Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης: θεωρία και ελληνική εμπειρία, [1^ο συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1990

Ovetz, Robert [1996]

Μετατρέποντας την αντίσταση σε εξέγερση: φοιτητικά κινήματα και επιχειρηματοποίηση των πανεπιστημίων. Μτφρ. [χ.ό.] στο Κρίση, αναδιάρθρωση και ταξική πάλη στα πανεπιστήμια. Κόκκινο Νήμα, 2008

Παγουλάτος, Τζώρτζης [1992]

Νεοφιλελευθερισμός και φιλελεύθερη παράδοση στις ΗΠΑ απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. στο Ο φιλελευθερισμός και το κοινωνικό ζήτημα: φιλελεύθερες απαντήσεις στην κοινωνική πρόκληση, [Συμπόσιο, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών]. Ίδρυμα Friedrich Neumann/Εστία, 1993

Πάκος, Θεοφάνης Β. [1997]

Το διανεμητικό υπόβαθρο της «κοινωνίας των 2/3». στο Θέσεις, 1998, 65

Παναγιωτόπουλος, Παναγής [2004]

Πολιτικός κομφορμισμός και εναλλακτική γνώση: η νέα αρχαιολατρία, το New Age και η ναρκισσιστική χειραφέτηση. στο Όψεις του σύγχρονου ανορθολογισμού, [Επιστημονικό Συμπόσιο, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη]. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2005

Ranitch, Leo [1999]

Η παγκοσμιοποίηση σε κρίση: η επάνοδος του (ιμπεριαλιστικού) κράτους. Μτφρ. Χρήστος Κοσβάνης. στο Η πολιτική σήμερα: Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του, [Διεθνές Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης/Θεμέλιο, 2001

Ranizzi, Antonio [1846]

On the supply of printed books from the library to the reading room of the british museum. Charles Whittingham, 1846

Παπαχρόνη, Μαργαρίτα [2007]

Κοινωνικό κεφάλαιο και συμπλέγματα επιχειρήσεων: clusters ή industrial districts. στο Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 2007, 123

Παπαδημητρίου, Ευθύμης [1986]

Η ιδεολογική προετοιμασία της εμφάνισης των επιστημών μετά την Αναγέννηση. στο Οι επιστήμες στην κοινωνία, [Συμπόσιο, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών]. Ένωση Ελλήνων Φυσικών/Ομάδα Διεπιστημονικής Έρευνας/Gutenberg, 1988

Παπαδημητρίου, Ευθύμης [1990]

Η κριτική του Jurgen Habermas στην επιστήμη και στην τεχνική ως νομιμοποιητικά θεμέλια της ιδεολογίας της απόδοσης. στο Θεωρία και Κοινωνία, 1990, 3

Παπαδόπουλος, Αθανάσιος [1982]

Η φιλοσοφική θεμελίωση της δημοκρατίας στην αρχαία σοφιστική. στο Η αρχαία σοφιστική, [1^ο Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας, Αθήνα]. Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία/Καρδαμίτσα, 1984

Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνος Α. [1994]

Εποικοδομητικές προσπάθειες: σημειώσεις πάνω στην ιδέα της κατασκευής στις κανονιστικές επιστήμες. στο Περί κατασκευής, [Τοπικά-2^ο Εργαστήριο, Τεχνικό Επιμελητήριο Δυτικής Κρήτης]. Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου/Νήσος, 1996

Παπαγεωργίου, Νικόλαος [2000]

Ο διάλογος νεοφιλελευθερισμού-σοσιαλδημοκρατίας για την κοινωνική οργάνωση και απασχόληση. στο IB' εκπαιδευτική σειρά: τμήμα κοινωνικής διοίκησης. <Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης κι Αυτοδιοίκησης: Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης. <http://www.ekdd.gr/ekdda/index.php/gr/telikes-ergasies-esdd>>

Παπαϊωάννου, Κώστας [1951]

Ο άνθρωπος και ο ίσκιος του: ιστορική συνείδηση και ανθρωπολογία του XX αιώνα. Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1995

Ραφαίοαννου, Kostas [1959]

Φύση και ιστορία στην ελληνική αντίληψη του κόσμου. Μτφρ. Σπύρος Κακουριώτης. στο Ραφαίοαννου, Kostas. Η αποθέωση της ιστορίας. Εναλλακτικές εκδόσεις, 1992

Ραφαίοαννου, Kostas [1960]

Η αποθέωση της ιστορίας: δοκίμιο για τη γενεαλογία της ιστορικής συνείδησης. Μτφρ. Σπύρος Κακουριώτης. στο Ραφαίοαννου, Kostas. Η αποθέωση της ιστορίας. Εναλλακτικές εκδόσεις, 1992

Ραφαίοαννου, Kostas [1963]

Regnum hominis: σημείωση για τον μοντέρνο υποκειμενισμό. Μτφρ. Σπύρος Κακουριώτης. στο Ραφαίοαννου, Kostas. Η αποθέωση της ιστορίας. Εναλλακτικές εκδόσεις, 1992

Ραφαίοαννου, Kostas [1966]

Ιστορία και θεοδικία. Μτφρ. Σπύρος Κακουριώτης. στο Ραφαίοαννου, Kostas. Η αποθέωση της ιστορίας. Εναλλακτικές εκδόσεις, 1992

Ραφαίοαννου, Kostas [1968]

Νεωτερικότητα και ιστορία. Μτφρ. Σπύρος Κακουριώτης. στο Ραφαίοαννου, Kostas. Η αποθέωση της ιστορίας. Εναλλακτικές εκδόσεις, 1992

Parsons, Talcott/White, Winston [1960]

Τα μαζικά μέσα και η δομή της αμερικάνικης κοινωνίας. Μτφρ. Αμίκια Λυκιαρδοπούλου. στο Η κουλτούρα των μέσων: μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία. Αλεξάνδρεια, 1991

Pasquier, Dominique [2005]

Κουλτούρες των λυκειαίων: η τυραννία της πλειοψηφίας. Μτφρ. Κατερίνα Νιγιάννη. Κατάρτι, 2007

Pastre, Olivier [1983]

Η πληροφορικοποίηση και η απασχόληση. Μτφρ. Ειρήνη Μιγάδη. Α/συνέχεια, 1986

Πατέλλη, Ιόλη [1994]

Αναγωγισμός και αξίες στις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες. στο Αξιολογικά, 1994, 6

Paterson, Alasdair [1991]

Windowing the past: a seventeenth century technological archive and its electronic exploitation. στο New technologies and information services: evolution or revolution?, [14th Biennial International Association of Scientific and Technological University Libraries Conference, Massachusetts Institute of Technology]. <Purdue University. <http://docs.lib.purdue.edu/iatul/>>

Πατέστος, Κωνσταντίνος Γ. [2004]

Ο ανορθολογισμός στη σύγχρονη αρχιτεκτονική: αποδομητισμός, ανώτερο στάδιο του μεταμοντερνισμού. στο Όψεις του σύγχρονου ανορθολογισμού, [Επιστημονικό Συμπόσιο, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη]. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2005

Pawley, Christine [1998]

Hegemony's handmaid? the library and information studies curriculum from a class perspective. στο Library Quarterly, 68, (2)

Πεχλιβανίδης, Τάσος [2002]

Μεταβιομηχανική κοινωνία, μεταφορντισμός, μεταμοντερνισμός: μετάλλαξη ή μεταμόρφωση. στο Θέσεις, 2002, 78

Πεφάνης, Γιώργος [1992]

Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της διασκέδασης: Ι: το νεομπαρόκ και το τέλος της ιστορίας. Πρίσμα, 1992

Pelaez, Eloina/Holloway, John [1990]

Βλ. Holloway, John/Pelaez, Eloina [1990]

Πετμεζίδου, Μαρία [1996]

Σύγχρονες θεωρητικές διαμάχες και νέες συνθέσεις. στο Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία: τόμος Ι: δομο-λειτουργισμός, κριτική στον θετικισμό, συμβολικές διαντιδράσεις, νόημα και ερμηνεία. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996

Πετράκη, Γεωργία [2007α]

Οι νέες τεχνολογίες μετασχηματίζουν την εργασία; στο Παιδεία, έρευνα, τεχνολογία: από το χθες στο αύριο, [5^ο Διεπιστημονικό Συνέδριο του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Μέτσοβο]. <Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας. <http://www.ntua.gr/MIRC/>>

Πετράκη, Γεωργία [2007β]

Οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας. Gutenberg, 2007

Pippin, Robert R. [1994]

Η έννοια της τεχνολογίας ως ιδεολογία. Μτφρ. Παρασκευή Παπακίτσου, Αλέξανδρος Αντωνόπουλος, Βαγγέλης Δρόσος, Κυριάκος Στεφανίδης, Νικόλαος Ξυπολιάς, Πέτρος Μήκος. στο Εργασίες κοινωνικών και νομικών πλευρών της τεχνολογίας. <Πανεπιστήμιο Πάτρας: Τμήμα Μηχανικών Ηλεκτρονικών

Υπολογιστών και Πληροφορικής.
<http://hyperion.math.upatras.gr/courses/soctech/res/>>

Πιτέλης, Χρήστος [1997]

Θεωρητικές προσεγγίσεις στο καπιταλιστικό κράτος. στο Αξιολογικά, 1997, 10

Polanyi, Karl [1944]

Ο μεγάλος μετασχηματισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας. Μτφρ. Κώστας Γαγανάκης. Νησίδες, 2001

Polman, Edward Wilhelm [1984]

Η επιστήμη και η πράξη της συνθετότητας. Μτφρ. [χ.ό.] στο Πέρα από τη μηχανιστική αντίληψη στην οικονομική θεωρία. Παρατηρητής, [χ.χ.]

Poltermann, Andreas [1998]

Νεοϊστορισμός ή πολιτικός διαφωτισμός;: νεότερες αντιπαραθέσεις για τον πολιτισμικό σχετικισμό και την παγκοσμιότητα στις ιστορικές κοινωνικές επιστήμες και στις επιστήμες του πολιτισμού. Μτφρ. Παρασκευή Μεϊντάνη. στο Αξιολογικά, 1998, 11-12

Popkin, Richard H. [1983]

Introduction. στο Durie, John. The reformed librerie-keeper: or two copies of letters concerning the place and office of a librerie-keeper. William Andrews Clark Memorial Library/University of California, 1983

Popper, Karl [1937]

Τι είναι η διαλεκτική; Μτφρ. Στυλιανός Δημόπουλος. στο Popper, Karl. Τι είναι η διαλεκτική; - Γνωσιοθεωρία χωρίς γνωστικό υποκείμενο. Βάνιας, 1990

Popper, Karl [1961]

Η λογική των κοινωνικών επιστημών. Μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου. στο Επιστημολογία: κείμενα. Νήσος, 1993

Πούλος, Παναγιώτης/Κατσανέβας, Στάυρος [1993]

Βλ. Κατσανέβας, Στάυρος/Πούλος, Παναγιώτης [1993]

Ψαρρά, Αικατερίνη [2002]

Η μετάβαση στο μεταφορνισμό: τάσεις και χαρακτηριστικά της νέας μεταβιομηχανικής κοινωνίας. στο Διατμηματικό πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών: πολεοδομία-χωροταξία. <Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. <http://courses.arch.ntua.gr/109752.html>>

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς [1989]

Κρίση θεωρίας στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες. στο Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης: θεωρία και ελληνική εμπειρία, [1^ο συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1990

Psychopedis, Kosmas [1989-1991]

Κρίση θεωρίας στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες. στο Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή: μια μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντιστικό κράτος. Εξάντας, 1993

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς [1992]

Αξιολογία και ορθολογισμός στις κοινωνικές επιστήμες. στο Ψυχοπαίδης, Κοσμάς. Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική. Πόλις, 1999

Psychopedis, Kosmas [1992]

Διαλεκτική θεωρία: προβλήματα ανακατασκευής. Μτφρ. Β. Νικάκης, Γ. Καραγιώργος. στο Ψυχοπαίδης, Κοσμάς. Όροι, αξίες, πράξεις. Πόλις, 2005

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς/Αγγελίδης, Μανόλης [1992]

Βλ. Αγγελίδης, Μανόλης/Ψυχοπαίδης, Κοσμάς [1992]

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς [1994α]

Δημόσιος χώρος και κοινωνικοπολιτικές αξίες. στο Όρια και σχέσεις δημοσίου και ιδιωτικού, [5^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, 1996

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς [1994β]

Το πρόβλημα της ορθολογικής κατασκευής εννοιών για μια θεωρία του σύγχρονου κόσμου. στο Περί κατασκευής, [Τοπικά-2^ο Εργαστήριο, Τεχνικό Επιμελητήριο Δυτικής Κρήτης]. Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου/Νήσος, 1996

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς [1995]

Προς μια θεωρία της νεωτερικότητας. στο Μοντερνισμός: η ώρα της αποτίμησης; [Σειρά Διαλέξεων, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη]. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1996

Psychopedis, Kosmas [1995]

Χειραφέτηση της εξήγησης. Μτφρ. Β. Νικάκης. στο Ψυχοπαίδης, Κοσμάς. Όροι, αξίες, πράξεις. Πόλις, 2005

Ράγκος, Σπύρος/Κυρτάτας, Δημήτρης [2010]

Βλ. Κυρτάτας, Δημήτρης/Ράγκος, Σπύρος [2010]

Ράντης, Κωνσταντίνος [2003]

Οι νέες τάσεις στην κοινωνική έρευνα: από την κοινωνική, ταξική στη σύγχρονη κοινωνικοπολιτισμική ανάλυση. στο Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 2003, 111-112

Raylor, Timothy/Greengrass, Mark/Leslie, Michael [1994]

Βλ. Greengrass, Mark/Leslie, Michael/Raylor, Timothy [1994]

Rayward, Warden Boyd [1975]

The universe of information: the work of Paul Otlet for documentation and international organisation. International Federation for Documentation, 1975

Rayward, Warden Boyd [1986]

Research and education for library and information science: Waples in retrospect. στο Library Quarterly, 1986, 56, (4)

Rayward, Warden Boyd [1990a]

Preface. στο International organization and dissemination of knowledge: selected essays of Paul Otlet. Elsevier, 1990

Rayward, Warden Boyd [1990b]

Introduction. στο International organization and dissemination of knowledge: selected essays of Paul Otlet. Elsevier, 1990

Rayward, Warden Boyd [1991]

Restructuring and mobilizing information in documents: a historical perspective. στο Conceptions of library and information science: historical, empirical and theoretical perspectives, [International Conference, University of Tampere of Finland]. Taylor Graham, 1992

Rayward, Warden Boyd [1993]

Visions of Xanadu: Paul Otlet (1868-1944) and hypertext. στο Journal of the American society for information science, 1994, 45, (4)

Rayward, Warden Boyd [2003]

Knowledge organization and a new world polity: the rise and fall and rise of the ideas of Paul Otlet. στο Transnational Associations, 2003, 1-2

Rayward, Warden Boyd [2004]

When and why is a pioneer: history and heritage in library and information science. στο Library Trends, 2004, 52, (4)

Reichmann, Felix [1964]

Historical research and library science. στο Library Trends, 1964, 13, (1)

Ρέππας, Παναγιώτης [2008]

Φιλελευθεροποίηση και ανθρώπινη ανάπτυξη. στο Κοινωνική θεωρία και πολιτική ευθύνη: συντροφικό αντικείμενο στον Νίκο Πετραλιά. Gutenberg, 2008

Richardson, Ernest Cushing [1901a]

The classification of books. στο Library Journal, 1901, 26, (3)

Richardson, Ernest Cushing [1901b]

Classification theoretical and practical. Charles Scribner's Sons, 1901

Richardson, John V. [2009]

Library science in the United States: early history. στο Encyclopedia of library and information sciences: third edition. CRS Press, 2009

Ricoeur, Paul [1983]

Η «ανθρώπινη κατάσταση» και η Hannah Arendt. Μτφρ. Φώτης Σιατίστας. στο Λεβιάθαν, 1993, 13

Rieck, Michael [2004]

Die geschichte der wissenschaftlichen information und documentation in Deutschland unter berucksichtigung politischer einflusse. στο Studium: abschlussarbeiten. <Humboldt-Universitat zu Berlin: Institut fur Bibliotheks- und Informationswissenschaft. <http://www.ibi.hu-berlin.de/studium/abschlarbeiten>>

Riesman, David/Denney, Reuel/Glazer, Nathan [1950]
Βλ. Denney, Reuel/Glazer, Nathan/Riesman, David [1950]

Ρήγος, Άλκης [1996]

Διεθνικός-επικοινωνιακός καπιταλισμός και βιομηχανία συνείδησης. στο Η «κατασκευή της πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, [Διεθνές Συνέδριο, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Αλεξάνδρεια, 1998

Ritzer, George [1983a]

Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων. Μτφρ. Βασίλης Καπεταγιάννης, Γιώργος Μπαρουκτσής. στο Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία: τόμος Ι: δομο-λειτουργισμός, κριτική στον θετικισμό, συμβολικές διαντιδράσεις, νόημα και ερμηνεία. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996

Ritzer, George [1983b]

Φαινομενολογική κοινωνιολογία και εθνομεθοδολογία. Μτφρ. Βασίλης Καπεταγιάννης, Γιώργος Μπαρουκτσής. στο Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία: τόμος Ι: δομο-λειτουργισμός, κριτική στον θετικισμό, συμβολικές διαντιδράσεις, νόημα και ερμηνεία. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996

Roberts, Adam [2000]

Fredric Jameson. Routledge, 2000

Robins, Kevin/Webster, Frank [1999]

Η εποχή του τεχνοπολιτισμού: από την κοινωνία της πληροφορίας στην εικονική ζωή. Μτφρ. Κάτια Μεταξά. Καστανιώτη, 2002

Rogers, Amos Robert [1984]

An introduction to philosophies of librarianship. στο The library in society. Libraries Unlimited, 1984

Ροϊδης, Εμμανουήλ [1900]

Αριστοτελική φιλοσοφία. στο Έρευνα, 1927, 12

Rorty, Richard [1984]

Habermas και Lyotard για τη μεταμοντερνικότητα. Μτφρ. Θανάσης Μαντζάρας. στο Λεβιάθαν, 1989, 3

Habermas και Lyotard. Μτφρ. Γιάννης Σκαρπέλος. στο Η διαμάχη: κείμενα για την νεότερικότητα. Πλέθρον, 1990

Rosanvallon, Pierre [1995]

Το νέο κοινωνικό ζήτημα: επανεξετάζοντας το κράτος πρόνοιας. Μτφρ. Σπύρος Κακουριώτης. Μεταίχμιο, 2003

Rose, Steven [1997]

Μονοπάτια της ζωής: βιολογία, ελευθερία, ντετερμινισμός. Μτφρ. Κατερίνα Παπασταύρου. Κάτοπτρο, 2005

Ρουσόπουλος, Γιώργος [1987]

Αναλυτικο-αναφορικότητα και νομιμοποιητικό αίτημα στα νεώτερα μαθηματικά. στο Κουλτούρα και τεχνολογία, [Συμπόσιο, Πολυτεχνείο Κρήτης]. Παρουσία/Praxis, 1990

Rubin, Richard E. [2000]

Foundations of library and information science. Neal-Schuman Publishers, 2000

Σαγιάς, Ίων/Σπουρδαλάκης, Μιχάλης [1993]

Συλλογική κατανάλωση: διεθνής εμπειρία, ελληνικές ιδιομορφίες. στο Κοινωνικό κράτος και κοινωνική προβληματική: η σύγχρονη προβληματική. Θεμέλιο, 1993

Sahlins, Marshall [1976]

Χρήσεις και καταχρήσεις της βιολογίας: μια ανθρωπολογική κριτική της κοινωνιοβιολογίας. Μτφρ. Κώστας Κουρεμένος. Αλεξάνδρεια, 1997

Samuelson, Paul A. [1948-1973]

Οικονομική: ένατη έκδοση. Μτφρ. Δ. Καραγεωργα, Χ. Παπαμαργαρη. Παπαζήση, 1975-1976

Schumacher, Ernst [1977]

Μαρξιστές και τραγωδία: δεν πιστεύουμε στην αναγκαιότητά της, ο άνθρωπος δημιουργεί το μέλλον του. στο Θέατρο, 1977, 57-58

Schiller, Friedrich [1795]

Περί των ορίων του λόγου. Μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. στο Τι είναι διαφωτισμός. Κριτική, 1989

Schrettinger, Martin [1808]

Vorrede. στο Schrettinger, Martin. Versuch eines vollstandigen lehrbuch der bibliothek-wissenschaft: oder anleitung zur vollkommenen geschäftsführung eines bibliothekars in wissenschaftlicher form. Jos. Lindauer'sche Buchandlung, 1829

Schrettinger, Martin [1810]

Vorrede. στο Schrettinger, Martin. Versuch eines vollstandigen lehrbuch der bibliothek-wissenschaft: oder anleitung zur vollkommenen geschäftsführung eines bibliothekars in wissenschaftlicher form. Jos. Lindauer'sche Buchandlung, 1829

Schrettinger, Martin [1821]

Antikritik gegen die recension meines lehrbuches in der Jenaischen A.L.Z. 1821 nro. 70 und 71. στο Schrettinger, Martin. Versuch eines vollstandigen lehrbuch der bibliothek-wissenschaft: oder anleitung zur vollkommenen geschäftsführung eines bibliothekars in wissenschaftlicher form. Jos. Lindauer'sche Buchandlung, 1829

Schrettinger, Martin [1828]

Vorrede. στο Schrettinger, Martin. Versuch eines vollstandigen lehrbuch der bibliothek-wissenschaft: oder anleitung zur vollkommenen geschäftsführung eines bibliothekars in wissenschaftlicher form. Jos. Lindauer'sche Buchandlung, 1829

Schultz, William [1998]

Η αμφισημία της δικής μας μεταμοντέρνας κατάστασης: η διάγνωση και πρόγνωση του Lyotard. Μτφρ. Λιάνα Σακελλίου. Διαβάζω, 1998, 9

Schutz, Alfred [1970]

Κοινωνική ερμηνεία και ατομικός προσανατολισμός. Μτφρ. Ανδρέας Μικαλάκης. στο Η ποιοτική παράδοση στις κοινωνικές επιστήμες. Νήσος, 2003

Scientists and Engineers for Social and Political Action [1972]

Η διδασκαλία των θετικών επιστημών: από την κριτική στις προοπτικές. Μτφρ. Ηλίας Νικολακόπουλος, Χαρά Ντάλη. στο (Αυτό)κριτική της επιστήμης. Βέργος, 1973

Scott, Alan J. [1988]

Ευέλικτα συστήματα παραγωγής και περιφερειακή ανάπτυξη: η ανάδυση νέων βιομηχανικών χώρων στη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη. Μτφρ. Κ.Χατζημικάλη. στο Σύγχρονα Θέματα, 1991, 45

Σεβαστάκης, Δημήτρης [2008]

Το ρύγχος ψάχνει αλλά η όσφρηση δεν λειτουργεί. στο Θεωρία, λογοτεχνία, αριστερά. Το πέρασμα, 2008

Σεβαστάκης, Νικόλας Α. [2002]

Πολυπλοκότητα και ηγεμονία: σκέψεις για μια κριτική θεωρία της παγκοσμιοποίησης. στο Ουτοπία, 2002, 51

Σεβαστάκης, Νικόλας Α. [2008]

Κοινωνική ελπίδα και θεωρία. στο Θεωρία, λογοτεχνία, αριστερά. Το πέρασμα, 2008

Shaikh, Anwar [1997]

Σχόλια στο Wolff, Richard [1997b]. Μτφρ. Μαρία-Χριστίνα Λώλη, Σπύρος Σταματόπουλος. στο Σύγχρονη οικονομική θεωρία: ριζοσπαστικές κριτικές του νεοφιλελευθερισμού, [Συνέδριο, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Τυπωθήτω, 1999

Shera, Jesse Hauk [1964]

Darwin, Bacon, and research in librarianship. στο Library Trends, 1964, 13, (1)

Shera, Jesse Hauk [1976]

Introduction to library science: basic elements of library service. Libraries Unlimited, 1976

Shiflett, Orvin Lee [1984]

Clio's claim: the role of historical research in library and information science. στο Library Trends, 1984, 32, (4)

Shils, Edward [1960]

Η μαζική κοινωνία και η κουλτούρα της. Μτφρ. Αμίκια Λυκιαρδοπούλου. στο Η κουλτούρα των μέσων: μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία. Αλεξάνδρεια, 1991

Σιάνου, Ελένη [1996]

Κοινωνικές ανισότητες και εκπαίδευση: από το φορμαλισμό των «ίσων ευκαιριών» στον ανταγωνιστικό ατομικισμό της ελεύθερης αγοράς. στο Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός, [6^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1998

Σίνου, Χριστίνα [1998]

«Αρά θηρευτής»: προσέγγιση της «κατάρας» στην αρχαία ελληνική γραμματεία. στο Πόλις και πολιτισμός. Τυπωθήτω, 1998

Σκορδούλης, Κώστας/Κολέζα, Ευγενία [1997]

Βλ. Κολέζα, Ευγενία/Σκορδούλης, Κώστας [1997]

Smiraglia, Richard P. [2002]

The progress of theory in knowledge organization. στο Library Trends, 2002, 50, (3)

Smith, Linda C. [1991]

Interdisciplinarity: approaches to understanding library and information science as an interdisciplinary field. στο Conceptions of library and information science: historical, empirical and theoretical perspectives, [International Conference, University of Tampere of Finland]. Taylor Graham, 1992

Smith, Philip [2001]

Πολιτισμική θεωρία: μια εισαγωγή. Μτφρ. Αθανάσιος Κατσικέρος. Κριτική, 2006

Sontag, Susan [1965]

Η νέα αισθαντικότητα. Μτφρ. Κώστας Λιβιεράτος. στο Η κουλτούρα των μέσων: μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία. Αλεξάνδρεια, 1991

Sorel, Georges [1908]

Οι ψευδαισθήσεις της προόδου. Μτφρ. Φανή Παπαδοπούλου. Γνώση, 1990

Sorman, Guy [1984]

Η φιλελεύθερη λύση. Μτφρ. Μ. Σακκή. Ροές, 1986

Σωτήρης, Παναγιώτης [2009]

Το σύνταγμα του νεοφιλελευθερισμού (κριτική στο Hayek, Friedrich A. Το σύνταγμα της ελευθερίας. Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής/Καστανιώτη, 2008). στο Θέσεις, 2009, 108

Spencer, Herbert [1882]

Η βιομηχανική κοινωνία. Μτφρ. [χ.ό.] στο Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας. Οδυσσέας, [1979]

Σπουρδαλάκης, Μιχάλης/ Σαγιάς, Ίων [1993]

Βλ. Σαγιάς, Ίων/Σπουρδαλάκης, Μιχάλης [1993]

Σταμάτης, Κώστας Μ. [1994]

Δημόσιος χώρος και δημοκρατία στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα. στο Όρια και σχέσεις δημοσίου και ιδιωτικού, [5^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1996

Σταμάτης, Κώστας Μ. [1995]

Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική: μια κριτική θεωρία της δικαιοσύνης. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1995

Σταμάτης, Κώστας Μ. [2004]

Πρόλογος. στο Σταμάτης, Κώστας. Η αβέβαιη «κοινωνία της γνώσης». Σαββάλας, 2005

Σταμάτης, Κώστας Μ. [2005]

Η αβέβαιη «κοινωνία της γνώσης». Σαββάλας, 2005

Στασινοπούλου, Όλγα Β. [1989]

Κοινωνικό κράτος και κρίση. στο Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης: θεωρία και ελληνική εμπειρία, [1^ο συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1990

Στασινοπούλου, Όλγα Β. [1990]

Κράτος πρόνοιας: ιστορική εξέλιξη, σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις. Gutenberg, 1990

Σταυρακάκης, Γιάννης [1994]

Η κατασκευή της φύσης και η φύση της κατασκευής. στο Περί κατασκευής, [Τοπικά-2^ο Εργαστήριο, Τεχνικό Επιμελητήριο Δυτικής Κρήτης]. Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου/Νήσος, 1996

Σταυρακάκης, Γιάννης [1996]

Κρίση και εξάρθρωση των κατασκευών της πραγματικότητας και ο ρόλος των ΜΜΕ: μια εισαγωγή στον ριζοσπαστικό κονστρουκτιβισμό. στο Η «κατασκευή της πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, [Διεθνές Συνέδριο, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Αλεξάνδρεια, 1998

Σταυρακάκης, Γιάννης [2004]

Πρόλογος. στο Mouffe, Chantal. Το δημοκρατικό παράδοξο. Πόλις, 2004

Σταυρακάκης, Γιάννης [2005]

Εξουσιαστική τάξη και καταναλωτική κουλτούρα στον ύστερο καπιταλισμό: η απόλαυση ως μηχανισμός ελέγχου. στο Σύγχρονοι μηχανισμοί βίας και καταπίεσης, [Επιστημονικό Συμπόσιο, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη]. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2006

Σταυρακάκης, Γιάννης [2010]

Απαγόρευση και επιβεβλημένη απόλαυση: ηθικές συμβιώσεις; στο Σύναξη, 2010, 116

Stevenson, Gordon [1978]

Andreas Schleiermacher's bibliographic classification and its relationship to the Dewey decimal and library of congress classifications. στο University of Illinois Graduate School of Library Science-Occasional papers, 1975, 117

Stieg, Lewis S. [1979]

The library and american education: the search for theory in academic librarianship. στο *Library Trends*, 1979, 27, (3)

Striker, Gisela [1996]

Methods of sophistry. στο Striker, Gisela. *Essays on hellenistic epistemology and ethics.* Cabridge University Press, 1996

Strauss, Anselm L./Glazer, Barney G. [1967]

Βλ. Glazer, Barney G./Strauss, Anselm L. [1967]

Swedberg, Richard [1994]

Οι αγορές ως κοινωνικές δομές. Μτφρ. Μανώλης Αλεξάκης. στο *Κείμενα οικονομικής κοινωνιολογίας.* Gutenberg, 2006

Τάτσης, Νικόλαος Χ. [1985]

Alvin W. Gouldner: ο διανοούμενος που πίστευε στον αρματωμένο λόγο. στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1985, 57

Tawney, Richard Henry [1926]

Η χριστιανική θρησκεία και η άνοδος του καπιταλισμού. Μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ. Κάλβος, 1979

Taylor, Frederick Winslow [1911]

Αρχές επιστημονικού μάνατζμεντ. Μτφρ. Ιωάννα Μπιμπλή. Παπαζήση, 2007

Τερλεξής, Πανταζής [1988]

Max Weber και το φάντασμα του Marx. Παπαζήση, 1988

Θεοχαράς, Χρήστος [1985]

Οι σύγχρονες τεχνολογίες («δηλ. η πληροφορική και η μικροηλεκτρονική») και η θεωρία της αξίας. στο *Θέσεις*, 1985, 13

Therborn, Goran [1985]

Αφήνοντας πίσω το ταχυδρομείο. Μτφρ. Αγγελική Γαβριηλίδου-Στουπάκη. στο *Ο σοσιαλισμός στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα, [10^η Συνάντηση της Διεθνούς Συνδιάσκεψης «Σοσιαλισμός στον Κόσμο», Cavtat].* Κάλβος, 1989

Thompson, Kenneth [1992]

Κοινωνικός πλουραλισμός και μετανεωτερικότητα. Μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης. στο *Η νεωτερικότητα σήμερα: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός.* Σαββάλας, 2003

Touraine, Alain [1969]

Δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, κοινωνική συμμετοχή και πολιτισμική καινοτομία. Μτφρ. Κική Καψαμπέλη. στο *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου.* Νήσος, 1996

Touraine, Alain [1989]

Μια νέα εποχή της πολιτικής, Μτφρ. Η. Π. Νικολούδης. στο *Ατομικισμός: η μεγάλη επιστροφή.* Ροές, 1990

Τουτζιαράκης, Γιάννης [1993]

Εισαγωγή. στο Offe, Claus. Κοινωνία της εργασίας. Νήσος, 1993

Τσακίρης, Θανάσης [1997]

Η εποχή των...«μετα»: σκηνές από το σύγχρονο καπιταλισμό. στο Αριστερό Κλικ, 2005 <<http://www.geocities.com/aristeroklik>>

Τσαμουργκέλης, Γιάννης [1991]

Η απομυθοποίηση του οικονομικού «θαύματος» της κας Θάτσερ στη γλώσσα των αριθμών: μια εισαγωγή στη θατσερική περιπέτεια της ελληνικής οικονομίας. στο Σύγχρονα Θέματα, 1991, 45

Τσέκερης, Χαράλαμπος [2012]

Ισχυρή αναστοχαστικότητα, ανίσχυρη θεωρία. στο Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 2012, 137-138

Τσεκούρας, Θανάσης [1987]

Ευέλικτος αυτοματισμός και αναδιάρθρωση: μια διέξοδος από την κρίση; στο Κουλτούρα και τεχνολογία, [Συμπόσιο, Πολυτεχνείο Κρήτης]. Παρουσία/Praxis, 1990

Τσινόρεμα, Σταυρούλα [1994]

Επιστήμη και ορθολογικότητα. Τα αδιέξοδα του σχετικισμού στη σύγχρονη φιλοσοφία και κοινωνιολογία της επιστήμης. στο Αξιολογικά, 1994, 7

Τσινόρεμα, Σταυρούλα [1995]

Ορθολογισμός και σχετικισμός: μοντερνισμός ή μεταμοντερνισμός; στο Μοντερνισμός: η ώρα της αποτίμησης; [Σειρά Διαλέξεων, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη]. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1996

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος [1998]

Ποια είναι η κουλτούρα του τεχνικού πολιτισμού; η παγκοσμιοποίηση, η τεχνολογία και ο σύγχρονος κόσμος. στο Το Βήμα, 30/8/1998

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος [1999]

Είκοσι χρόνια μετά. στο Η πολιτική σήμερα: Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του, [Διεθνές Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης/Θεμέλιο, 2001

Τσουλφίδης, Λευτέρης/ Μαυρουδέας, Στάυρος [1997]

Βλ. Μαυρουδέας, Στάυρος/Τσουλφίδης, Λευτέρης [1997]

Vakaloulis, Michel/Jameson, Fredric/Kouvelakis, Stathis [1993]

Βλ. Jameson, Fredric/Kouvelakis, Stathis/Vakaloulis, Michel [1993]

Vakaloulis, Michel [1993]

Η εποχή της ελαστικής συσσώρευσης: «πτητικότητα» του κεφαλαίου και μαζική προσωρινότητα της εργασίας. στο Ουτοπία, 1994, 10

Vakaloulis, Michel [1994]

«Μετα»-καπιταλισμός ή «μετα»-μοντέρνος καπιταλισμός; Βασικές δομές και παράγοντες νεωτερισμού. Μτφρ. Λυκούργος Ορνεράκης. στο Θέσεις, 1994, 47

Βαλλιάνος, Περικλής [1985]

Επιστήμη και δημοκρατία: σκέψεις πάνω στη φιλοσοφία του Feyerabend. στο Δευκαλίων, 1985, 38

Varela, Francisco/Maturana, Humberto [1984]

Βλ. Maturana, Humberto/Varela, Francisco [1984]

Βαρουφάκης, Γιάννης [1997]

Η κριτική των κοινωνικών διακρίσεων και της ηθικής: Ο Hume και ο Marx συναντούν την εξελικτική θεωρία των παιγνίων. στο Αξιολογικά, 1997, 10

Βαρουφάκης, Γιάννης [2001]

Η υποχώρηση των ιδεών: συμπεράσματα από τη βρετανική και αυστραλιανή εμπειρία με την «αξιολόγηση» του πανεπιστημιακού έργου. στο Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διάνοησης στη σημερινή Ελλάδα, [8^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 2002

Veblen, Thorstein [1899]

Η εμφανής αργία. Μτφρ. [χ.ό.] στο Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας. Οδυσσέας, [1979]

Περίοπτη σχόλη. Μτφρ. Γιώργος Νταλιάνης. στο Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου. Νήσος, 1996

Η θεωρία της αργόσχολης τάξης: η οικονομική μελέτη των θεσμών. Μτφρ. Γιώργος Νταλιάνης. Κάλβος, 1982

Βέλτσος, Στάθης [2007]

Επιστημονική σκέψη στο μεσαίωνα και τα μυστικά της φύσης. στο Ο «σκοτεινός» μεσαίωνας, [Επιστημονικό Συμπόσιο, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη]. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2010

Βεντούρης, Νικόλαος [1992]

Η φιλοσοφική αιτιολόγηση του κράτους. στο Ο φιλελευθερισμός και το κοινωνικό ζήτημα: φιλελεύθερες απαντήσεις στην κοινωνική πρόκληση, [Συμπόσιο, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών]. Ίδρυμα Friedrich Neumann/Εστία, 1993

Verdenal, Rene [1972]

Η θετική φιλοσοφία. Μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης. στο Η φιλοσοφία: τόμος γ': από τον Καντ ως τον Χούσερλ. Γνώση, 1985

Βλάχου, Ανδριάννα/Χρήστου, Γεώργιος [1999]

Βλ. Χρήστου, Γεώργιος/Βλάχου, Ανδριάννα [1999]

Βουδούρη, Σοφία [2003]

Ο φιλόσοφος Rober Nozick και η αναίρεση των αντιλήψεων περί των καθιερωμένων προτύπων για τη δικαιοσύνη. στο Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση, 2003, 20, (58)

Βούλγαρης, Γιάννης [1994α]

Δημόσιο και ιδιωτικό μετά την κρίση του κοινωνικού κράτους: η φιλελεύθερη και η συντηρητική ανάλυση. στο Όρια και σχέσεις δημοσίου και ιδιωτικού, [5^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1996

Βούλγαρης, Γιάννης [1994B]

Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990: ανάλυση και κριτική των χαρακτηριστικών ρευμάτων. Θεμέλιο, 1994

Βούλγαρης, Γιάννης [1996]

Ιδιωτεία και ανισότητες: η υποβαθμισμένη δημοκρατία ως μείζων μηχανισμός νομιμοποίησης των σύγχρονων κοινωνικών ανισοτήτων. στο Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός, [6^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας]. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1998

Weber, Max [1904-1905]

Το αστάλινο κλουβί. Μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Βίκτωρας Τσακίρης. στο Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας. Σαββάλας, 2003

Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού. Μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ. Κάλβος, [1978]

Weber, Max [1913]

Σχετικά με ορισμένες κατηγορίες της κατανοούσας κοινωνιολογίας. Μτφρ. Θανάσης Βασιλείου. στο Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών. Νήσος, 1994

Weber, Max [1919]

Η επιστήμη ως επάγγελμα. Μτφρ. Ιωάννης Συκουτρής. Μέλισσα, 1933

Webster, Frank/Robins, Kevin [1999]

Βλ. Robins, Kevin/Webster, Frank [1999]

Wellmer, Albrecht [1983]

Λόγος, ουτοπία και διαλεκτική του διαφωτισμού. Μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος. Έρασμος, 1989

White, Winston/Parsons, Talcott [1960]

Βλ. Parsons, Talcott/White, Winston [1960]

Whyte, William Hollingsworth [1956]

The organizational man. University of Pennsylvania Press, 2002

Widmer, Kingsley [1972]

Η ευαισθησία υπό την τεχνοκρατία: σκέψεις για την κουλτούρα των κατεργασμένων επικοινωνιών. Μτφρ. Αμίκια Λυκιαρδοπούλου. στο Το μήνυμα του μέσου: η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας. Αλεξάνδρεια, 1989

Wiener, Norbert [1948]

Κυβερνητική: ή έλεγχος και επικοινωνία στα ζώα και στις μηχανές. Μτφρ. Ι. Σιατίστας, Π. Παπαχρήστου. Καστανιώτη, [χ.χ.]

Wiener, Norbert [1950-1954]

Κυβερνητική και κοινωνία: η ανθρώπινη χρησιμοποίηση των ανθρώπινων όντων. Μτφρ. Γιάννης Ιωαννίδης. Παπαζήση, 1970

Wiener, Norbert [1961a]

Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση. Μτφρ. Ι. Σιατίστας, Π. Παπαχρήστου. στο Wiener, Norbert. Κυβερνητική: ή έλεγχος και επικοινωνία στα ζώα και στις μηχανές. Καστανιώτη, [χ.χ.]

Wiener, Norbert [1961b]

Συμπληρωματικά κεφάλαια. Μτφρ. Ι. Σιατίστας, Π. Παπαχρήστου. στο Wiener, Norbert. Κυβερνητική: ή έλεγχος και επικοινωνία στα ζώα και στις μηχανές. Καστανιώτη, [χ.χ.]

Wiener, Norbert [1962-1963]

Θεός και μηχανή. Μτφρ. Άννα Σταματοπούλου-Παραδέλλη. Καστανιώτη, 1972

Wieviorka, Michel [1996]

Ταυτότητα και διαφορά: σκέψεις πάνω στην απουσία διαλόγου στη Γαλλία για την πολυπολιτισμικότητα. Μτφρ. Βάσω Τζάνη, Μαρία Κωστανάρα. στο Ελευθεριακή Κίνηση, 1997, 12

Wieser, Wolfgang [1967]

Βιολογία και κυβερνητική. Μτφρ. [χ.ό.] στο Δευκαλίων, 1970, 2

Williamson, Charles Clarence [1919]

Efficiency in library management. στο Library Journal, 1919, 44, (2)

Williamson, Charles Clarence [1923]

Training for library service: a report prepared for the Carnegie Corporation of New York. The Merrymount Press, 1923

Training for library service: a report prepared for the Carnegie Corporation of New York. στο The Williamson reports of 1921 and 1923. The Scarecrow Press, 1971

Winckler, Paul A. [1982]

Williamson, Charles C. στο Encyclopedia of library and information science: volume 33. Marcel Dekker, 1982

Wolff, Richard [1997a]

Η οικονομική θεωρία της Νέας Δεξιάς: διάγνωση και ανασκευή. Μτφρ. Χρ. Βαλλιάνος. στο Ουτοπία, 1997, 25

Wolff, Richard [1997b]

Ο περιορισμός έναντι της επέκτασης του κράτους: μια κριτική της ίδιας της διαμάχης. Μτφρ. Μαρία-Χριστίνα Λώλη, Σπύρος Σταματοπούλος. στο Σύγχρονη οικονομική θεωρία: ριζοσπαστικές κριτικές του νεοφιλελευθερισμού, [Συνέδριο, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Τυπωθήτω, 1999

Wright, Thomas F. [1983]

Introduction. στο Durie, John. The reformed librerie-keeper: or two copies of letters concerning the place and office of a librerie-keeper. William Andrews Clark Memorial Library/University of California, 1983

Wynne, Brian [1995]

Δημόσια κατανόηση της επιστήμης. Μτφρ. Θεοφάνης Γκλίστης, Νίκος Καλογερόπουλος, Αλέξανδρος Κετσογιάν. στο Εργασίες κοινωνικών μελετών επιστήμης. <Πανεπιστήμιο Πάτρας: Τμήμα Μαθηματικού.
<http://hyperion.math.upatras.gr/courses/sts/res/>>

Zandonade, Tarcisio [2004]

Social epistemology from Jesse Shera to Steve Fuller. στο Library Trends, 2004, 52, (4)

Ζευγαρίδης, Σπύρος [1974]

Κυβερνητική και λογικός άνθρωπος: εισαγωγή εις στην θεωρίαν των αποφάσεων. Παπαζήση, 1974

Zilsel, Edgar [1942]

Οι κοινωνιολογικές ρίζες της επιστήμης. Μτφρ. Ζήσης Σαρίκας. στο Εποπτεία, 1985, 191

Zizek, Slavoj [2001]

Μίλησε κανείς για ολοκληρωτισμό; πέντε παρεκβάσεις σχετικά με την (κατά)χρηση μιας ιδέας. Μτφρ. Βίκυ Ιακώβου. Scripta, 2002
Cultural studies versus the "third culture". στο The South Atlantic Quarterly, 2002, 101, (1)

Zolo, Danilo [1981*:]

Συνθετότητα και δημοκρατία: η συστημική-κυβερνητική ανάλυση του Welfare State. Μτφρ. Κ. Α. Κατσουρός. στο Λεβιάθαν, 1988, 2